PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

FILOZÓFIA DOKTORI ISKOLA

Busku Szilvia

A szorongás mint önsorsjavító lehetőség

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Dr. Dergez-Rippl Dóra

A Doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Boros János

Pécs, 2019

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés 4

1. A szorongás etiológiája 8

1.1. A szorongás megjelenési formái 8

1.1.1. Az emberi magatartás interdiszciplináris megközelítése 12

1.1.2. Pszichodiagnosztikai módszerek 15

1.2. Személyiségvonások, viselkedési tendenciák 17

1.2.1. A neurotikus személyiség variánsai 19

2. A szorongás alaptapasztalatainak kibontása 26

2.1. A XIX. és XX. századi klinikai értelemben vett szorongásfogalom keletkezésének állomásai a pszichoanalitikus tradícióban 26

2.1.1. Sigmund Freud pszichoanalitikus szorongáselméletei 32

2.1.2. Carl Gustav Jung személyiségmodellje 41

2.1.2.1. A személyes és kollektív tudattalan 42

3. A szorongás-fenomén filozófiai konceptualizálódása 48

3.1. A görög és a keresztény hatások Heidegger gondolkodásában 51

3.1.1. Arisztotelész eszméi 53

3.1.2. Szent Pál levelei 56

3.1.3. Szent Ágoston vallomásai 60

3.1.4. Luther elmélkedései 64

3.1.5. Kierkegaard szorongásfogalma 66

3.1.5.1. Az eredendő bűn előremutató magyarázata 69

3.1.5.2. A szabadság szédülete 71

3.2. Martin Heidegger szorongás-koncepciója 73

3.2.1. A jelenvalólét struktúrája 74

3.2.1.1. Hangoltság, megértés és a beszéd 74

3.2.1.2. A λόγος 78

3.2.1.3. A nyelv kitüntetettsége 81

3.2.2. A tulajdonképpeniség és a nem-tulajdonképpeniség 83

3.2.3. Az otthontalanság egzisztenciális módusza 87

3.2.4. A Semmi és a Sehol 88

3.2.5. A szorongás és a félelem különbsége 90

4. Az emberi végesség 94
4.1. Az általában vett halál 94
4.2. A heideggeri halálfogalom és a halálhoz-viszonyuló-lét módjainak vizsgálata 99
4.2.1. Inautentikusan viszonyulva a halálhoz 100
4.2.2. Autentikusan viszonyulva a halálhoz 101
4.2.3. A halál egzisztenciális alapokon való értelmezése 104
4.3. A lelkiismeret hívása és a bűnös-lét 106
4.4. A haláltól való szorongás 112
Összegzés 114
Zusammenfassung 116
Bibliográfia 118
Melléklet 130

Bevezetés

„Szűk talán a lélek önmaga bírására, hogy van valahol valamije, amit nem tud felfogni? Hol ez a valami? Nem lehet kívüle, hanem csak benne! De akkor miért nem fogja fel? Egyik csudálkozásból a másikba esem emiatt, s bámulat fog el."[1]

A pszichológia, az antropológia és a pszichopatológia úgy tekint az emberre, mint a szó tágabb értelmében vett tárgyra, mint valami kéznéllévőre. Heidegger a pszichológia tárgykörébe tartozó témákról keveset beszél, s még annál is kevesebbet a pszichoterápiáról. Úgy véli, a pszichológia az a terület, ami az ember eltárgyiasítására tett kísérleteket foglalja magába, s eközben nem foglalkozik azokkal a kérdésekkel, hogy: „mi az ember?", „hogyan van az ember mint ember?", illetve „miképpen viszonyul önmagához és más létezőkhöz létmegértése által?". E kérdések feltevései jelennek meg, nem minden előzmény nélkül Heidegger jelenvalólét[2]-analitikájának előszobájában. Az ember – heideggeri értelmezésben – az az ontikusan és ontológiailag kitüntetett létező, *kinek létére megy ki a játék*, s hamis reménység azt hinni, hogy a tudományos módszer segítségével az emberi világra vonatkozóan is sikerül valódi igazságokat feltárni.

Kutatásaim kezdetén az autentikus és az inautentikus [3] lenni-tudás [Seinkönnen] struktúráit és azok egységes totalitásaként megnyilvánuló *gond*-ot [Sorge] vizsgáltam meg, ugyanis a jelenvalólétet elsődlegesen a *gond* jellemzi. A heideggeri *gond* kifejezés egy egzisztenciális-ontológiai alapfenomént jelöl, amelynek struktúrája tagolt, mégis egyetlen alapszerkezetet jelent a létező belevetett kivetülésének lényegszerűen kettős struktúrájában. A *gond* mindig gondozás és gondoskodás, általuk pedig a jelenvalólét már mindig is önmaga előtt van (önmagát-előzés). Ez az alapja annak, hogy a jelenvalólét képes szabaddá válni mindenkori lehetőségei számára. A jelenvalólét faktikus egzisztálása során feltárul önmaga számára; létmódját a beszéd, a megértés és a diszpozíció konstituálja.[4] *A diszpozícióban a jelenvalólét már eleve szembekerül önmagával, de csak önmagára hangolódva és nem*

---

[1] Aurelius AUGUSTINUS, *Szent Ágoston vallomásai*, ford. VASS József, Bp., Apostoli Szentszék, 2007[4], 141.

[2] Az ember jelenvalólét (Dasein). A jelenvalólét a világban-benne-lét (In-der-Welt-sein), a jelenlevőhöz való viszonyulás. Annak feltétele, hogy a jelenvalólét lehetséges legyen egyáltalán, az a létmegértés. Ld. Martin HEIDEGGER, *Lét és idő,* ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Gondolat, 1989, 20–21. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer, 1979[15]. Ld. még ehhez: Willem van REIJEN, *Martin Heidegger*, Wilhelm Fink GmbH & Co. – KG, Paderborn, 2009, 17–20. A Dasein terminust többféleképpen fordítják (Vajda, Fehér M., Joós) ekképpen: jelenvalólét, itt-lét, itt-leendő-lét. A dolgozatban a jelenvalólét fordítást használom.

[3] A jelenvalólét egzisztálása folyamán lehet autentikus és intautentikus – eigentlich és uneigentlich –, vagyis létezési lehetőségeit a világgal, a többi létezővel szemben minőségi fokozatokban éli. Az autentikus és inautentikus heideggeri terminusokat a következőképpen használom még: tulajdonképpeni és nem-tulajdonképpeni, önmagát elnyerő és önmagát elvesztő.

[4] A feltárultságot konstituáló beszéd, megértés és diszpozíció vizsgálata a Heideggerről szóló fejezetekben kerül kibontásra.

önmagát észlelve. Egzisztenciálisan a diszpozíció konstituálja a jelenvalólét *világra nyitottságát*.[5]

A dolgozat középpontjában közelebbről a *szorongás* alapdiszpozíciójának filozófiai elemzése áll, amely fenomén a jelenvalólét feltárulásának egyik különleges és eredendő lehetősége.

Tézisem: a szorongás olyan diszpozíció, amely elvezethet a jelenvalólét tulajdonképpeniségének elnyeréséhez, ezáltal jelentősen megváltoztat(hat)ja az ember életét. E tézis igazolásához szükséges érvrendszert számos tudományterület eredményeit felhasználva állítottam össze. Először a klinikai értelemben vett szorongást, mint betegségfogalmat vizsgáltam – így láthatóvá váltak a szorongásról alkotott komplex összefüggésrendszerek –, majd a legmeghatározóbb irányzatok összefoglalását ismertettem. Megjegyzendő, hogy a dolgozat megkülönbözteti ugyan a patológiás szorongást (neurózis) az egzisztenciális szorongástól (mely ontológiai jellegű), ám nem e kettőség kerül fókuszba, hanem a szorongás fenoménjének eredete, kialakulása és értelmezése. Mindezek kellően hozzájárulnak ahhoz, hogy megalapozzák a disszertáció legfontosabb területét, a heideggeri szorongás-koncepció bemutatását, ahol a szorongás egzisztenciál-ontológiai dimenziói kerülnek előtérbe. A fenti témakör kiemelésére azért van szükség, mert szoros kapcsolatot alkot a szorongás lételméleti felfogásával, kiemelten kezelve a létezés megértéséhez szükséges pontokat.

Vizsgálatom kizárólag a szorongás-fenomén eredetének többirányú elemzésére korlátozódik. Módszerem alapjául ama szorongásfelfogás három *modellje*[6] szolgál, melyet

---

[5] A heideggeri *nyitott* terminus kapcsán *A Műalkotás eredeté*ben található *Lichtung*-ra gondolok. Heidegger a mű létének elgondolása során egy összefüggésre, a Föld [Erde] és a Világ [Welt] viszályára mutat rá, ahol egyedi csatájuk terében egy *közös nyíltság* keletkezik. Azaz, ahogy a vita a Föld és a Világ között kirobban, egy tér keletkezik, melyben *minden létező úgy mutatkozhat meg, ahogyan önmaga*. Ezt a játékteret, a nyíltság terét nevezi Heidegger a jelenvalóság tisztásának, *Lichtung*-nak. Ami itt a lényeget képezi nemcsak az, hogy a *fénylés és az elrejtés ősvitája zajlik*, hanem egy másik lényeges dologra is fény derül: *kettejük viszálya szorosan összekapcsolódik az igazságban való elrejtettséggel és felfedettséggel*. A *Lét és idő* autenticitási téziseiben az az individualizmus uralkodik, hogy a fentebb említett megnyílás az elhatározott jelenvalólét *történése*. A hölderlini világban ez a megnyílás az a lehetőség, ahol az ember Istenhez mérheti magát. S ha a hölderlini *mértékvétel* megtörténik, akkor *költőivé* válik az ember földön való lakozása, ami vélhetően a heideggeri jelenvalólét tulajdonképpenisége. A vita további, részletes tárgyalása: Ld. BUSKU Szilvia, *A mű, mint a lét kitüntetett őrzője = Tavaszi szél II.*, szerk. KERESZTES Gábor, Bp., Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016 (Spring Wind, 2016), II. 55–61. Ld. még továbbá: Martin HEIDEGGER, *Rejtekutak*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, BACSÓ Béla, CZEGLÉDI András, KOCZISZKY Éva, PÁLFALUSI Zsolt, SCHEIN Gábor, Bp., Osiris, 2006, 48.

[6] A szorongás három hagyományának, felfogásának (Filozófiai szorongás-fogalom, Dinamikus szorongás-fogalom, Viselkedéses szorongás-fogalom) részletes ismertetése alapjául: Ld. Charles Norval COFER, Mortimer Herbert APPLEY, *Motivation: theory and research*, New York, Wiley, 1964.

Cofer és Appley már a múlt század hatvanas éveiben alkalmaztak motivációkutatásaik kapcsán.

1. A *Viselkedéses szorongás-fogalom* kapcsán a viselkedéskutatók – a pszichoanalízisből merítve – a szorongás teljesítménynövelő, illetve teljesítményromboló hatását a viselkedéselmélet fogalmait és a kiterjesztett kísérleteket felhasználva ismertetik.
2. A *Dinamikus szorongás-fogalom* egy olyan *dinamikus nézőpont*, melynek során a pszichoanalitikus gondolkodók a szorongást egyrészt traumatikus eredetének elemzésével, másrészt mint erőteljes érzelem rejtett viselkedés-meghatározó tendenciaként mutatnak be.
3. A *Filozófiai szorongás-fogalom* – amely a dolgozat szempontjából a legjelentősebb – az ember egzisztenciális, elszigetelt magányából indul ki, és az Angst (szorongás) ehhez a kiszolgáltatott helyzethez kapcsolódik az emberi lét általános jellemzőjeként.

Értekezésem origójának (első fejezet) a szorongás mint betegségfogalom származását kutató pszichoanalitikus szakemberek, illetve viselkedéskutatók meglátásait választottam, melyeket azért tartok jelentősnek, mert általuk közelebbről megismerhetővé válik a szorongásnak az a különleges *megelőző jellegű hatása*, ami alkalmazkodásra ösztönzi az emberi szervezetet; arra, hogy az már előre foglalkozzon a még ténylegesen be nem következett traumatikus eseménnyel, ugyanis ezáltal csökkenti annak kínos hatását. Mind a pszichoanalitikus, mind a viselkedéses felfogás – amikor individuálpszichológiai értelemben használandó – egy élettörténeti szorongás-értelmezéshez vezet el.

A második fejezetben tárgyalt dinamikus koncepció a XIX. század végétől nyer értelmet, mégpedig Sigmund Freud és munkatársa Carl Gustav Jung munkája nyomán; előbbi kezdetben a szorongást csak következménynek tartja, végeredményben generalizált félelemnek, később azonban a lelki élet fontos mozgató erejeként értelmezi. A pszichoanalitikus mozgalom gondolatmenetében a szorongás, mint ismeretes, két utat jár be. Az egyik úton a szorongás mint minden viselkedési zavar magyarázata jelenik meg, a másik úton, amely a szorongás eredetét vizsgálja, fokozatosan a tárgyvesztés fogalmán keresztül a szorongás egész koncepciója eljut a humánetológiáig.

A harmadik fejezetben az az elképzelés kerül előtérbe – a szorongás fogalma mint az ember kiszolgáltatott helyzetéhez kapcsolódó „életérzés” –, amit legjelentősebben a XIX.

században Søren Kierkegaard, illetve a XX. században Martin Heidegger fogalmazott meg. A szorongás mint az egész emberre *rátelepedő*, vagy épp *felrázó* létmód a szabadságból és a kiszolgáltatottságból ***is*** táplálkozik. A kiszolgáltatottság és a magány az ember léthelyzetének jellemzői, amelyekből az egzisztenciális élményként átélt szorongás keletkezik. A továbbiakban a heideggeri szorongás-koncepció válik komparatív elemzésem tárgyává, majd a heideggeri *gond*-fogalom [Sorge] görög és keresztény [Cura, Bekümmerung] gyökereinek heideggeri értelmezését ismertetem.

A negyedik fejezetben a heideggeri halálfogalom és a halálhoz-viszonyuló-lét módjainak vizsgálata következik, melyen keresztül világossá válik a jelenvalólét autentikus, illetve inautentikus viszonyulása saját halálához. A jelenvalólét halála után nem rendelkezik tovább jelenvalóságával, azaz a többé-nem-jelenvaló-lenni-tudás lehetősége mutatkozik meg. Egy olyan lehetőségre nyílik kilátás, amely a jelenvalólétet a halálhoz-viszonyuló-létnek önnön tulajdonképpenisége felől végbevitt megértésére sarkallja.

1. A szorongás etiológiája

A pszichológia, valamint a mentálhigiéné [7] ismerete a szorongás mivoltáról éppoly szükséges, mint az emberi testről való ismérvek. E jelenség felismerésének készsége, illetve elfogadása hozzásegíti az embert önmaga megértéséhez, megismeréséhez. E fejezet nemcsak a szorongás megjelenési formáit ismerteti, hanem rámutat arra is, hogy a szorongás *hogyan* kezelhető, illetve arra, hogy az *ember lelki magatartásán miként képes változtatni*. Az ember egész élete során „találkozik" a szorongás érzésével, de nem mindegy, azt *hogyan* viseli.

A szorongás állapotát minden ember ismeri, Winklertől idézve „[n]incs ember szorongás-tapasztalat nélkül"[8]. Winkler lélektani értelmezése szerint a szorongás a teljes értékű emberi lét nélkülözhetetlen velejárója. Eredetét tekintve a szorongás „átvitt értelemben valamely, rendszerint még ismeretlen veszélytől való félelemnek vagy kínos bizonytalanságban, lelki feszültségben töltött várakozásnak nyomasztó érzése"[9] – olvasható a *Magyar Értelmező Kéziszótárb*an. A szorongás kifejezetten ambivalens jelenség, élettani és tudományos szempontból való meghatározása épp ezért nem könnyű. Talán azért ellentmondó, mert a mindennapi életben az emberek negatív lelki bajnak tartják, amit elfojtanak, eltitkolnak, vagy rajta épp uralkodni próbálnak.

1.1. A szorongás megjelenési formái

Amíg az egészséges ember képes leküzdeni szorongásait, azoknál, akiknél a fejlődési folyamat zavart szenved, szorongásos zavarok jelentkezhetnek. Kiemelt jelentőségűek a kisgyermekkori szorongások, mivel ebben az életszakaszban a gyermek még nem képes elhárító erőt kifejteni. A felnőttek esetében a váratlan, súlyos élethelyzetek válthatnak ki

---

[7] Röviden fogalmazva a mentálhigiéné pszichológiai prevenció, azért, hogy a rosszkedvből ne legyen súlyos depresszió, a szorongásokból pánikzavar, a stresszből kiégés stb. A mentálhigiéné nem csupán a pszichés megbetegedések és magatartászavarok megelőzése, hanem a lelki egészségvédelem is, mindazoknak a tevékenységeknek az összessége, amelyek az emberi személyiséget és közösségi kapcsolatot erőssebbé, fejlettebbé teszik. A mentálhigiéné dinamikusan fejlődő tudományterület, a legkülönbözőbb humán tudományok, természettudományok és társadalomtudományok lelki aspektusait összefoglaló tudományág. Magyarországon elsőként Hárdi István irodalmi munkássága számított igazán, aki pszichoanalitikus szemlélet alapján nagyhatású könyvekben publikált önismeretfejlesztő, önkontrollt segítő információkat. 1994-ben Veér András indított el országos hatókörű mentálhigiénés programot, mely az elsődleges megelőzés fejlesztését tűzte ki célul, illetve a lakosság lelki egészségnevelése a lelki egészségvédelem eszméinek terjesztése érdekében folyamatos média munkát végzett és megpróbálta koordinálni a mentálhigiénében dolgozókat.

[8] Klaus WINKLER, *A szorongás legyőzése mint gyakorlati teológiai probléma = Utak az emberhez*, szerk. SZABÓ Lajos, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 1997, (Wege zum Menschen, 1995), 81.

[9] MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR, szerk. JUHÁSZ József, SZŐKE István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSZKY Miklós, Bp., Akadémia, 1982[5], 1307.

olyan szorongásokat, amelyek neurózisokká [10] válnak. A szorongásnak különféle megjelenési formái ismeretesek, amelyeket a szorongásos betegségek csoportjába foglalnak össze az ezt kutató pszichoanalitikus szakemberek. Az öröklődés szerepe a különböző pszichiátriai betegségek kialakulásában már a múlt században felvetődött, és a genetikai módszerek fejlődése révén egyre bővülő felfogássá vált. A pszichoanalitikusok családokon, illetve egy adott népességen belül vizsgálják az örökletes hatásokat. A vizsgálat kiindulópontja mindig egy pszichiátriai betegség, vagy tünettan és ennek előfordulásából, családi halmozódásból következtetnek a genetikai háttérre. Az alábbiakban elemzett adatok alátámasztják a genetikai faktorok oki szerepét, az átörökítés módjára vonatkozóan mégsem állnak meggyőző adatok rendelkezésre. A *hangulat-affektív* zavarok közé sorolják a szorongást és a szorongásos betegségeket, amit családvizsgálatok, ikervizsgálatok, adoptációs vizsgálatok, asszociációs és linkage-vizsgálatok [11] alapján határoznak meg a szakemberek. A szorongás megjelenési formáit, azaz a szorongásos betegségeket egyöntetűen az alábbiakban foglalják össze:

- generalizált szorongásos zavar: hullámzó intenzitással, tartósan fennálló szorongás
- kényszerbetegség: visszatérő gondolat, illetve cselekvés okozta szorongás, feszültség
- pánikbetegség: jelentkező szorongásos rohamok
- agorafóbia: rosszullét, félelem – zsúfolt terektől, tömegtől
- szociális fóbia: rosszullét – figyelemnek kitett szituációkban
- speciális fóbia: konkrét tárgytól, szituációtól, állatoktól való félelem.

A szorongásos zavarok megjelenési formájukban mindig valamilyen struktúrához kapcsolódnak. Ez lehet idő alapú (pánik), tér alapú (fóbia), kognitív (kényszergondolat), valamint magatartási tartalmú (kényszercselekvés). A szorongás kialakulására a mai napig nem talál egységes magyarázatot az orvostudomány. Amikor környezeti hatásokat vizsgálunk, nem szabad szem elől téveszteni, hogy ebbe a nem pszichológiai hatások, például nutricionális hatások, vagy különböző drogok is beleértendők, amelyek jelentős mértékben befolyásolhatják a génexpressziót [12] – állítja Trixler. Szerinte a szorongás összefüggésben áll az idegrendszer fejlődésével, valamint a genetikai és környezeti

[10] A neurózis szorongással járó funkcionális mentális zavar. Mivel a neurózist nem kísérik hallucinációk, illetve téveszmék, nem esik kívül a társadalmilag elfogadott viselkedési normákon.

[11] A családvizsgálati adatok egy adott családon belüli, elsőfokú vérrokonok vizsgálata szerinti halmozódást vizsgál. Az ikervizsgálatok a bipoláris betegséget és a major depressziót szűrik. Az adoptációs vizsgálat a beteg szülők biológiai gyermekeinek megbetegedési rizikóját vizsgálja. Az asszociációs és linkage-vizsgálatokat a DNS-polimorfizmus felhasználásával végeznek.

[12] TRIXLER Mátyás, *Pszichiátriai genetika = A pszichiátria magyar kézikönyve*, szerk. FÜREDI János, BUDA Béla, NÉMETH Attila, TARISKA Péter, Bp., Medicina, 1998, 15–19.

faktorokkal. Úgy véli, hogy a szorongást a központi idegrendszer vagy a biokémiai markerek (szűrők, jelzők) nem megfelelő működése okozza. Akár genetikai tényezők is közbeszólhatnak, ha a szorongásra való hajlam egyes családokban öröklődik, illetve közrejátszhatnak környezeti faktorok is. Amikor környezeti hatások vizsgálata folyik – jelzi –, akkor figyelembe kell venni a nem pszichológiai hatásokat (különböző drogok, perinatális traumás (születési időszak körüli idő), nutricionális-hiányos táplálkozás, allergia), ugyanis ezek jelentős mértékben befolyásolhatják a génkifejeződést. A biológiai elméleteket támasztják alá a genetikai vizsgálatok, ezen belül is a család- és ikervizsgálatok, a szerotonin transzporter génje (SERT)[13] és az ezzel összefüggésben álló polimorfizmusok[14] hatását vizsgáló kutatások. Füredi és Harmatta kutatásai alapján patoplasztikus[15] tényezőknek van jelentős szerepe a mentális betegségek kialakulásában. A szorongás okának kialakulásáért a társlélektani közeget teszik egyrészt felelőssé, ami nemcsak a betegség kialakulásában, hanem a kimenetelében és a kezelés folyamatában is szerepet játszik.

A társlélektani közeg heideggeri értelmezésben a mások együttes jelenvalóléteként [Mitsein] ismeretes és ez az együttes jellegű világban-benne-lét az alapja a világot másokkal való mindenkori megosztásával. Ugyanis az együtt-lét egzisztenciálisan mindenképp és mindenkor meghatározza az embert, ha éppen mások nélkül van. Ez az együttlét olyan létmód – akárcsak a gondoskodás –, hogy e világon belül fellelhető, útba kerülő létezőkhöz valamiképpen viszonyul [Sein zu]. Bár a másokhoz-viszonyuló-lét ontológiailag különbözik a kéznéllévőkhöz való viszonyulástól, hiszen az előbbinél jelenvalólét viszonyul jelenvalólétszerű létezőhöz, az utóbbinál pedig a jelenvalólét nem-jelenvalólészerű létezőkhöz viszonyul.[16] A nyilvános, környező világban tehát a jelenvalólét másokkal való létmódjában (egymássalétben) teljesen feloldja saját jelenvalólétét, ennek okán beleveszik az *akárki*be[17]. Az akárki voltaképp tehermentesíti a jelenvalólétet mindennapiságában, tehát a jelenvalólét azzá a *senki*vé válik, akinek kiszolgáltatta magát az *egymásköztlét*ben. Tehát a

[13] A szerotonin transzporter gén befolyásolja az embert érő stressz, negatív életesemények *hangulatra* gyakorolt hatását. [Kiemelés tőlem.]

[14] A genetikai polimorfizmus két vagy több, egymástól jól elkülönülő öröklődő, morfológiai, fiziológiai, viselkedési változat előfordulása egy-egy fajon belül.

[15] „A környezet, amelyben az ember felnő és életét leéli, csak módosítja azokat a tulajdonságokat, amelyet őseitől örökölt... hosszú ideig tartó behatása az örökölt alkat egyes sajátosságait erősíti, másokat háttérbe szorítani képes." FÜREDI János, HARMATTA János, *A társadalmi tényezők szerepe a betegségek kialakulásában = A pszichiátria magyar kézikönyve*, szerk. FÜREDI János, BUDA Béla, NÉMETH Attila, TARISKA Péter, Bp., Medicina, 1998, 43–48.

[16] A jelenvalólét analitikájának témája kapcsán tárgyalja Heidegger: "A jelenvalólét »megnevezés« amellyel e létezőt jelöljük nem a mibenlétet fejezi ki – mint az asztal, a ház, vagy a fa –, hanem a létet." HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 59.

[17] Az akárki egzisztenciálé, eredendő fenoménként a jelenvalólét pozitív szerkezetéhez tartozik. A mindennapi jelenvalólét önmagája az akárki-önmaga, amit megkülönböztet a tulajdonképpeni önmagától. *Uo.*, 262.

társlélektani közeg itt egymásköztlét-közeg, ahol a mindennapiságban az útba kerülő rendeltetésegész használata oly otthonos az átlagosan felfedett közös-világban. E létező ontikus mindenekelőttje az átlagos mindennapiság, s ami ontikusan a legközelebbi, az ontológiailag épp a legtávolabbi[18], azaz az ontológiai jelentésében állandóan mellőzött.

Füredi és Harmatta kutatásaihoz visszatérve az olvasható, hogy a pszichés zavarok ellátásánál az is döntő tényező, hogy milyen a közösség viszonyulása a betegekhez. Állítják, hogy a közösség szerkezete és kultúrája egyaránt befolyásolja az egészséget, illetve a betegség kialakulását és kimenetelét. A mentális betegekhez való viszonyulás követésére az attitűd mérése a legalkalmasabb. Az attitűd több összetevőből áll, így az egyénnek a környezet valamely aspektusával szembeni érzelmeiből, gondolataiból és cselekvési indíttatásaiból tevődik össze. Az attitűdöket tükrözi az a vizsgálatsorozat[19] is, amelyet mentális betegek családjában folytatnak hosszú évek óta. A különböző kultúrájú és más-más földrészen észlelt érzelmi kifejezés intenzitásának foka a mentális betegekhez való viszony kifejezője. Peurifoy szerint *a szorongás oka a személyiségben keresendő* és ezek együttes hatása idézik elő a szorongást.[20] Kiváltó okok lehetnek a következők: a családban elfogadott értékrendszer, a szocializáció során alkalmazott fegyelmezési módszerek, gyerekkorban ellesett felnőtt szerepmodellek, születési sorrend egy családon belül, a fejlődés során ért társadalmi- és kulturális hatások, biológiai örökletesség. Peurifoy úgy véli, hogy a továbbiakban kialakulhat elkerülő magatartás, agorafóbia, kóros alkoholfogyasztás, depresszió. A szorongásról szóló írásaiban jelentősen kitér a szociális fóbiák magyarázatára, a pánikbetegségre és egyéb fóbiákra is. Ezen kívül foglalkozik az önbizalomhiány, megfelelési kényszer, önelfogadás, szeretethiány problémakörével is, amik szorosan kapcsolódnak a szociális fóbiákhoz. Jetkins és Oatley szerint a szorongást kiváltó okok közé tartoznak a negatív életesemények és nehézségek is. Úgy vélik, az egyén szorongásra hajlamosító tényezőit a következőkben kell keresni: kisgyermekkor, gyermek-szülő kapcsolata (ez már Freudnál is ismert, ami a negyedik fázisában érhető tetten, mégpedig a 1914–1919 időszakban), szülői szeretet, önbecsülés, értékelés alapú gondolkodás, társas

---

[18] *Uo*., 247. Ehhez Ld. még: „Amit ontológiai jellegzetességnek nevezünk, az ontikus mögött húzódik meg s ez lesz, amit Heidegger »rejtett« (**verborgen**), elkendőzött ismeretnek nevez.” JOÓS Ernő, *Magyar Heidegger*, Sárvár, Sylvester János Könyvtár, 1998, 48.

[19] Attitűd vizsgálatokat a WHO közel 30 éve folytat. SARTORIUS N, Nielsen JA, STRÖMGREM E, *Psychiatr Scand 79 = Changes int he fequency of mental disorders over time Results of repeated surveys of mental dirsorders int he general poulation*, WHO, Geneva, Division of Mental Health, 1989, 348.

[20] Renau Z. PEURIFOY, *Szorongás, fóbiák, pánik. Hogyan legyünk úrrá félelmünkön?*, ford. SZAKÁCS Ferenc, KARAY Lajos, Bp., Medicina, 1998, 26.

támogatás, genetikai hatások, társadalmi hatások, környezeti hatások[21]. A szorongásos zavarokat a jövőre irányuló, veszélyt magába foglaló események váltják ki inkább (például betegség diagnosztizálása, fenyegetés).

A szorongás erőteljes hatást gyakorol az ember teljesítményére. Karmacsi és Bánki összegzése[22] szerint a szorongásos folyamatban az ember először a szorongásos állapotra reagál, majd megpróbál alkalmazkodni. Amennyiben ez nem sikerül, a szorongást átélő ember kimerül és tüneteket képez. Megállapítják, hogy a szorongás tünetei három csoportra bonthatók: pszichológiai tünetek (félelem, aggódás, pesszimizmus, koncentrációs nehézség), illetve szomatikus és vegetatív tünetek (verítékezés, elpirulás, elsápadás, mellkasi fájdalom, hasmenés stb.). Ezeken a szorongási elméleteken kívül azonban sok más egyéni szorongás is ismert, ezek további meghatározott változataival. Különböző vizsgálatok a testi fiziológiai reakciókat, illetve a szorongásvonásokat támasztják alá és emelik ki a szorongásos zavarok megjelenésekkor. A szorongás tehát hatást gyakorol az emberi cselekvésre, hiszen a hangulatok és az érzelmek a kognitív működésre fejtik ki hatásukat. Személyiségtesztekkel, laboratóriumi kísérletekkel a kutatók jól tudják tesztelni az emberek reakcióit, hangulatait, összpontosításait. A lélektani folyamatokkal a pszichoanalitikus szakemberek foglalkoznak, akik a testi és fiziológiai reakciókkal is a szorongásvonásokat vizsgálják és támasztják alá. Elmondható, hogy a szorongás okainak az örökletes tényezőket, az élethelyzeteket, a személyiségvonást, a környezetet és ezek egymásra hatását jelölik meg a pszichiáterek.[23]

1.1.1. Az emberi magatartás interdiszciplináris megközelítése

Az 1950-es években az orvostudomány, a pszichológia, a biológia és más tudományterület eredményeire támaszkodva létrejött egy olyan tudományág, amely az emberi magatartással foglalkozik interdiszciplináris megközelítésben az ember és környezete közötti

[21] „Ebben a részben azt tárgyaljuk, hogy a gyerekek miért alakítanak ki externalizáló vagy internalizáló zavarokat. […] A gyerekkori zavarokért ritkán tehető egyetlen tényező felelőssé: a tényezők keveredenek, és így növelik vagy csökkentik a zavar kockázatát a gyerekeknél. […] Ugyanúgy, ahogy a házastársi konfliktus és a szülői depresszió esetében, a nagyon kritikus és fizikailag bántalmazó otthonokban élő gyerekek és az agresszióval kapcsolatos problémák között valószínűleg többfajta kapcsolat lehet. Előfordulhat például a magas szintű haraghoz való illeszkedés, negatív hajlamú kiértékelési rendszerek eltanulása és olyan érzelmi szekvenciák megtanulása, amelyek elemeire haraggal válaszolnak. A melegség hiánya is fontos tényező a gyerekek által kialakított érzelmi mintázatok előrejelzésében. Nem tudunk még eleget arról, hogy a bántalmazó nevelés miért eredményez néha externalizáló, néha pedig internalizáló zavarokat. Az alkati tényezők, például a nem és a temperamentum is játszhatnak némi szerepet ebben.” Jennifer M. JENKINS, Keith OATLEY, *Érzelmeink*, ford. LUKÁCS Ágnes, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Tankönyvek), 273–287.

[22] KARMACSI Lajos, BÁNKI M. Csaba, *Fóbiák és egyéb szorongásos zavarok = A pszichiátria magyar kézikönyve*, szerk. FÜREDI János, BUDA Béla, NÉMETH Attila, TARISKA Péter, Bp., Medicina, 1998, 317.

[23] További vizsgálatok és eredmények ismertetésétől a dolgozat szűkebb terjedelme miatt el kell, hogy tekintsek.

kölcsönhatások folyamatában. A magatartástudományi kutatásban központi szerepe van a rendszerszemléletnek, amely soha nem egyszerű ok-okozati összefüggésekben gondolkozik, hanem önrontó körök felismerésében és a szabályozási zavar korrekciójának lehetőségeiben, illetve az egészséges visszacsatolást, szabályozást lehetővé tevő folyamatokban. Az emberek nem érthetik meg a mai, civilizált társadalom válságjelenségeit, a mentális megbetegedések (szorongás, depresszió) gyakoriságának rendkívüli emelkedését, ha nem veszik figyelembe, hogy az emberi társadalom évezredeken át teljesen más életkörülményekhez, feladatokhoz alkalmazkodott – állítja Kopp.[24] A magatartástudományi kutatások tárgya tulajdonképpen az emberi psziché és az élettani jelenségek találkozási pontjai, illetve azok a mechanizmusok kutatása, amelyek lehetővé teszik, hogy a környezeti hatások lélektani közvetítéssel testi, biológiai, szervi elváltozásokhoz vezethetnek. A magatartástudományi kutatások két fő iránya ebből következően egyrészt a pszichofiziológiai megközelítést foglalja magába, másrészt a társadalmi folyamatokat kísérleti elrendezésnek, természetes kísérleti terepnek tekintve magatartás-epidemiológiai, klinikai epidemiológiai módszerekkel elemzi a környezeti szociális, demográfiai tényezők és az egészségi állapot összefüggéseit. Ide tartoznak azok a klinikai vizsgálatok is, amelyek a magatartásorvoslási kezelések hatását elemzik.

E magatartási-diszciplína jelen dolgozat szempontjából azért érdekes, mert a krónikus stressz, a szorongás és a depresszió magatartástudományi kutatásai mutattak rá arra, hogy pl. a krónikus stresszel kapcsolatos sérülékenységben alapvető szerepe van a korai fejlődési szakasznak. E stressz-modell szerint az ún. **anyamegvonás** a fejlődés meghatározott, kritikus szakaszaiban egész életre szóló fokozott stressz-érzékenységet, sérülékenységet eredményez, amelynek mélyreható központi idegrendszeri és pszichológiai következményei vannak. Az ún. anyamegvonás Freudnál a harmadik fázisra (1902–1914) tehető, illetve szorosan kapcsolódik a negyedik fázishoz is (1914–1919), ahol Freud bevezeti a szorongást az Én-rendszerbe, azaz, rámutat arra, hogy a szorongásnak az Én-hez köze van. A szorongást itt az anyától való elszakadás élményéből eredezteti. Elsősorban élettani magyarázatot fűz hozzá, miszerint a születés miatti belső légzés megszakadása óriási ingerfokozódással jár, ez vezetődik le a szorongásban. Ennek okán a szorongás tulajdonképpen egy régi emlékre való visszaemlékezés lesz. A születés az első szorongásélmény és további forrása az ezt követő szorongásoknak. Freud megjegyzi, hogy a születés nem élhető meg az anyától való elszakadásként, hiszen az anya, mint tárgy,

[24] KOPP Mária, SKRABSKI Árpád, *Alkalmazott magatartástudomány*, Bp., Corvinus, 1995, 37–38.

ismeretlen.[25] Ebben a kontextusban a szorongás mint tárgyvesztésre adott reakció értelmeződik, egy veszélyhelyzet keletkezik. A szorongás legmélyén tehát a freudi elméletben az anya hiánya elsődleges.

Kopp szerint a felmerülő problémák és konfliktusok az emberi hozzáállástól és megbirkózási stratégiától függően pszichoszomatikus betegségeket kiválthatnak ugyan, de ugyanezek az erők az embert saját személyiségének erősítésére is sarkallhatják. Egyik magatartástudományról szóló írásában az alábbi vélemény olvasható: „A szorongás lényege tehát, hogy a veszélyesnek minősített helyzet aktív megoldására nem érezzük képesnek magunkat, vagy nem tudjuk, hogy milyen cselekvéssel, aktivitással oldhatnánk meg a helyzetet”[26]. Azaz az ilyen esetekre az ember vészreakcióval reagál. Először a szorongás szervi és hangulati tünetei jelentkeznek, majd a későbbiekben kialakulhat elkerülő magatartás is. Ennek ellenére – Kopp számos vizsgálattal alá is támasztja –, **ha az ember megtanul megbirkózni szorongásával, akkor fizikailag és pszichológiailag egyaránt gazdagodhat, épülhet**. Kast[27] a szorongás pozitív személyiségformáló erejének felhasználásával gondolja el az ember életét, mégpedig oly módon, hogy a szorongó embernek fel kell vállalnia a szorongását és szembe kell vele néznie, így érettebbé válik a személyisége. Úgy gondolja, amivel az ember szembe tud nézni, bármilyen negatív dolog is legyen az, csak azon képes változtatni. Leírja, hogy a szorongások kialakulásakor az ember lelke mélyéről hív elő fantáziaképeket, ami annyira elmélyítheti szorongását, hogy már önmaga elvesztéséért is képes szorongani.[28] Ebből következően kiderül, hogy **a legmélyebb szorongás forrása az önmaga elvesztése iránti szorongás**, aminek ha tárgya lesz, félelembe fordulhat át.

Az ember sokféle dologtól félhet életében: a bizonytalanságtól, a betegségektől, a haláltól, az állatoktól, a kudarcoktól stb. A félelmek több esetben reálisak, így legtöbbször nem nevezhetők kórosnak. Kórossá tulajdonképpen akkor válhatnak, hogyha a félelem tárgya elvész, ennek okán az a személy, akinél ez kialakul, elhatározásra képtelen, bizonytalan lesz. Hibát-hibára halmoz, aggódik, és folyamatosan szemrehányásokkal illeti magát. Amikor a félelem meghatározatlan, a szorongás lép életbe. Az ilyen állapotba kerülő embernek megszűnik a környezetével való kapcsolata, elszigetelődik, elhagyatottá válik. A

---

[25] Sigmund FREUD, *Hemmung, Symptom und Angst*, Hamburg, Nikol, 2010[2], 84–85.
[26] KOPP Mária, SKRABSKI Árpád, *i. m.*, 37–38.
[27] Verena Kast svájci pszichoterapeuta a zürichi egyetem tanára, a Jung Intézet docense, a Nemzetközi Analitikus Pszichológiai Társaság, valamint a Nemzetközi Mélypszichológiai Társaság elnöke. Kutatási területe a gyász és a kapcsolati problémák feldolgozása, több tanulmányt, laikusoknak is szóló segítő könyvet publikált ezekben a témákban.
[28] Verena KAST, *Vom Sinn der Angst*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1996, 13.

félelem és a szorongás különbsége nemcsak a pszichoanalitikusok körében, hanem Heideggernél és Kierkegaardnál is erősebben jelenik meg.[29]

1.1.2. Pszichodiagnosztikai módszerek

A pszichiátriai gyakorlatban szükség van olyan klinikai pszichológiai vizsgálatokra is, amelyekkel a fentebb vázolt nehézségek esetén kiegészítő diagnosztikai támpontok szerezhetők, illetve a szükséges mérések elvégezhetők. Ezeket pszichodiagnosztikai módszereknek, azaz teszteknek nevezték el a szakemberek. A klinikai pszichológusok konkrét diagnosztikai, illetve pszichoterápiás kérdésre keresnek válaszokat. A teszteknek többféle osztályozása ismert: teljesítménytesztek, személyiségtesztek, tünetbecslő skálák. Az alábbiakban néhány ismertebb tesztet szeretnék röviden bemutatni, amelyek már valószínűsítenek valamilyen tipikus viselkedést. A hazai klinikai gyakorlatban számos önjellemző kérdőív használatos, ilyen pl. a Cattel-féle 16 faktoros személyiség-kérdőív. A személyiségtesztek nem mérnek, hanem valószínűsítenek valamely tipikus viselkedést. Cattel angol pszichológus személyiségelméletben[30] megtalálható a kontinentális (freudi, jungi), illetve az amerikai (behaviorista) felfogás is, de a személyiségfaktorainak elnevezése során eltért a pszichiátriailag terhelt elnevezések használatától. Kérdőíve az egyik legismertebbnek számít a magyarországi szakemberek szerint. Cattell a nyelvet használta a vonások feltérképezéséhez, hiszen minden nyelv tartalmaz olyan szavakat, amely az emberi tulajdonságokat és viselkedést írja le. Minél több szóval lehet leírni egy vonást, az annál fontosabb. Több mint 4000 tulajdonságjelzőt szótárazott ki az angol nyelvből, majd a szinonimákat a hasonló jelentésű és a nem egyértelmű kifejezéseket elhagyva egy 171 tagú tulajdonságlistát kapott. Ezt ön-és társjellemzős kérdőívek segítségével és szakmai megfontolások révén 35-re csökkentette. Az eljárás végén Cattell arra a következtetésre jutott, hogy a személyiség 16 faktor mentén írható le. Vagyis van 16 vonáspár, az adott tulajdonság két végletével, és az egyes vonáson belül, vagy az egyik, vagy a másik véglet felé közelítünk. Ismert még az Eysenck-féle személyiség kérdőív, ami lényegében biológiai tényezőkre vezeti vissza a személyiségre jellemző viselkedéstípusokat. A Szondi-teszt pl. a rokonszenvi-ellenszenvi választás alapján vizsgál, mert az ilyen választásokban az egész személyiség megnyilvánul. Elterjedt projektív teszt még a Rorschach-próba, amit Hermann

[29] A szorongás és félelem jelenségeinek részeltes vizsgálatára a későbbiekben kerül sor.

[30] Raymond CATTELL (1905–1998) pszcihológus vállalkozott a személyiségvonások legrészletesebb elemzésére és osztályozására.

Rorschach svájci pszichiáter alakított ki fantáziajátékokból. Színtesztek, színpiramis tesztek, farajz-tesztek, tünetbecslő kérdőívek számos fajtája megtalálható az orvostudomány palettáján. Amit most a dolgozat szempontjából fontosnak vélek, az a *szorongásos állapotot mérő kérdőívek* csoportja. A szorongásra való hajlamot és állapotot mérő kérdőívek 20-20 tételből állnak, ilyen pl. a Beck-féle depresszió-kérdőív, a Spielberger-féle szorongás-kérdőív[31], melyben az önértékelést végző személy a szorongásos tünetről azt állapítja meg, hogy az rá nézve milyen súlyossággal jellemző. Ezekből az elemzések – melyek a pszichés funkciók és az agyi tevékenység közti kapcsolat mérésére, értelmezésére szolgálnak –, arra adnak választ, hogy milyen viselkedés várható a vizsgált személyektől frusztrációs helyzetekben, illetve egy ilyen terhelésnél mennyire bomlik fel a személy pszichikus egyensúlya. A veszély- és stresszhelyzetekben pl. minden ember szorongást él át. A biológiai és szociális szresszorok[32] folytán a normális és a kóros közti határvonal meghúzása még nehezebb. A krónikus és elhúzódó stressz-reakciók ráadásul különböznek a fiatalabb és idősebb korosztálynál. A szorongásos betegségek csoportjában a szorongás vagy fő tünet (generalizált szorongás és pánikbetegség), vagy akkor szorong intenzíven az ember, amikor valamilyen maladaptív viselkedést próbál legyőzni. A stressz átélését befolyásolja az ember tűrőképessége is, bár ugyanannak az eseménynek lehet pozitív, illetve negatív hatása is. A szorongás tehát mint állapot, jól nyomon követhető a fiziológiai paraméterek műszeres vizsgálatával. Ilyen pl. Hamilton vagy Beck szorongás skálája, illetve mérhető Csíkszentmihályi Flow Kérdőívén keresztül is, ami három sztenderdflow-leírást tartalmaz, amelyet korábbi kutatásai alapján alkotott meg. Csíkszentmihályi flow-ja (áramlat) azt a folyamatot vizsgálja, hogy a világban hogyan érhető el a boldogság a saját belső életünk feletti uralommal. A belső tapasztalás optimális állapota az, amikor a tudatban rend uralkodik – állítja. „Az, aki megszerezte az irányítást a tudatosan megválasztott célok érdekében saját lelki és szellemi energiája fölött, óhatatlanul is teljesebb ember lesz.”[33] Írásaiban még az is olvasható, hogy aki egyre magasabb rendű célokat tűz ki maga elé, az egyre különlegesebb személyiséggé válik.

---

[31] Charles Spielberger pszcihológus és munkatársai által kidolgozott Állapot- és Vonásszorongás Kérdőívet és a Beck-féle depresszió-kérdőívet: Ld. 1. számú melléklet.

[32] A stresszorok azok a szervezetre ható külső erők, körülmények, veszélyeztető környezeti hatások, azok az ingerek, amelyek stresszválaszt hoznak létre. Az, hogy egy inger, esemény vagy helyzet mikor válik stresszorrá attól függ, hogy mennyire befolyásolható, bejósolható, mennyire változtatja meg az ember életét, illetve mekkora belső konfliktust eredményez.

[33] CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály, *Flow, Az áramlat, A Tökéletes élmény pszichológiája*, Bp., Akadémiai, 1997, 26. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Mihaly CSIKSZENTMIHALYI, *Flow, The Psychology of Optimal Experience*, New York, Harper Perennial, 1991.

Visszatérve a Hamilton-Beck szorongás skálához, gyakorlatban az alábbiak kerülnek sorra. A résztvevők a leírások elolvasása után önbevallásos módon elmondják, hogy éltek-e már át ilyen élményt az életükben, és ha igen, beszámolnak azokról a tevékenységekről, szituációkról, amelyekben ezt az élményt megtapasztalták. Ezután arra kérik őket, hogy válasszák ki azt a tevékenységet, melynek során az optimális élményt a legintenzívebb és legáthatóbb módon élték át. Ezen kívül meghatározzák az élmény és a rutinfeladatok átlagminőségét (pl. munka, családi interakciók) azáltal, hogy egy 8-fokú Likert-skálán értékelik a kognitív, emocionális és motivációs változókat. A módszer lényege, hogy különböző állításokat két szélsőséges végpont között kialakított skálán értékelnek, amely skálát általában 1–5-ig vagy 1–7-ig terjedő pontszámokkal látnak el. Mind a két esetben az egyik végpont abszolút ellenkezést, míg a másik abszolút egyetértést, azonosulást testesít meg, amelyek között a válaszadó elhelyezheti véleményét az adott állítással kapcsolatban.

A teljesítménytesztek és a személyiségtesztek tehát segítségére vannak a pszichiátereknek a pszichikus zavarok vizsgálatakor. A vizsgáló módszerek mind technikailag, mind elméletileg igen különbözők lehetnek. A pontosan kidolgozott értelmezési munka során a személyiség mélyebb rétegeinek pszichopatológiai elemzése is lehetővé válik, ami különösen a pszichoterápiás céllal végzett vizsgálat esetén indikált. A személyiségtesztek kérdései az emberi jellem megfejtésére irányulnak, mégpedig arra, hogy az adott jelölt hogyan gondolkodik, viselkedik a már jól megszokott vagy éppen idegen környezetben, milyen fejlett az érzelmi világa, valamint milyen motivációkkal rendelkezik. A személyiségvonások tehát a különböző helyzetekben megnyilvánuló viselkedés(ek)ben érhetők tetten. A teljesítménytesztet ugyanakkor arra tervezték, hogy a már elsajátított készségeket felmérjék. Ugyancsak említésre méltók a viselkedéselemzések is, amelyek segítségével mind a viselkedést kiváltó előzmények, mind a következmények számszerűsíthetők. A viselkedéses megnyilvánulások gyakorisága, tartalma, következménye mérhető különböző viselkedéskutató kérdőívekkel, interjúkkal, strukturált megfigyelésekkel.

1.2. Személyiségvonások, viselkedési tendenciák

A személyiségvonások sajátos felfogását találjuk Thomae dinamikai személyiségelméletében. A személyiségvonások itt folyamatok és folyamatok összefüggéseinek absztrakciói. Thomae megkülönbözteti az irányulást jelölő vonásokat (ösztön, vágy, hajlam, akarat) és az alkalmazkodás jellemzőit (adekvátság, kiegyensúlyozottság az egyén és környezete között). Thomaenál a személyiség strukturális

szempontjára utalnak a sajátos integrációs folyamatok megszilárdulási formái, melyeket dinamikai alapköröknek[34] nevez. Thomae hangsúlyozza, hogy a személyiség struktúráját nem lehet tulajdonságok mozaikjaiból, vagy alapfolyamatok sémáiból felépíteni, ezért dinamikai alapköröknek jellemzi azt. Akadnak azonban olyan kutatók is, akik a valószínű viselkedési tendencia megjelölésére, szinonimaként a *diszpozíció* kifejezést alkalmazzák. Pl. Lersch a diszpozíciót viselkedéses tulajdonságokkal jellemzi és fejtegetéseiben a személyiségvonást diszpozíciós erőként kezeli. Stern[35] a személyiségvonásokat (tulajdonságokat) kezdettől a diszpozíció fő fogalma alá rendelte. A diszpozíciókat pedig tartós és potenciális okoknak tekintette, amelyek a személyiség önmegvalósítására törnek. Véleménye szerint két módon írható le, tulajdonságok és adottságok formájában. Állítja, a tulajdonság olyan diszpozíció, amely már meghatározott személyes célra irányul, és mint ilyen a környezettel való kölcsönhatásban alakul. A tulajdonság meghatározza azt a módot, ahogyan a személy a világra válaszol. Ily módon nem öröklött – állítja, de öröklött adottság alapozza meg. Az adottság a tulajdonképpeni belső ok, a tulajdonságok pedig a belső törekvés és a külső lehetőségek közötti kompromisszum termékei.[36] Így Stern rendszerében a személyiségvonás fogalma köztes felfogást képvisel a karakterológiai tulajdonságfogalom és a statisztikai jellegű személyiségvonás fogalma között. Allport a személyiségvonásokat biofizikai diszpozícióként tekintette, ami egy általánosított és fókuszált neuropszichikus rendszer, amely képes arra, hogy különböző ingereket funkcionálisan azonosként kezeljen, hogy a cselekvés és kifejezés állandó, ekvivalens formáit hozza létre és irányítsa lefolyásukat.[37] Allport a vonásokat szembeállítja a személyes diszpozícióval. Úgy véli, az előzők olyan dimenziók, skálák, amelyekben az emberek összehasonlíthatók, az utóbbi pedig a vonások személyen belüli egyénre jellemző mintázatai, ahol a vonások egymáshoz való viszonya is fontos.[38] Állítja, hogy ha valakit csupán csak vonásokkal jellemzünk, teljességében nem megragadható a személyisége, ám a személyes diszpozíció pontosan tükrözi a személyiség szerkezetét. Allport három diszpozíciót különböztet meg: uralkodó, centrális és másodlagos. Az uralkodó diszpozícióba – Allport szerint – azok a típusú

---

[34] Hans J. EYSENCK, *A személyiség és az Eysenck-démon = Típustanok és személyiségvonások*, ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978, 33.

[35] A személyiség legelső pszichológiai kutatója Wilhelm Stern (született: Ludwig Wilhelm Stern néven 1871–1938) pszichológus és filozófus volt. Stern óta a személyiség alapvető kritériumának az én felismerése, vagyis az a képesség tekinthető, amivel az egyén el tudja határolni magát a környezetétől. Stern szerint a személyiség többalakú, vagy sokoldalú dinamikus egység. Lényege: a külvilágtól önmagát elhatárolni képes sokoldalú egység, amelyre jellemző e sokféleség organizációja, egységbefoglalása.

[36] EYSENCK, *A személyiség és az Eysenck-démon*, *i. m.*, 33.

[37] *Uo.*, 34–35.

[38] JUHÁSZ Márta, TAKÁCS Ildikó, *A személyiség szerkezete = Pszichológia*, Bp., Typotex, 2006, 132.

emberek tartoznak, akik rendelkeznek egyetlen olyan diszpozícióval, ami egész életüket áthatja, pl. Don Quijote. Az emberek többségét viszont néhány centrális diszpozícióval jellemezte, amik általánosan befolyásolják a különböző ingerekre adott válaszokat, pl. egy ajánlólevélben megemlítésre kerülnek. A másodlagos diszpozíció véleménye szerint pl. az öltözködési stílus, tehát a speciális érdeklődések területe. Ha a személyiséget faktoranalízissel, azaz olyan statisztikai eljárással kutatják, ami azt mutatja meg, hogy sok ember vizsgálata esetén két vagy több jellemző együtt jár (korrelál), akkor nagy a valószínűsége, hogy valamilyen mögöttes vonást tükröznek. Az egyik legkiterjedtebb faktoranalitikus kutatás is Cattel nevéhez fűződik, aki Allport listájából indult ki; Eysenck pedig Hippokratész és Galénosz tipológiáját[39] elevenítette fel. Lerch egyik elemzésekor bevonta a vidámság alaphangulatának körébe a jóság, együttérzés alaptulajdonságait, melyeket az alapvonás logikai következményének tekintett. Így határozta meg egy-egy alaptulajdonság karakterológiai mezőjét. Conrad genetikailag meghatározott fejlődési tendenciát tételezett fel. A személyiségvonások s az együtt járásaik természetéről, valamint a személyiségvonások és együtt járásaik megállapításának módszereiről mondottakból kitűnik, hogy az ismeretek egybefoglalása kevésbé lehetséges. A személyiségvonások csomópontjaiból típust formáló elgondolások szemléletileg már nem viselik az alkati tipológiákat nyomasztó statikus előreformáltság terhét. A pszichológiai típustanok kidolgozására az emberek jellemzése, diagnosztizálása során jutottak el a pszichológusok. A tesztekkel a pszichoanalitikus kutatók tulajdonképpen fel tudják mérni a mentális zavarokkal küszködő emberek állapotát, reakcióikat, viselkedési magatartásaikat, ugyanis ezek a tesztek kifejezetten a személyiségváltozókra, illetve különböző személyeknél hasonlóságokra mutatnak rá.

1.2.1. A neurotikus személyiség variánsai

Fritz Riemann pszichoanalitikus szerint a szorongás hozzátartozik az ember életéhez, s külső, illetve belső élmény hatására aktivizálódik. Kiváltó tényezői kultúránként, fejlettségi szintenként is eltérhetnek egymástól. Úgy véli, az egyén fejlettségi szintjétől függ, hogy a szorongás aktivizálja őt, vagy épp megbénítja, ugyanis *az ember továbbfejlődésének kritériuma, hogy szembenézzen szorongásával; csak így tud továbblépni*. Az embernél

[39] A Hippokratész és Galenus-féle típustan a tipológiák hosszú sorának kiindulópontja, hiszen az emberek vérmérséklete érzelmi életük sajátossága volt. A vérmérsékleti típustan központi gondolata volt, hogy ugyanazok az élettani sajátosságok (testnedvek egyéni összetétele) határozzák meg a vérmérsékletet és a vele összefüggő lelki tulajdonságokat, mint a testalkatot.

jelentkező szorongásfajtákat négy alapszorongás variánsának tekintette. „A szorongás elkerülhetetlenül hozzátartozik az életünkhöz, újabb és újabb változatokban elkísér bennünket születésünktől halálunkig. Az emberiség történetében felismerhetők a próbálkozások a szorongás leküzdésére, csökkentésére, lebírására vagy megbéklyózására."[40] Riemann szerint a szorongás élménye hozzátartozik az ember létezéséhez, így minden ember a szorongásnak a saját személyét illető változatait éli meg, azt az egyedi formáját, amely őhozzá tartozik. Bármilyen sokrétű is a szorongás különböző embereknél, mégis mindig csak bizonyos szorongások variánsai mérvadók. A szorongás alapformái – véleménye szerint – négy részre bonthatók, ennek kifejtésére egy szorongásos típusokon alapuló tipológiai rendszert írt le. Alaptétele az, hogy minden embernek négy alapvető szükséglete van, melyek két ellentétpárra oszthatók. Mindegyik szükséglet magával hozza a rá jellemző félelmet és szorongást. Riemann hangsúlyozza, hogy különböző mértékben mindenki megtapasztalja ezeket a félelmeket, egyikük viszont annyira dominánssá válik a személyiségben, hogy a többit elhomályosítja, és ez a dominánssá váló félelem a szorongás. A szeretettől való félelem a szkizoid szorongást okozza, a magányosságtól való félelem a depresszív szorongást, a változástól való félelem a kényszeres szorongást, az állandóságtól való félelem pedig a hiszteroid szorongást váltja ki. „Alkalmasint megmarad egyik illúziónknak, hogy azt higgyük, lehetséges élnünk szorongás nélkül is; a szorongás hozzátartozik létezésünkhöz, halandóságunktól való függőségeinknek és halandóságunk tudatának tükröződése…[a]z, hogy a szorongás kikerülhetetlenül hozzátartozik az éltünkhöz, korántsem jelenti, hogy ennek folyamatosan tudatában vagyunk. Mégis szinte mindig jelen van, és minden pillanatban beléphet a tudatunkba, amikor valamely külső vagy belső élmény révén előbukkan."[41] Ez a tudattalan psziché, mely az egész emberiség tulajdona – állítja Jung, bizonyos reakciók látens diszpozícióiból tevődik össze. A jungi Selbst-fogalom szerint úgy élni, hogy a tudatos és tudattalan követelményeket az elme egyaránt figyelembe vegye, annak eredményeképp a teljes személyiség gravitációs központja már nem az én, hanem egy virtuális pont a tudat és tudattalan között.[42] Riemann szerint a szorongás ott lép fel, ahol az ember olyan szituációban találja magát, amivel szemben még nem képes megállni a helyét. Minden ember életfeladatának tekinti, hogy a változás és az állandóság, az önmagává válás és az odaadás iránti ellentétes alaptendenciáit

[40] Fritz RIEMANN, *A szorongás alapformái*, ford. JÓLESZ László, Bp., Háttér, 2011, 7. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Fritz RIEMANN, *Grundformen der Angst*, München Basel, Ernst Reinhardt, 2011[40].
[41] RIEMANN, *A szorongás alapformái*, *i. m.*, 7.
[42] C. G. JUNG, *Az alkimista elképzelésekről*, ford. BÁN Zoltán András, szerk. KIS KÓS Antal, Bp., Scolar, 2014 (C. G. Jung Összegyűjtött Munkái, 13). 53–54. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Studein über alchemistische Vorstellungen*, Düsseldorf/Germany, Patmos, 2011[3] (C. G. JUNG, Gesammelte Werke, 13).

kiegyensúlyozva megvalósítsa. A személyiségfejlődés során egyik vagy másik pólus abszolutizálására kerül sor, és ezzel együtt az ellenpólustól való elfordulásra. Aki az állandóságot abszolutizálja, az elhanyagolja a változást, hiszen fél tőle, aki egyoldalúan az önmagává válást éli meg, az fél az odaadástól. A négy alapforma a következő:

- szorongás az ön-odaadástól
- szorongás az önmagává-válástól
- szorongás a változástól
- szorongás a szükségességtől.

Riemann tehát *a-világban-levés* [43] négy fajtáját különbözteti meg. Ezeket neurotikus variánsoknak nevezi és négy nagy neurózisformaként jellemez, melyekből kiemelve a *szkizoid* típusú emberek elemzését ismertetném röviden. Azért állítom előtérbe a szkizoid típust, mert Riemann szerint ennél a típusú embernél akár elviselhetetlen mértékűvé válhat a szorongás, tehát totálisan átélheti azt. A magányosságot, az elszigetelődést, az autarkiaigényt aligha lehet találóbban bemutatni.

A szorongás felől nézve azok az emberek, akiknek legalapvetőbb problémájuk az ön-odaadásukat megelőző félelem, túlzásban élik át az ön-megtartásra késztető impulzust. Ennek okán a szkizoid személyiség abszolutizálja az önmagává válást, és fél az odaadástól. Ezért jellemző rá a kifejezett önmagában való lét, élvezi a hosszú időn át tartó egyedüllétet. A szkizoid személyiség embertársai szemében hűvösnek hat, visszafogott és távolságtartó. Elhatárolja magát az emberektől, távol tartja magát tőlük, folyamatos félelme van az emberek közelségétől. Érzelmi kapcsolatokba csak a tárgyilagos tartalmak útján megy bele, ha egyáltalán megtesz ilyesmit. Ilyenkor valamennyire visszaszorul kapcsolatiszonya, és titkon érzelmek is előtérbe kerülnek életében. Mivel kerüli mások közelségét, hiányoznak belőle a másokról és önmagáról alkotott, a valóságnak megfelelő elképzelések. A reális önképhez szükséges visszajelzésekben és kiigazításokban való hiányai oda vezethetnek, hogy látszatvalóságokba és képzelődésekbe bonyolódik, egészen az őrült képzetekig. A szkizoid ember abban a kétségben él, hogy élményei és benyomásai vajon csak belső világához tartoznak-e, vagy a külső valóságban is van-e alapjuk. Nem biztos az észleléseiben, nem tudja, hogy csupán kivetítések-e, vagy van valóságalapjuk. E bizonytalanság a tájékozódás biztosításához egy viselkedésrepertoárt léptet életbe: az érzékszervek és az intellektus élesedését és az érzelmek kikapcsolását. A szkizoid kritikus és éles megfigyelője például egy beszélgetés leghalványabb árnyalatainak is. Világos és

[43] RIEMANN, *A szorongás alapformái*, *i. m.*, 20.

érzelgősségtől mentes magatartása miatt a szkizoid személy egy-egy csoport számára igen konstruktívnak hathat, mert ott megmaradhat névtelennek, ám mégis tartozik valahova.

A szkizoid szorongót a vallásos életben a Szentírásban a Genezis 3 mutatja be kellőképp, amikor az ember lelkéből Isten hiányzik, mert az ember ahogy kikerül a paradicsomból és megtapasztalja az élet könyörtelenségét, akkor a világ idegenként jelenik meg számára. Ez addig tart, amíg újra át nem éli Isten vele szembeni teremtő jóságát. Mert csak egy abszolút jósággal a háttérben képes az ember arra, hogy a világgal szemben szkizoid félelmében kitartson.[44] Drewermann szerint, amíg az ember nem ismeri meg a Szentírás Istenét, tehetetlenül ki van szolgáltatva az isteneknek, ezáltal mindentől fél. Ezért tehát a szkizoid mindaddig szorong, amíg meg nem érti, hogy mi célból van az élet, főképpen a saját élete. *A legfontosabb, hogy csakis az istenhitben lehetséges az egzisztencia szintézisének a kialakítása, ezáltal elkerülhető az élet szorongással terhelt egyoldalúsága. Állítja, egyedül az Isten iránti bizalom az, ami megtörheti a szorongás bizalmát*.

Riemann úgy véli, a szkizoid személyiséget élettörténetileg az a kora gyermekkori tapasztalat alapozza meg, hogy valaki – teljes személyiségében vagy egyes testi jellemvonásaiban – tehernek, zavarónak és nem kívántnak érzi magát. Ebben az esetben kialakul a szorongás előalakja, archaikus formája, amit most itt a dolgozatban *pre-szorongás*nak fogok definiálni. A pre-szorongás intenzitása nagyon erős is lehet, pl. merő düh, merő szorongás, amik által az ember elfordul a világtól, akár képes holtnak is tettetni magát, vagy éppen ellenkezője tör felszínre: támad. Pozitív oldala mindenekelőtt függetlenségében rejlik, az egyén anatómiájára irányuló bátorságban mutatkozik meg. Nincsen korlátozva hagyományoktól s nem hajlandó függőséget vállalni. A megnyíló ön-odaadástól való félelmében kerül minden olyan meghitt közelséget, ahol valaki őhozzá túl közel kerülhet, így egyre magányosabbá, *elszigeteltebbé* válik. Az elszigeteltség heideggeri értelemben az elmagányosodással jár kézenfogva, mégpedig a szorongás fenoménjén keresztül. A szorongás ugyanis elmagányosítja a jelenvalólétet, ezáltal visszarántja hanyatlásából (az akárkibe való beleveszettségéből) és kinyilvánítja számára létének lehetőségeit, ami azt eredményezi, hogy a jelenvalólét ebben az alapdiszpozícióban eredendő értelemben feltárulhat önmaga számára.

Visszatérve a szkizoid személyhez, aki a külső világtól mindinkább eltávolodik, jellemző rá az is, hogy a gyakran átlagon felüli intelligenciája mellett érzelmileg elcsökevényesedik, érzelmileg visszamaradottá válik. A szkizoid személy veszélyesnek véli, ha valaki közelebb

[44] Eugen DREWERMANN, *Wege und Umwege der Liebe, Christliche Moral und Psychoterapie*, Düsseldorf, Patmos, 2005, 63.

kerül hozzá, és megretten attól, hogy valaki szeretni fogja, annál jobban visszahúzódik. Veszélyben érzi függetlenségét, az érzelmi gesztusokban megnyilvánuló kifejezések neki idegenszerűnek hatnak, képtelen önmagát másvalaki helyébe képzelni, a beleérzés képessége hiányzik belőle. A kötelékektől irtózik, óriási nehézség számára érzelmi partnerkapcsolatot létesítenie. A szkizoid személyek megpróbálnak olyan életvitelt élni, olyan élettechnikát kidolgozni, amelynek segítségével semmit és senkit nem engednek igazán közel magukhoz, s így megmaradhatnak közönyösnek, tárgyilagosnak és kellően távolságtartónak. Ez a hűvös távolságtartás teljes érzéketlenségig fokozható. Ami igazán lényeges (e felsorolás közben említi meg Riemann): „[k]öztük nemritkán találhatók zseniális adottságúak”[45], akire a magányosság és a kapcsolathiány pozitívan hat, ő ugyanis felismerhet olyan dolgokat, amelyeket egy hagyományokhoz kötődő személy nem lát meg. *Riemann a szorongás alapformái közül tehát az első, szkizoid személyiségű típusnál véli felfedezni kiválónak tűnhető adottságait, ugyanis csak ők képesek átlépni olyan határokat, amiket mások nem*. Finom érzékenységű emberek, akik mélységesen idegenkednek mindentől, ami sekélyes, rájuk a magányosság kifejezetten pozitívan hat. Magukat teszik meg minden dolog mércéjévé, s ez önistenítéshez vezet náluk. Olyan hatalommal bírnak és gőgösökké válnak, hogy teljes mértékben öntörvényűek lesznek, és kifejezetten élvezni kezdik, hogy mások, mint a többiek. „Elgondolkodtató, mennyire veszedelmessé válhatnak felismerések és hatalmi lehetőségek egy súlyosan szkizoid tudós kezében, aki emberekhez nem kötődve, autisztikusan, kizárólag a maga eszméinek él, és azokat igyekszik megvalósítani.”[46] Viszont az is olvasható a Riemann-sorokban, ami itt ebben a vizsgálatban kulcsmondat, ők „[a]jelentős fordulatok kiváltói, úttörői, kezdeményezői lehetnek, mivel az emberi lét kérdésességének ők a legintenzívebb átélői; olyan dolgokat érzékelnek, olyan infernókat látnak, és magányosságukban és kívülre helyezettségükben olyan kritikus állapotokat szenvednek el, amilyeneket a biztonságosabban élők el sem tudnak képzelni.”[47] Legkevésbé korlátoltak bárminő hagyománytól, a legcsekélyebb függőséget sem vállalják, illúziók nélkül képesek élni, „[s]zeretnének úrrá lenni a sorson, a végzet számukra olyan valami, amit le kell győzni – az ember a maga sorsának formálója”[48]. Ez a típus Jung pszichológiai típusaiból is ismert. Az ilyen típusú ember akkor érez boldogságot, ha biztos abban, hogy senki sem tud róla. Értékeket ott keres, ahol másnak eszébe sem jutna. Nem vágyik mások tetszésére, és nem akar semmilyen személy kedvében járni, motivációja belső

[45] RIEMANN, *A szorongás alapformái*, *i. m.*, 67.
[46] *Uo.*, 70.
[47] *Uo.*, 71.
[48] *Uo.*, 72.

szükségszerűségekből ered.[49] Megjegyzendő, hogy ez a fenti attitűdökkel ellátott ember Pavlovnál is megtalálható, aki ciklotimcsoporotba sorolja, valamint érzékeny idegrendszerrel jellemzi ezt a típust. Úgy véli, innen ered a hevesen vitatott téma, a zseni és az őrült kérdése.[50] *Riemann szerint minden ember találkozik az odaadástól való, illetve az én-né levéstől való szorongással is, hiszen ezekben benne van az egzisztencia elvesztésétől, a magánytól való szorongás, mégis legfőképpen a haláltól való szorongás az, ami mindenkit érint. Ezek az emberi létezés nagy szorongásai, amelyek kizárólag csak akkor oldhatók, ha az ember felismeri ezeket és szembenéz velük.* „Így a szorongás a leírt alapformáiban fontos jelentést nyer: már nem csupán egy lehetőség szerint elkerülendő rossz, hanem – és ez egészen korán elkezdődve – fejlődésünknek nem elvonatkoztatható tényezője. Amikor megéljük a nagy szorongások valamelyikét, mindig az élet kihívásainak egyikével állunk szemben; a szorongás elfogadásában és abban a kísérletünkben, hogy föléje kerekedjünk, egy új képesség birtokába jutunk – a szorongás leküzdése győzelem, ami erősebbé tesz bennünket; minden kitérés előle vereség, ami gyengít minket."[51] Riemann abból az elgondolásból indul ki, hogy a szorongás elkerülhetetlenül hozzátartozik az ember életéhez. Elmélete azért különbözik másoktól, mert a szorongást alapjában véve nem betegségnek tekinti, hanem olyan személyiségtartalomnak nevezi, melyekre mindenki ráismerhet, aki olvassa írásait. Tulajdonképpen nemcsak az ember képességéhez és erősségéhez mérten jellemzi a négy alapformát, hanem gyakorlati útmutatóul is szolgál ahhoz, hogy az ember szembe tudjon nézni bizonyos esetekben a problémáival és önmagával. A szorongás hozzátartozik az emberi személyiség éréséhez, fejlődéséhez és elválaszthatatlan az élettől. Ha eltolja magától az ember és nem néz vele szembe, akkor intenzívebbé válik. „Bármennyire általános érvényű is ez, minden ember mégis a szorongásának a saját személyét illető változatait éli meg, »a« szorongását, ami éppoly kevéssé létezik, mint »a« halál vagy »a« szerelem és más absztrakciók. Minden ember számára megvan a szorongás személyes, egyedi formája, amely őhozzá, a lényéhez tartozik. […] Ez a mi személyes szorongásunk összefügg az egyéni életkörülményeinkkel, adottságainkkal és környezetünkkel; van fejlődéstörténete, ami gyakorlatilag a születésünkkel kezdődik."[52]

---

[49] C. G. JUNG, *A pszichológiai típusok = Típustanok és személyiségvonások*, ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978, 114–115.

[50] Ivan P. PAVLOV, *Az állatok és az ember magasabb idegműködésének általános típusai = Típustanok és személyiségvonások,* ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, LÁSZLÓ János, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978, 130.

[51] RIEMANN, *A szorongás alapformái*, *i. m.*, 257–258.

[52] *Uo.*, 9.

Riemann megállapítása az, hogy már a kisgyermekkorban lényeges a szülők megfelelő hozzáállása, nevelése, támogatása. Ha a szükségletek, törekvések kevésbé fejlettek, akkor az alapimpulzusok szorongássá alakulhatnak. Ennek okán válik az ember szorongóvá az önmegvalósítással, a közelséggel, a változással, illetve a behatárolódásokkal kapcsolatosan. „Mint törekvés a maga megőrzésére és elkerülésére, együtt az ön-odaadásra és valahova-tartozásra irányuló ellentörekvéssel, másrészt mint törekvés az állandóságra és biztonságra, együtt a változásra és a kockázatra irányuló törekvéssel. Minden törekvéshez hozzátartozik az ellentörekvéstől való félelem."[53] Az alapszorongások elválaszthatatlanul hozzátartoznak az egzisztenciához. A korai szakaszban, a gyermekkor fejlődésénél alapozódnak meg gyökerei, majd a késői korszakban, a felnőtté válással mélyülnek el, illetve válnak intenzívebbé. Különböző szorongási módok jellemzők fejlődési szakaszokra bontva is, ámde a kései korszakban egy felnőtt ember jobban meg tud velük küzdeni, mint egy gyermek, hiszen „[a]z ismeretét és tudását, reményét és hitét, bátorságát és felelősségvállalását mobilizálni tudja a szorongásaival szemben. Meg tudja tanulni, hogyan lehet kis lépésekben megküzdeni a szorongással, mindaddig, amíg elég erős nem lesz ahhoz, hogy nagyobb szorongásaival is szembenézzen"[54]. *Riemann szerint, ha felismeri az ember a szorongását, szembenéz vele mint egy kihívással és leküzdi azt, erősebbé válik. Ha mégsem teszi, és kitér előle, megnehezíti saját személyiségének fejlődését.*

Dolgozatom első fejezetében igyekeztem röviden ismertetni a mentális zavarok különböző irányzatainak betegségfelfogását a szorongásról, valamint néhány gyakorlati terápiát is szerepeltettem. A pszichológiai megközelítő módoktól függően elmondható, hogy **a szorongás fenoménje mást-mást láttat magából**. A következő fejezetben a lelki egészség megtartásához kapcsolódó „gyógyító eljárások" kerülnek ismertetésre, mely terápiák azon tényezőkre, kritériumokra irányulnak, amelyekről a pszichés zavarokkal foglalkozó szakemberek megfelelő ismerettel rendelkeznek.

[53] *Uo.*, 18.
[54] *Uo.*, 66.

2. A szorongás alaptapasztalatainak kibontása

2.1. A XIX. és XX. századi klinikai értelemben vett szorongásfogalom keletkezésének állomásai a pszichoanalitikus tradícióban

A lelki egészség megőrzése kapcsán a pszichés bántalmak és betegségek megelőzése, valamint a visszaesés megakadályozása volt a cél. Erre igazán az 1800-as évek közepe vállalkozott. A bécsi pszichiátriai tanszék megalapítója E. Feuchtersleben[55] a *Lélek diétetikájá*ról című, 1838-ban megjelent műve úttörőnek számított. A lelki diétetika tulajdonképpen a testi bántalmak elhárítására, megelőzésére ad lehetőséget, amely bántalmak a szellem erejére támaszkodva viselhetők csak el. A Nobel-díjas Pavlov[56] az 1800-as évek végén kísérleti úton igyekezett megközelíteni a lelki bántalmakat az ún. *kísérletes neurózis*ok előidézésével. Ezek a kísérletek az emésztés folyamatának és tanulmányozásának voltak felelősei, mint az emésztőnedvek gyűjtése és a gyomornedvek kiválasztása. Ez talán abból a szempontból is érdekes, hogy Hippokratész is kutatta a testnedvek eloszlását, az éltető testnedvek hibás keveredését, majd később Galenos orvosi felfogását is erősen befolyásolták a testnedvek akkoriban elfogadott elméletei. Pavlov a pszichiátriai kórformák okaira vonatkozóan is alakított ki feltevéseket, a betegségeket az idegrendszer elemi, izgalmi és gátlási folyamatainak arányával hozta kapcsolatba. Feltevése az volt, hogy akinél túlzott önmegfigyelés és tudatosság áll fenn, illetve az izgalmi folyamatok vannak túlsúlyban, szorongás észlelhető; akik pedig a környezetükre érzéketlenek, értékrendszer híjával vannak, érzéskiesés tüneteit produkálják, azoknál a központi idegrendszer gátlási folyamatainak túlsúlya található meg. Közvetlenebb hatások is irányították Pavlovot, pl. Bernard 1855-ben keletkezett kísérlete a pszichikus szekréció kutatására. Éppen olyan nyálsipoly alkalmazását ajánlotta lovakon, mint amilyet később Pavlov a kutyákon kialakított. Pavlov, aki az emésztés tanulmányozásához olyan sebészeti

---

[55] Baron Ernst von Feuchtersleben báró (1806–1849) osztrák költő és filozófus.

[56] Ivan Petrovics Pavlov orosz fiziológus (1849–1936) a klasszikus kondicionálás, illetve a feltételes reflex jelenségének felfedezéséért 1904-ben orvostudományi Nobel-díjban részesült. Pavlovnak a klasszikus kondicionálásra kiterjesztett kísérletei mintegy leágazását jelentették az emésztés folyamatát feltárni kívánó munkáknak. A klasszikus kondicionálás szisztematikus vizsgálatainak kezdete Pavlov két tanítványához, Stefan Wolfsohnhoz és Anton Snarskyhoz kötődik. Wolfsohn különböző anyagokat tett a kutyák szájába (száraz, nedves étel, savas víz, homok) és az ismétlődés hatását vizsgálta, Snarsky viszont az anyagok tulajdonságait tanulmányozta (feketére színezett savas vízre kondicionált, majd semleges fekete folyadékkal ellenőrizte a nyálelválasztás tanult változását). A szaporodó kísérleti eredmények Pavlovot arra ösztönözték, hogy rendszeres vizsgálatokba kezdjen annak feltárására, hogy az ingerek, események milyen tulajdonságai befolyásolják a nyáladzás, gyomornedv-szekréció megváltozását. Ivan P. PAVLOV, *Az állatok és az ember magasabb idegműködésének általános típusai*, *i. m.*, 123–131.

eljárásokat fejlesztett ki (krónikus sipoly, fisztula), amelyeket évekig lehetett az emésztőnedvek gyűjtésére használni. A szentpétervári orvosi egyetem professzoraként sok hallgatót fogadott laboratóriumában, akiknek diplomájuk megszerzéséhez önálló kutatásokat kellett végezniük. A hallgatók és technikusok hamarosan megfigyelték, hogy bizonyos idő elteltével a kutyáknál már az étel vagy az ételt adó személy látványára is fokozódott a gyomornedv kiválasztása. Bár Pavlov technikusai ezt a fajta gyomornedv-kiválasztást elég találóan pszichikus szekréciónak nevezték, különösebb tudományos érdeklődést nem váltott ki. (Egyébként Darwin *A fajok eredete* című munkája is jelentősen befolyásolta gondolkodását.) Pavlov tipológiai elgondolásai nagy hatásúak voltak, ám a mentálhigiéné tulajdonképpeni kialakulásának fordulópontja mégis az 1900-as évekre tehető, amikor az orvostudomány Freud tanításán felbuzdulva az embert a maga teljességében kezdte el vizsgálni. A tudattalan világába való betekintéssel az orvos a lélek legmélyebb rétegeit is képes volt analizálni, ennek okán megláthatta a lelki bajok gyógyításának lehetőségeit. Freud nagy érdeme, hogy az ember lelkivilágáról alkotott addigi képeit a tudattalan megismerésével kitágította és gazdagította, valamint a pszichoanalízis megalkotásával a mentálhiginié szempontjából is korszakalkotónak számított. E mellett párhuzamban az érzelmek világa egyre inkább teret engedett a tudományos vizsgálódásnak, hiszen az emberi érzelem kifejezése, a viselkedés fontos ismérve a lelki egészségnek.

A Freud–Ferenczi–Jung–Adler nevével fémjelzett *mélylélektani iskolá*k[57] jelentették a ma már *sokféle pszichoterápiás módszer* kezdetét. A mélylélektani iskolák alapvető szemléleti érdeme elsősorban az volt, hogy értelmezhetővé tették a pszichés folyamatok történetiségét. Mégpedig azt, hogy az ember pszichés viselkedésében, reakcióiban nemcsak az aktuális, hanem a múltbeli, gyermekkori élmények is hatnak. Közülük Jung több elődről is megemlékezett, amiből most a két legfontosabbat ismertetném röviden. Elsőként Schiller költészet-esztétikai munkájában a művészek két szemben álló típusát írta le, mégpedig egyszer a naiv alkotót, akiben minden ösztönösen alakul, majd a másik típust, aki szentimentális és nagy nehézségek közepette felfokozott tudatossággal dolgozik. Az egyik típuson a természet és az érzelmek, a másik típuson az ész és a szellem uralkodik.

[57] Freud a pszichoanalízissel a kóros és normális lelki működések, illetve az emberi viselkedés szabályszerűségeinek átfogó rendszerét alkotta meg és a mai napig a legbefolyásosabb személyiségelméletet hozta létre. A klasszikus pszichoanalízistől elszakadva jöttek létre a mester ellen lázadó tanítványok által alapított mélylélektani irányzatok. Ezek közül legjelentősebb Jung analitikus pszichológiája és Adler individuál pszichológiája volt. A magyar mélylélektan igen korán megjelent, s máig sajátos szemléletet képvisel. A magyar pszichoanalízis legjelentősebb képviselője Ferenczi Sándor idegorvos, aki 1908-ban ismerkedett meg Freuddal és az egyik legközelebbi barátja és munkatársa volt.

Másodsorban Nietzschét emelném ki, aki szembeállította Apollót és Dionüszoszt[58] a tragédia eredetével foglalkozva, ahol a szemlélet és akarat, az az értelem és ösztön, amiben a szellem és az élet szimbolikája rajzolódik ki. „Dionüszosz: érzékiség és kegyetlenség. Az apollóni szó kifejezi: a tökéletes magáért való létre, a tipikus individuumra való törekvést, mindenre, ami leegyszerűsít, kiemel, erőssé tesz."[59] Nietzsche tipológiájában szintén ott rejlik az ember kettőssége, ám mégis Jung típusainak elnevezése vált közismertté. Jung úgy jellemezte őket, mint akikben a libidó egyszer a külvilágra, másszor a szubjektumra, a belső világra irányul (extra- és introvertált). Megjegyzendő, hogy a jungi időszakban, a század első évtizedeiben számos más típustan is keletkezett, ugyanis az ember egészének megismerése és a gyakorlati emberismeret ígérkezett a legcsábítóbb vállalkozásnak. Ebben az időszakban a pszichológia és rokontudományai már elérték azt a fejlettséget, hogy a maguk eszközeivel képesek legyenek az emberi egésszel foglalkozni (lelki sebezhetőség, jellemző tulajdonságok, személyes lelki problémák, stb.).

Ez idő derekán a tipológiák harmadik csoportját alkotó szellemtudományi iskola típustani törekvései is helyet kaptak. Alapítója, Dilthey[60] szerint a lelki élet nem magyarázható a természet jelenségeihez hasonlóan a természettudomány segítségével, hanem közvetlenül adott, állandóan átélt felbonthatatlan belső összefüggésnek kell tekinteni. Így jutott el a *naturalista-heroikus-kontemplatív típusok*hoz[61]. Dilthey az ember lelki folyamatait emelte ki a belső tapasztalat ellenőrizhetetlenségének homályából. Feltételezte, hogy a pszichikai tények és a fizikai valóság közé be kell iktatni a szellemi tényeket, melyek révén a lelki jelenségek kilépnek a fizikai világba. A késői Diltheynek valóban sikerült megmutatnia a szellemtudomány lehetőségét azt állítva, hogy a tudomány alapja az élet öneszmélése, amely a szellemtudományokban megy végbe.

---

[58] A típusfogalom megjelent más tudományokban is. A művészetelméletben a Dilthey nyomán kibontakozó, de akár Goethéig is visszavezethető antipozitivista szellemtörténeti irány kultiválja, olyan fogalompárokat továbbvive, mint a Nietzschétől származó apollói, harmonikus, világos és dionüszoszi feszült, drámai költészet szembeállítása. Ez Heideggernél is megtalálható, miszerint Nietzsce filozofálását kezdettől fogva Dionüszosz és Apolló ellentéte vezérelte, aminek ő maga is tudatában volt. Martin HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai, Világ–végesség–magány*, ford. ARADI László, OLAY Csaba, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Bp., Osiris, 2004, 106–107. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Martin HEIDEGGER, *Die Grundbegriffe der Metaphysik, Welt–Endlichkeit–Einsamkeit*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1983 (Gesamtausgabe, 29/30).

[59] *Uo*., 108–109.

[60] Németországban a természettudománnyal szemben éppen Dilthey hatására kezdett kibontakozni egy olyan iskola, amely a szellemtudományoknak úgy ad legitimációt, hogy a természettudományok mellé helyezi egyenrangú partnerként, ámde önálló módszertannal. Ennek a módszertannak két központi eleme a történelem és a megértés.

[61] A Dilthey által hirdetett új pszichológia éppoly absztrakt, mint az általa bírált régi, mivel igyekszik megfeledkezni a spirituális és az anyagi világ közti kapcsolatokról. Miközben az egyik oldalon Dilthey relativisztikus, a másik oldalon az általa hirdetett törvények örök szabályoknak tűnnek. Ilyen lenne a lelki jelenségek megfeleltetése a különböző filozófiai irányzatoknak, például a materializmus a megismerésnek, a szubjektív idealizmus az akaratnak, az objektív idealizmus az érzésnek.

Az ember egészének megismerése kapcsán az elmúlt század végére tehető az a szociálpszichiátriai szemlélet elterjedése, ami a pszichésen beteg embert szociális, azaz családi, társas, munkahelyi, egzisztenciális kontextusban vizsgálta és értelmezte. Az ember magatartásának, viselkedésének, érzelmi megnyilvánulásainak kórossága mindig az adott szociális közegben került értelmezésre. Az érzelmi reakciók szintén nagyon fontos összetevői az érzelmeknek, tanulmányozásuk révén jobban el lehet jutni az érzelmi élmény megértéséhez. Az érzelmi reakciók lehetnek általánosak és specifikusak is. Például a düh gyakran vált ki agressziót mint érzelmi reakciót, míg a félelem menekülést, a szorongás pedig egy feszültségi állapotot képes létrehozni. Ezek az események, hogy hogyan keletkeznek az érzelmi élmények és milyen tényezők játszanak szerepet létrejöttükben, az ún. érzelemelméletekben kerültek leginkább felszínre. A XIX. század végén William James[62] pszichológus és Carl Lange[63] fiziológus (James-Lange elmélet) dolgozta ki az érzelemelméletet, ami az érzelemmel kapcsolatos kutatások tömegét indította el. Alapgondolatuk, hogy a különböző érzelmek más és más vegetatív mintázattal járnak együtt, ma is fennálló vita tárgyát képezi az érzelmeket kutató pszichológusok körében. Az érzelmek több szempontból is csoportosíthatók: léteznek alapérzelmek, egyetemesek, negatív, vagy pozitív érzelmek. Különbség áll fenn jellegük és tárgyuk szerint is. Az érzelmek kifejezése az adott érzelem kommunikációját szolgálja, ami egy igazán összetett folyamat, hiszen a test számtalan megnyilvánulása részt vesz benne (pl. gesztus, testtartás, hanglejtés stb.). *Minden kultúrában megtalálhatók és felismerhetők az egyetemes érzelmek, ilyen pl. a félelem és a szorongás is*. A szorongás gyökerei már gyerekkorban megalapozódnak (állítja többek közt Riemann, Freud) később, ha a szorongás folyamatossá válik, képes beépülni a személyiségbe. Erre a gének is rásegíthetnek, mivel a szorongásra való hajlam az emberrel veleszületik – pl. a már Galton által felvetett „nature and nurture" összefüggése[64] –, azonban kedvező körülmények között az nem aktiválódik. Gyakran a

[62] William James (1842–1910) 1884-ben tette közzé érzelemelméletét, mely szerint az érzelemkeltő helyzetek bizonyos testi válaszokat váltanak ki, és ezeknek a válaszoknak a bennünk kialakuló tudatossága az érzelem érzése. James azt kívánta bebizonyítani, hogy az izgató tény észleléséből a testi változások közvetlenül bekövetkeznek és maga az érzelem ezeknek a változásoknak a történés közbeni észlelése lenne.

[63] Carl Lange, William Jamestől függetlenül hasonló elméletet publikált, ez az elmélet a James–Lange-féle érzelemelmélet. Ebben a változatban az autonóm idegrendszer által létrehozott változásokra helyeződött a hangsúly. Ez az idegrendszernek azon része, amely olyan akaratlan folyamatokat hoz létre, mint a szívritmus, a véredények tágulása és az izzadás. Bár James is hangsúlyozta az anatóm hatásokat, ő az izmokból, ízületekből és bőrből érkező visszacsatolást sem zárta ki. Az általános pszichológiai érzelemelméletek szerint egy inger valamilyen érzelmet hoz létre és az vált ki valamilyen fiziológiai választ. Az érzelemelmélet ezt a sorrendet fordította meg, azt állítja, hogy az indítóok először a választ váltja ki és a válasz tudatossága alapján jön létre az érzelem.

[64] Az öröklés-környezet vita (nature-nurture) arra a kérdésre utal, hogy az ember tulajdonságai, hajlamai (pl. betegségekre) és egyéb jellemzői inkább genetikai tényezőknek, vagy környezeti hatásoknak tudhatók be.

korai felnőttkorban szinte villámcsapásszerűen jelenik meg, látszólag a semmiből érkezve. A szorongás legegyértelműbben akkor jelentkezik, ha tiszta formájában lehet érezni. Ez azt jelenti, hogy a szorongás ún. generalizált szorongás[65] formájában, szabadon lebeg (látszólag semmi oka nincs az embernek arra, hogy szorongjon, mégis szorong). Freud által szabadon lebegő szorongásnak nevezett jelenség gyakori zavar, amely felnőttkorban jelentkezik, tünetei lassan, fokozatosan fejlődnek ki.[66] E feszültség tartós, az ember életét megnehezítő állapottá tud válni, fóbiákkal, pánikzavarral, depresszióval társulhat. A fóbiák, illetve a szorongási zavarok a leggyakoribb és a legtöbb szenvedést okozó mentális zavarok közé tartoznak. Keletkezésük és fennmaradásuk pszichológiai okai a mai napig csak részleteiben ismertek. Ezen a ponton felvetődik az a kérdés, vajon az élet kezdetén és végén való szorongás ismeretlensége, bizonytalansága okozza az ember szorongásainak sokféleségét? Vajon ha az ember valóban szorongva jön a világra, vajon szorongva is távozik? E kérdések megválaszolására nemcsak az orvostudományban jártas szakemberek – akik az emberi érzelmeket tudományosan vizsgálják, elősegítve ezzel a lelki egészség megtartását –, hanem olyan filozófusok is vállalkoztak, akik a szorongás komplex összefüggésrendszerét részletesen vizsgálták. Abban feltehetően mindannyian egyetértettek, hogy **a halál elkerülhetetlenségének tudata okozza a legmélyebb szorongást, mivel az az ember világban való létét fenyegeti**.

A XIX. század végétől a német pszichoanalitikus iskolában Sigmund Freud, valamint munkatársai-, tanítványai munkájában jelent meg az a fajta törekvés, hogy megtartsák az egzisztencialista hozzáállásnak azt a módját, ami szerint a szorongás az ember problémáinak magyarázó fogalma legyen. A pszichoanalitikus felfogás szerint a szorongás központi magyarázó fogalom és egy olyan csomópont, ahol a legváltozatosabb és legfontosabb kérdések találkoznak. A szorongás biológiailag értelmezett pszichoanalitikus fogalma a szorongás és a félelem kapcsolatából, illetve megkülönböztetéséből indult ki. A pszichoanalitikus gondolkodók szerint a félelemnek külön tárgya van, külön oka, amit valamilyen helyzet, tárgy, élőlény válthat ki. *A szorongás különlegessége viszont az, hogy nincs tárgya, nem lehet tudni, miből fakad*. A legjelentősebb demisztifikált pszichoanalitikus szorongás-fogalomnak néhány képviselője, mint pl. Hermann Imre, aki szerint a szorongás a megkapaszkodási ösztön sajátos kudarcából fakad; Ferenczi Sándor szerint a szárazföldi

[65] A generalizált szorongásos zavarhullámzó intenzitással, tartósan fennálló szorongási élmény. Ebben az állapotban szenvedő ember számára az élet számtalan veszélyt rejtő, félelmetes, csupa kihívásokkal teli, megterhelő dolog. Minden miatt aggódni, izgulni kell, szinte nincs egy perc nyugalom sem. Valami mindig történik vagy történhet.

[66] KARMACSI Lajos, BÁNKI M. Csaba, *Fóbiák és egyéb szorongásos zavarok*, *i. m.*, 327.

életmódra való áttérés traumája a felelős; Ottó Rank úgy véli, már a csíraplazmából eredeztethető a szorongás, John Bowlby a csecsemőkutatásra épít, s a kötődéselméletek fontosságát állítja előtérbe. Majd a félelemre visszavezethető szorongás-eredetek bukkantak fel, Watson és Rainer behaviorista-vonala, akik szerint a félelmi reakciók javarészt tanultak, ők világítottak rá a csecsemőkori ujjszopás mint kompenzációs eszközre; illetve a Hermann–Spitz–Bowlby vonal, akik rheus majmokkal végeztek kísérleteket (még Afrikában is), ahol a kötődéselméletek tudósaiként – szorongás-kötődés rendszer és kutatás-leválás rendszer – váltak közismertté.

Mivel dolgozatom nem tűzte ki célul a teljes pszichoanalitikus szorongáskoncepció feldolgozását, így jelen esetben Freud pszichoanalitikus tanát állítom középpontba, ugyanis tőle származnak a sokrétű szorongásfelfogások, valamint a tünetek teljes leírása. A *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című könyvében olvasható a szorongás keletkezése, eredetének és kialakulásának értelmezése. Ezeket a gondolatokat továbbviszi későbbi előadásaiban, melyek a *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* címen jelennek meg, majd *Hemmung, Symptom und Angst* címmel további gondolatokat fogalmaz meg a szorongásról. „Freudnak az emberi természetről vallott felfogása lényegét tekintve a modern emberben fellelhető ösztönök tükröződése volt, amiként a korábbi pszichológusok elképzelései is az úgynevezett emberi alapösztönökről. Saját kultúrájának individuuma jelentette számára az embert. A modern társadalomban élő emberre jellemző szenvedélyeket és szorongásokat tekintette örök mozgatóerőknek, amelyek az ember biológiai alkatában gyökereznek.”[67] Fromm számos példát említ Freud eme felfogására, többek közt az Ödipusz-komplexust, illetve a nők kasztrációs komplexusát is. Állítja, Freud mindig a többi emberhez fűződő viszony szempontjából vizsgálja a személyiséget, mégpedig annak tudatában, hogy a többi ember csupán csak eszköz az egyén törekvéseinek kielégítéséhez. Azaz, a másokhoz fűződő kapcsolat mindig valamilyen cél elérésének eszköze, sosem önmagában való cél.

Freud azt kutatja, hogy hogyan keletkezik a megbetegedést okozó szorongás. Mivel újra és újra átgondolja a szorongás eredetét, ezért a mai napig vitatott, hogy hogyan írható le annak keletkezése. Rámutat arra, hogy különbséget kell tenni a tudat előtti és a tudat alatti lelki folyamatok között.[68] Ezek a fogalmak alkotják a represszióval (elfojtás), cenzúrával,

---

[67] Erich FROMM, *Menekülés a szabadság elől*, ford. BÍRÓ Dávid, Bp., Napvilág, 2002[2] (Társtudomány). A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Erich FROMM, *Die Furcht vor der Freiheit*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1969.

[68] Sigmund FREUD, *Einige Bemerkungen über den Begriff des Unbewußten in der Psychoanalyse = Werke aus den Jahren 1909–1913*, Frankfurt am Main, S. Fischer, 1960 (Gesammelte Werke, 8), 430–439.

szublimációval és a szexualitás hipotézisével együtt a freudi-emberkép kereteit. Erre a hármasra építette föl a személyiség működésének hármas tagolódásáról szóló elméletét. Az ösztönén a vágyak és az ösztönök gyűjtőhelye, az emberi történelem eredetének legősibb része. A vágy és az ösztönök határoznak meg mindent, így természetesen a Felettes-énnel szemben állnak. Az Én a józan állapot és a hatékony tevékenységek központja. A Felettes-én az erkölcsi előírások és a szülői ideál forrása, idealisztikus elveket képvisel, mint lelkiismeret nyilvánul meg. Itt érdemes megemlíteni, hogy Kant szerint a lelkiismeret egyenlő a bírósággal. A jungi lelkiismeret azzal a követeléssel lép föl az egyénnel szemben, hogy belső hangjának fogadjon szót, bár Jungnál fennáll a tévedés veszélye.[69] Lerázni nem lehet az embernek magáról, hiszen a psziché szerves alkotóeleme. A pozitív lelkiismeret mellett szerinte ott áll a negatív lelkiismeret is, amelyet ördög, gonosz és csábító fogalmakkal jellemez. Jung ehhez kapcsolódóan Pál Korinthusibeliekhez írt 2. levelét idézi, mégpedig azt, hogy teljesen rendjén való, amikor Pál önmagával kapcsolatban a sátán angyaláról vall.[70] Jung azt állítja, ha a lelkiismeret nyugtalanít, az az Ég ajándéka. Heidegger szerint pedig a lelkiismeret kihívja a jelenvalólét önmagáját az akárkibe való beleveszettségből, azaz önmagához rántja az embert.

A lelkiismeret feltár valamit, az ember értésére ad. Ezt Felettes-énnek nevezi Freud. Az Ösztön-én a szenvedélyek, vágyak forrása, hedonisztikus elvek vezérlik, nem tud késleltetni. Az Én a Felettes-ént és az Ösztön-ént köti össze, és igyekszik ezek feszültségi különbségeit harmóniába hozni a realitáselv alapján. Amikor az Ösztön-én túl nagy harcban áll a Felettes-énnel, akkor az Én úgy igyekszik kezelni az Ösztön-ént, hogy a tartalmát a lélek tudatalatti részébe nyomja (ez egy elnyomó folyamat).

2.1.1. Sigmund Freud pszichoanalitikus szorongáselméletei

Mint ismeretes, Freudnak két szorongáselmélete létezik, egy korai, amit 1895-ben az *Über die Berechtigung, von der Neurasthenie einen bestimmten Symptomenkomplex als „Angstneurose" abzutrennen* címmel publikált, illetve egy kései, ami 1926-ban *Hemmung, Symptom und Angst* címmel jelent meg. E két főbb írása mellett a szorongásról alkotott

[69] C. G. JUNG, *Mire jó a lelkifurdalás? = Gondolatok a jóról és a rosszról*, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth, 1996, 74–80. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Von Gut und Böse,* Solothurn, Walter, 1990.

[70] *Uo*., 76. Ld. még ehhez Pál 2. levelét a Korinthusbeliekhez (Kor. 12:7): „De hogy a kinyilatkoztatások nagyszerűsége önhitté ne tegyen, tövist kaptam testembe, a sátán angyalát, hogy szüntelen zaklasson s el ne bízzam magamat." http://szentiras.hu/SZIT/2Kor12 (2018.07.10.).

felfogása folyamatosan bővült és fejlődött, ami öt fázisra bontható le, amit az alábbiakban röviden ismertetek.

1) Az első fázis az 1900 előtti időszak, amikor is korai megfigyelései alapján Freud azt a következtetést vonta le, hogy a szorongásos neurózist szexuális okokra lehet visszavezetni. Úgy vélte, hogy amikor az ember nemi feszültsége fokozódik, a lelkében szexuális vágy támad, s amikor ez a folyamat megszakad valamilyen okból kifolyólag, a feszültség szorongássá válik. Freud szerint a szomatikus (testi) szexuális izgalom két módon válik szorongássá: az endogén ingerek (a szervezetben keletkezett, azon belül megjelenő) felhalmozódása által, vagy valamilyen veszélyre adott reakcióként. A szorongás pszichológiai magyarázata Freud szerint az, hogy egy külső veszélyre aktiválódik a szorongásválasz. Itt kapcsolódik össze a védekezés és szorongás kapcsolata Freud elméletében, melyre rávilágított[71]. Itt még a veszélyre adott reakciót nem kapcsolta össze az énnel (majd ez csak a 4. fázisban érhető tetten). Tehát az érzelem, az izgalom és a szorongás fogalmak domináltak ebben az időszakban, ahol a középpontban a szexuális izgalom állt. Ezen első elmélet szerint a felgyűlt libidót szorongás általi levezetésére eredményeztette.
2) A második fázisban, úgy 1900 körül Freud a szorongást a vágyakkal hozza összefüggésbe, amely a tudattalanhoz tartozik. Itt hozza be és foglalkozik az álommal, a vágyakkal és az elképzelésekkel. Ebben a fázisban ötféleképpen határozza meg a szorongás eredetét: válasz a veszélyre, az elfojtott vágyak kitörése, testi- és lelki vágyak átalakulása, testi működési zavarok. A fentiek tükrében látható, hogy a tudattalan is szerepet kap a szorongás eredetének vizsgálatakor, ennek okán a szorongás fenoménje még komplexebbé válik. Amikor Freud a későbbiek folyamán újravizsgálja pszichoanalitikus szorongáselméletét, felülvizsgálata után arról ír a *Hemmung, Symptom und Angst* című írásában, hogy a neurotikus szorongás olyan veszélytől való félelem, melyet nem ismer az ember. Tehát először fel kell deríteni a veszélyt, azt tudatosítania kell magában az embernek, ez esetben eltörölhetővé válik a reális és a neurotikus szorongás közötti különbség. Abban az esetben, amikor a veszély reális, mégis az ettől való szorongás túlzottan nagy, e túlzásban rejlik a neurotikus elem. Ez azonban nem hoz új ismeretet, mivel a vizsgálatok azt mutatták, hogy az ismert reális veszély és az ismeretlen ösztönveszély egymással

[71] Michael DÜE, *Ontologie und Psychoanalyse: Metapsychologische Untersuchung über den Begriff der Angst in den Schriften Sigmund Freuds und Martin Heideggers*, Bodenheim, Hain bei Athenäum, 1986, 38–39.

összekapcsolódik.[72] Ez a meghatározás jelentőssé vált a freudi pszichoanalitikus szemléletben, mivel a szorongásos reakciót visszavezette a veszélyhelyzetre. Az ösztönveszély esetén fellép az ember lelki tehetetlensége, ezért azt traumatikusnak nevezi meg. Úgy véli, a neurotikus veszélyt az ösztöntörekvések okozzák. A szorongás és a neurózis közötti kapcsolat arra a tényre vezethető vissza, hogy az én a szorongási reakció segítségével megvédi magát az ösztöntörekvéstől, ami által megjelenik lelki síkon a neurózis.[73] Tehát a szorongásos neurózis élesen különül el a szorongásos hisztériától, ugyanis az utóbbinál a szorongás tárgyhoz kötődik (mint pl. tárgy szeretetének elvesztésétől való félelem).

3) A harmadik fázis, ami az 1902–1914-es évekre tehető[74], amikor is Freud a szorongást a szexuális és énösztönök ellentétéből származtatja. Vágyképzetek és szexuális izgalmak leírása található a középpontban az infantilis[75] szexuális fejlődést vizsgálva. **Majd a '10-es években a születés kerül a fókuszba, amely minden későbbi szorongásélmény gyökereként értelmeződik**. A Goethe-díjas Otto Rank a szorongást részben a születési traumára, de mégis az azt megelőző állapotra vezeti vissza. *A születés traumája* című könyvében hivatkozik Freud *Hemmung, Symptom ung Angst* című művére, amiben szerinte Freud elfogadta a szeparáció gondolatát s nem tudta, valójában mit fogad el, mivel ő csak az egyéni anyafixáció fogalmaiban gondolkodott.[76] Lehetne több a születési trauma, mint fiziológiai – sőt pszichológiai – szeparáció az anyától? Ha igen, mi? Mi van kozmikus értelemben az anya fölött?[77] – teszi fel kérdéseit Rank. A születési trauma, melyet a sejtek egyetlen rétegének magjában lévő üreges bemélyedésből eredően a biológusok ma blasztocisztának, a kialakuló csíraplazma legelső embrionális magjának neveznek, Rank szerint megelőzi a méhen belüli állapotot csakúgy, mint a kilenc hónappal későbbi szorongáskeltő áthaladást a szülőcsatornán. Ez híresült el csíraplazmából eredő születési traumaként, amit Rank a *Filozófiai elmélkedés* című fejezetében is tárgyal, melyben többek közt azt is megemlíti, hogy Thalész volt az, aki egyáltalán

[72] Sigmund FREUD, *Hemmung, Symptom und Angst*, Frankfurt/M., Fischer, 1926 (Studienausgabe, 6), 75–77.
[73] *Uo*., 77.
[74] DÜE, *Ontologie und Psychoanalyse*, *i. m*., 14.
[75] Fejlődésben visszamaradt személy, aki testalkatában, szexuális vagy értelmi képességeiben megragadt egy gyermeki szinten. Az infantilis férfi könnyen nevet mindenen, mert nem fogja fel az élet dolgainak súlyát. Az infantilis ember egész életében az anyjától függőnek érzi magát.
[76] Otto RANK, *A születés traumája*, ford. FRIGYES Júlia, Bp., Oriold és Társai, 2017, 223. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Otto RANK, *Das Trauma der Geburt: und seine Bedeutung für die Psychoanalyse*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1924 (Internationale Psychoanalytische Bibliothek, 14). Ld. még ehhez: BÓKAY Antal, *Freud és a személyiség relativitás-elmélete*, Lettre, 62(2006, ősz), 9–13.
[77] RANK, *A születés traumája*, *i. m*., 223.

fellebbentette a fátylat az őselfojtásról, ugyanis neki volt először egy homályos elgondolása az ember egyéni eredetéről az anyában. Ebben az időszakban Freud alapvető ökonómiai szemlélete nem változott a szorongással kapcsolatosan.

4) A negyedik fázis 1914–1919-ig tartott, ahol Freud elkülönítette a reális és a neurotikus szorongást. Freud pszichoanalitikus elmélete szerint – időszakoktól függetlenül – tehát neurotikus, morális és reális szorongás létezik, ahol a szorongás magára az állapotra vonatkozik. Arra a szubjektív állapotra, amibe a szorongás kifejlődésének az észlelése juttat, az maga az indulat. A születést tekinti a legelső szorongásos állapotnak. Freud[78] szerint pl. a reális szorongás a túlélést segíti az embernél, ugyanis a veszély észlelésénél összekapcsolódik a menekülés reflexével. A neurotikus szorongás az általános aggodalmaskodásból jön létre, ami többször előfordul a szorongásos álmok közben. A morális szorongás pedig bizonyos helyzetekhez, tárgyakhoz kötődő, mint pl. a fóbiák (pánikroham, agorafóbia). Elképzelése szerint a pánikrohamot agresszivitás, vagy elfojtott szexualitás idézheti elő, ami a tudat mentális egyensúlyát veszélyezteti. Az agorafóbiás egyén egy tudatalatti konfliktussal való szembesülést kerül el. Elméletének fő pillérei a tudattalan motívumok, a belső konfliktus a signal szorongás, ezek formái a következők: paranoid,- szeparációs,- kasztrációs,- szuperego,- dezintegrációs szorongás. Freud lélekelemzése azért volt nagy siker, mert kizárólag a belső, lelki történés tényei alapján építette fel a beteg lélek szerkezetét és vizsgálta annak működését. Így jutott el az ösztönökig, amelyek megértéséhez az imént említetteken felül figyelembe vette az élettudományi kutatási adatokat is, így az emberi psziché ismerete nagy lépésekkel haladt előre. A lelki életben a múlthoz való ragaszkodás, a korábbi biztonság-egyensúlyhoz való visszatérésre való törekvés lehetővé tette, hogy Freud az élettudományokban szentesített megmaradásra hajtó erőket szembeállítsa a halál ösztönével, így az élettani történést két törekvés polaritására redukálja. Ugyanis az ösztön nem egyéb, mint az élő organikus anyagban bennlakozó törekvés bizonyos korábbi állapot visszaállítására[79]. Freud szerint léteznek ezek a konzervatív ösztönök, melyek ismétlésre késztetnek, ugyanakkor vannak mások is, amelyek az újjáképződésre hajtanak. Abból indul ki, hogyha minden ösztön konzervatív, és

[78] Sigmund FREUD, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, ford. HERMANN Imre, szerk. VARGA Éva, Bp., Gondolat–Talentum, 1994[2], 323. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Sigmund FREUD, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalise*, London, Imago, 1940.

[79] Sigmund FREUD, *A halálösztön és életösztönök*, ford. KOVÁCS Vilma, Bp., Múzsák, 1991, 64. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Sigmund FREUD, *Jenseits des Lustprinzips*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1923[3].

regresszióra irányuló (egy régi helyzethez való visszatörekvés), akkor nem juthat más feltevésekhez az élet keletkezése és célja felől. A szexuális ösztönök azok, amik az egyént túlélő elemi organizmusok sorsára ügyelnek és az életet hosszabb időtartamokon át fenntartják. Ezek tulajdonképpen az életösztönök csoportján belül találhatók meg, hiszen az élet folytatására ösztökélnek. Freud ekképp különbözteti meg a két ösztöncsoportot egymástól: „Eredményünk, mely éles ellentétbe állítja az »énösztönöket« és a szexuális ösztönöket, és amely szerint az előbbiek a halálra, az utóbbiak az élet folytatására ösztökélnek” [80], ugyanis az ösztön ismétlési kényszerének megfelelő jellege csak az első csoportra alkalmazható, hiszen a szexuális ösztönök az élet megújítására törekszenek. Ennek okán halál- és életösztönöket – melyek egymással ellenirányúak – definiál, majd rámutat arra, hogy a szexuális ösztönök és az énösztönök legjellemzőbb különbsége az individuum önfenntartásának szolgálata.

Freud nem dolgozott ki egységes alapelvet a szorongásos neurózis kialakulására, hanem mindig újabb modelleket fejlesztett ki, mint ahogy a fentiekben, ha röviden is, de jól látható. A ’16-os évben még komolyabban foglalkozik a szorongás fogalmával, még mélyebben bemutatva a születés és a szorongás kapcsolatát. *Amit itt nagyon fontos megemlíteni, hogy itt vezeti be a szorongást az Én-rendszerbe, azaz, rámutat arra, hogy a szorongásnak az énhez köze van. A szorongást az anyától való elszakadás élményéből eredezteti. A születés az első szorongásélmény és további forrása az ezt követő szorongásoknak.* Freud a gyermekkori szorongás tárgykapcsolati aspektusára is rámutat, azt állítja, a gyermeknek hiányzik valaki, akit azelőtt szeretett. Itt kapcsolódnak be az elszakadás, az egyedüllét és a hiány fogalmai. Úgy véli, a születés és a halál közbeni szorongásban ugyanúgy megtalálható az elszakadás, elhagyás, védtelenség, amelyek mindkettőnél asszociálódnak. „Fenntartom azt a feltételezésem, hogy a haláltól való szorongás a kasztrációs szorongás analógjaként fogható fel, és a szituáció, amelyre az én reagál, a védő felettes-éntől való elhagyatottság.”[81] A kasztrációs szorongás alatt az alábbiakat érti: Freud szerint a kisgyermek első szerelme az édesanyja (itt tudattalan értelemben beszél szerelemről), az apa tekintélye azonban ellenáll ennek a tudattalan vágynak, ami a gyerek számára a kasztrációs komplexus formájában jelenik meg. A kisgyerek, miközben anyjához a tárgyszeretés módján viszonyul, az apával azonosul. A

[80] *Uo*., 76.
[81] *Uo*., 73.

Felettes-én ennek az azonosulásnak a tudattalan maradványa, egy tudattalan büntető instancia létrejötte a lelki szerkezetben. A bűn eredetét Freud az Ödipusz-komplexushoz köti, amely összefügg a kasztrációs szorongással, mégpedig ezen a módon: Freud szerint a fiúk 3–7 éves korukban erős, vérfertőző vágyat éreznek az anya iránt, és rivalizálnak az apával (a lányok esetében ugyanez az Elektra-komplexus). Az elnevezés Szophoklész tragédiájából ered, melynek hőse, Ödipusz, aki akaratlanul megöli az apját és feleségül veszi az anyját. Freud elmélete szerint az események normális menete szerint mind a fiúk, mind a lányok kinövik a komplexust. Fiúknál ez átalakul kasztrációs félelemmé, és az apával való fokozatos azonosulássá, a nőknél pedig az asszonyi szerep fokozatos betöltésévé.

5) Az ötödik, egyben az utolsó fázis a ’19-es és a ’40-es évek közé tehető, amikor Freud fontos elméleti újításokat eredményez. Ami igazán komolyabb változást eszközölt, az az Ösztön-én és a Felettes-én rendszerének kidolgozása. A szorongást Freud továbbra is a neurózis fő problémájának és alapfenoménjének tartja. Rávilágít arra, hogy csak az Én képes szorongást létrehozni és érzékelni, mert az Én a központi helye a veszély felismerésének, ahol az Én a szorongás kimeneteléről mindig a pszichés realitás alapján dönt. Itt lényeges megemlíteni, hogy a szorongás hozza létre az elfojtást és nem fordítva történik meg. A szorongás működését a veszély és a tehetetlenség fogalmakon keresztül szemlélteti: „A szorongás a traumában érzett tehetetlenségre adott eredendő reakció, amely később, a veszélyhelyzetben mint segélykérő jel termelődik újjá. Az én, amely a traumát passzívan élte át, most aktív módon ismétli meg annak legyengített formában történő felidézését, abban a reményben, hogy lefolyását irányíthatja.”[82] Tehát az Én kívánná a saját folyamatait irányítani, ugyanis minél inkább bevonzza saját hatáskörébe a szorongást, annál inkább képes védekezni ellene. A ’19-es évek derekán Freud a szorongás vizsgálatán belül megkülönböztet egy ún. kísérteties [Unheimliche] fogalmat. A kísértetiest több egymáshoz fűződő jelentés jellemzi: az elfojtotthoz való visszatérés, visszatérés az Én fejlődésének korábbi fázisába, a kasztrációs félelem és az ugyanaz megismétlése. Úgy véli, az elfojtott az ismétléssel párosulva alkotja meg a kísértetiest, ami a szorongást előidézni képes.

[82] BERÉNYI Gábor, *Gátlás, tünet, szorongás = Sigmund FREUD, Válogatás az életműből*, ford. BART István, BERÉNYI Gábor, ERŐS Ferenc, F. OZORAI Gizella, FERENCZI Sándor, szerk. ERŐS Ferenc, Bp., Európa, 2003, 577–592, 587. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Sigmund FREUD, *Hemmung, Symptom und Angst*, Frankfurt/M., Fischer, 1926 (Studienausgabe, 6).

A ’20-as évek közepén Freud kialakítja a szorongásról alkotott másik elméletét, ahol az Ösztön-én és a Felettes-én fogalmakat használja, amik a tudattalanban rejtőznek. Szerinte azok az emberek, akiket az erős Felettes-én irányít, szorongásos emberek. A tudatosban az Én van jelen, s tapasztalja (szorongásos szimptómák) a másik kettő harcát, amire az Én elhárítási mechanizmust vet be. A szorongást elhárító mechanizmusoknak azt a nem tudatos technikát nevezi, amikor az Én az Ösztön-én impulzusait elhárítja saját stabilitása érdekében. Freud szerint attól függ, hogy melyik elhárító mechanizmust preferálja az ember, hogy a korai érési fázisban a fejlődéséhez mely feltételek nem voltak megfelelőek. S ha az elhárító mechanizmusok alkalmazása jellegzetes viselkedéssé alakul, akkor ez neurotikus személyiségstruktúrát eredményez. Ezek az alábbiak:

- Szkizoid személyiségstruktúra alakul ki, ha az újszülött első heteiben nem talál biztonságot maga körül, emiatt önmagába fordul.
- Depresszív személyiségstruktúra alakul ki, ha a kisgyermek a szülők felé való függősége nem elégül ki, csak csekély mértékben.
- Kényszeres személyiségstruktúra alakul ki, ha túl rideg a környezete a gyereknek és túlerőltetett a szigorúság felé.
- Hisztérikus személyiségstruktúra alakul ki, ha nem világosak a családban a nemiség határai és a hierarchia nincs elrendelve.

A pszichoanalitikus irányzat nem írt le egy homogén elméletet a szorongásról. Nincs kidolgozva osztatlan alaptétel a szorongásos neurózis kialakulására, hanem mindig újabb és újabb modelleket fejlesztettek ki, hasonlóan a fentiekben ismertetett freudi szorongáselméletekhez, ami szintén mindig valami újra cserélődött át. Popper a pszichoanalízist a nem-tudomány elborzasztó példájaként véleményezi, bár valamilyen heurisztikus értékét elismeri. Adler és Freud „[s]ok, valóban jelentős dolgot fogalmaztak meg”[83] – állítja, módszerük azonban nem a falszifikáción alapul, bár történeti szempontból majdnem minden tudományos elmélet mítoszból eredő, s egy-egy mítosz akár a tudományos elméletek anticipációját foglalhatja magába. Wittgenstein viszonya Freudhoz ambivalens, ugyanis gyakran illeti bíráló jelzőkkel a pszichoanalízist, mégis csodálja Freud eredetiségét. Wittgenstein is – Popperhez hasonlóan – görög mítoszokhoz hasonlítja a freudi narrációt „Freud különféle mítoszokra utal […] nem magyarázta meg tudományosan az ősi mítoszt,

[83] Karl POPPER, *A tudomány: feltevések és cáfolatok = Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, ford. VAJDA Mihály, LENGYEL József, SZUMMER Csaba, BÁNFAI Bea, EHMAN Bea, VITÉZY Zsófia, szerk. SZUMMER Csaba, ERŐS Ferenc, Bp., Cserépalvi, 1994, 81–91, 97.

hanem új mítoszt adott elő."[84] A pszichoanalízis varázsát az adja meg, hogy egy tragikus mintához kapcsolja az ember életét, és ennek a tragikus hősnek a sors által rászabott születéskori önsorsát be kell teljesítenie. Amíg Wittgenstein a pszichoanalízist, az ember nyomorúságos élethelyzeteit a tragikus pátosz magasságába emeli, addig Thomas Mann az emberi jellem áttételén keresztül hasonló szerepet tulajdonít a mítoszoknak, s állítja, hogy Freud sorai között a mítosz támad fel újra és újra. A XX. század különböző mítoszkoncepciói, Bultmann Újszövetségértelmezése és Jonas gnosztikus mitológia és az egzisztencialista filozófia közt vont párhuzamelméletei (heideggeri tanítványok), illetve Jung pszichologizáló mítoszelmélete is a világról alkotott határozott feltételezéseken alapul. A mítoszokat védelmező gondolkodók azzal az előmegértéssel dolgoztak, hogy a létnek van valamilyen ünnepélyes mélyszerkezete, amelyhez képest a tudományok igyekvő buzgalma csupán felszíni fecsegés, amin az autentikus emberi létezésnek túl kell lépnie.[85] Heidegger számára is vonzóvá válik *a görög létezés szimbólumaként ismert Oedipus*[86], *kinek lényegi alapvonása a leghátborzongatóbban otthontalannak lenni*. Yalom szerint – „[j]elentéskereső teremtmények vagyunk, akiknek az a balszerencse jutott osztályrészünkül, hogy bele vagyunk lökve egy olyan világba, amelynek nincsen belső jelentése" [87] – a freudi pszichoanalízis érdekes vállalkozásnak tűnik a világ visszavarázsolására, kísérlet annak az értelmezési űrnek a betöltésére, amely a modernitás varázstalanított világában keletkezett. Freud tehát egy olyan narráció lehetőségeit teremti meg, amely az egyéni élettörténetekre korlátozza magát és az analizált életének fragmentálódott eseményeit egy élettörténet koherens egységévé szervezi.

A mítoszok kapcsán, a Filozófiai Társaság 1939-ben megrendezett vitaülésén Hans Neumann a heideggeri *Lét és idő*, illetve a germán mítoszok szoros kapcsolatára, mélységes rokonságára hívja fel a figyelmet. Jánosi József nyolc pontban foglalja össze bíráló megjegyzéseit Heidegger főművét illetően.[88] Kritikus hozzáállásról tanúskodik Brandenstein

---

[84] *Uo*., 79.

[85] SZUMMER Csaba, *A pszcihoanalízis apollóni arca = Freud avagy a modernitás mítosza, (Esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról)*, Bp., L'Harmattan, 2014 (Károli Könyvek), 84–85.

[86] Laius thebaei királynak és Epicasténak fia Oedipus (régibb etymologia szerint annyi, mint „duzzadt lábú", újabb etymologiában = „hirtelen haragú, felgerjedő") kezdetben az állam ura és az istenek dicső fényében áll, majd később apját meggyilkolva és saját anyját nőül véve léte el-nem-rejtetté lesz. A freudi Ödipusz-komplexus szintén innen ered.

[87] SZUMMER Csaba, *Freud avagy a modernitás mítosza*, *i. m*., 133. Ld. még: Irvin D. YALOM, *The Gift of Therapy, An open letter to a new generation of therapist and their patients*, New York, Harper, 2002.

[87] NYILASI Balázs, *A magyar irodalomértés dilemmái és feladatai a harmadik évezredben*, 8. https://docplayer.hu/19544489-Nyilasy-balazs-a-magyar-irodalomertes-dilemmai-es-feladatai-a-harmadik-evezredben.html (2018.07.09.).

[88] JÁNOSI József, *Heidegger exisztenciális filozófiája*, *A M. Filozófiai Társaság vitaülése 1939. május hó 9-én*, Athenaeum, 25(1939), IV, 293–303.

Béla, Ortvay Rudolf, Joó Tibor, Mátrai László is, akik az alábbi kritikákat fogalmazták meg: „Heidegger számos alapvető fogalmat vezet be, anélkül, hogy azokat definiálná. […] S nagy a gyanúm, hogyha megfosztjuk őket a sajátos heideggeri előadástól, nem is olyan forradalmian újak. […] Kierkegaard embere ez, de Isten gondviselő kezéből elengedve, avagy kiszakadva: éppen ezért valóban emlékeztet az ősgermán hősi mondavilág vagy az antik görögség sorskiszolgáltatta, tragikus emberére is."[89] Több kritikai és elemző módon beszélő gondolkodó, mint például Ayer, aki a „das Man", az „Angst" fogalmát, a „Semmi" terminusát veszi górcső alá, megalapozatlan premisszákra, inkorrekt következtetésekre mutat rá, valamint pszichológiai kondíciók, előfeltevések logikai szükségszerűséggé stilizálását konstatálja. Véleménye szerint a szorongáskifejező egzisztenciálfilozófiai vallomások egy álfilozófiát valósítnak meg, ami indokolatlan voluntarizmussal apellál igazságérvényre, s várja el olvasóitól a kinyilvánítottak elfogadását. Az *Athenaeum* 1939-es kiadványában külön fejezet íródott az alábbi címmel: *Állásfoglalás Heidegger egzisztenciális filozófiájával szemben*[90], ahol Heidegger módszerét kizárólag leíró, hermeneutikus analízisnek vélik és a Dasein-ra azt a kritikát húzzák, hogy a legcsekélyebb utalás sincs arra, hogy bármilyen vonatkozása lenne felfelé, egy felette álló Abszolútumhoz. Hans Neumann írásából pedig az alábbi derül ki: „Heidegger bölcseletéből ugyanazzal a magatartással lépünk ki, mint a germán mítoszból. Nem jó, vagy rossz lelkiismerettel, nem bűnbánattal, nem önmegelégedéssel, vagy javulás elhatározásával. Hanem azzal az öntudattal, hogy exisztenciánk sorszerű tény és belevetettség (Geworfenheit). A megmásíthatatlanságnak, a sors eltéríthetetlenségének a tudatára és a veszélyezettség és a megsemmisülés világos ismeretére bátor harcrakészséggel, teljes elszántsággal, benső nagysággal felelünk; olyan magatartással, amelyben az ember vitézül és magabiztosan megy a megsemmisülésbe."[91] Jánosi meglátása szerint Heidegger gondolkodásában nagyon sok értékes csíra és megindulás van, de végső eredményei elfogadhatatlanok. Számtalan, a heideggeri heroizmushoz kapcsolódó hozzászólás található a heideggeri főművel kapcsolatosan az *Athenaeum* további fejezeteiben is, amitől a dolgozat terjedelme miatt el kell, hogy tekintsek, bár ezt az igen érdekes, sajátos egzisztencializmusra vonatkozó kritikákat – a '30-as évek magyar bölcselőinek meglátásait – külön tanulmányba lehetne foglalni.

---

[89] NYILASI Balázs, *A magyar irodalomértés dilemmái és feladatai a harmadik évezredben*, 8. https://docplayer.hu/19544489-Nyilasy-balazs-a-magyar-irodalomertes-dilemmai-es-feladatai-a-harmadik-evezredben.html (2018.07.09.). Ld. még ehhez: JÁNOSI József, *Heidegger exisztenciális filozófiája*, *i. m.*, 304–310.
[90] JÁNOSI József, *Heidegger exisztenciális filozófiája*, *i. m.*, 298–310.
[91] *Uo.*, 302.

2.1.2. Carl Gustav Jung személyiségmodellje

A mítosz transzcendens bölcsességét hirdető Jung, aki a mítoszokban a korai emberiség legérettebb gondolatait tartalmazó alkotásokat látja úgy vélte, hogy az ember ebben fogalmazza meg léte értelmét. „Egyházi tanítás szól az ördögről: gonosz princípium, melyet szívesen képzelnek el baklábúnak, szarvval és farokkal. Képe félig állat, félig ember, földadta istenféle, mintha egy dionüsszoszi misztériumegyletből szökött volna meg, holmi bűnös-vidám pogányság még meglévő hitvallója."[92] Találó ez a kép – írja, pontosan jellemzi a tudattalannak azt a groteszk-*hátborzongató* látásmódját, mellyel az emberek nem tudnak elboldogulni. A hátborzongató fogalom tehát Jungnál is megjelenik mint a tudattalan egyik nézőpontja, ahogyan a görög Odeipustól eredően Freudnál is képbe kerül, és mint ahogy Heideggernél is a szorongás kapcsán. Megjegyzem, felettébb érdekes lenne egy külön tanulmányt írni a hátborzongató-fogalom eredetéről, megjelenéséről a görögöktől napjainkig címmel.

Az Ödipusz-komplexus Jung szerint egy tünet. „Amellyel egy emberhez vagy egy dologhoz való erős ragaszkodást »házasság«-nak lehet nevezni, vagy ahogyan a primitív lélek sok mindent a szexualitás metafórájának révén fejez ki, úgy írja le a szexuális felfogás a gyermek regresszív hajlamait mint az »anyja iránti vérfertőző vágyát«."[93] A gonosz szelleme a szorongás – állítja, az a tilalom, ami útját akarja állni a fennmaradásért küzdő életnek. S ez a szellem minden, ami visszafelé igazodik, ami anyához láncoltsággal és a tudatalattiban való feloldással és kihunyással fenyeget.[94] Jung itt egy nagyon fontos kijelentést tesz: „A heroikus ember számára a félelem kihívás és feladat, mert csak a merészség szabadíthat meg a szorongástól. S ha ilyen bátorság nincs, kicsorbul az élet értelme, s minden, ami jövő, reménytelen laposságra kárhoztatik, holmi szürkületté ködlik, amelyet már csak lidércfények világítanak meg."[95] **Tehát bátorság kell, eltökéltség ahhoz, hogy az ember szembe tudjon nézni szorongásával, illetve félelmeivel, s ha ez nem történik meg, akkor heideggeri értelemben az akárkibe beleveszve tengődik tovább a hétköznapiság módján**. Jung azon a véleményen van, hogy az embernek elsősorban alapos önmegismerésre van szüksége, önnön teljességének lehető legjobb ismeretére egy önámítás nélküli életvitelben. Minden káoszban van kozmosz is, minden rendetlenségben rend,

---

[92] JUNG, *Gondolatok a jóról és a rosszról*, *i. m.*, 15.
[93] C. G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a nevelés = A személyiség fejlődése*, ford. TURÓCZI Attila, Bp., Scolar, 2008, 75. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Über die Entwicklung der Persönlichkeit*, Olten, Walter, 1994[8] (Gesammelte Werke, 17).
[94] *Uo.*, 54–55.
[95] Uo.

minden önkényben folyton ott a törvény, mert minden, ami hat, ellentéten alapszik. Ennek a felismeréséhez megkülönböztető emberi értelemre van szükség. Soha nem szabad elfelejteni a történelmi előzményeket – írja, az emberiség szeretne felmászni egy filozofikus vallás magasságába, de nem képes rá. Ugyanis az emberek elfelejtik, hogy az elmúlt kétezer év vallása pszichológiai beállítódás, a külső-belső alkalmazkodás valamilyen útja-módja (amely egy bizonyos kultúrformát hozott létre), s ennek okán a psziché mélyebb rétegei e korábbi irányultságot követve munkálódnak tovább.[96] Majd Hérakleitoszra hivatkozik, aki fölfedezte minden pszichológiai törvény közül a legcsodálatosabbat: az ellentétek szabályozó funkcióját (enantiondromia). Az ellentétek váltakozását úgy értelmezte, hogy egyszer minden átlendül az ellentétébe. Ezt a törvényt Jung szerint az ember csakis az önmaga és tudattalan közötti különbség ismeretével tudja elkerülni.

2.1.2.1. A személyes és kollektív tudattalan

Az ismeretlenhez, azaz az elfojtott tartalmakhoz való eljutásban négy módszert alkalmazása vált ismertté. Az első módszer a szóasszociációs módszer, amely azon az elven működik, hogy a legfőbb komplexusok keresését a szóasszociációs kísérlet alapján találják meg. A második módszer a tünetelemzés, amit Freud alakított ki – olvasható Jung *A személyiség fejlődése* című írásában[97], ahol a pácienssel olyan emlékeket idéztetnek fel, amelyek bizonyos betegségtünetek alapját képezik. (Freud e módszer alapján alapozta meg a korai traumaelméletét.) A harmadik módszer az anamnézis-elemzés, ami a neurózis időbeli fejlődésének rekonstrukciójából áll. Az így kapott anyag egy többé-kevésbé összefüggő dolgokból álló sorozat lesz, amelyet a páciens elmesél az orvosnak, amennyire fel tudja őket idézni. Ez az eljárás is terápiás értékkel bír, mivel lehetővé teszi a páciens számára, hogy megértse neurózisának főbb összetevőit, és ezzel esetleg beállítódásának lényeges megváltoztatásához segíti. A negyedik módszer a tudattalan elemzése, azaz a freudi pszichoanalízis. Ez a módszer csak akkor alkalmazható, ha már minden tudatos tartalmat megmagyaráztak, megismertek a páciensnél.

Jung szándéka az volt, hogy a lehető legjobban megérthessék az emberek az életet úgy, ahogyan az emberi lélekben megmutatkozik. Ezzel annak a nézetnek adott hangot, hogy az emberi lény legfőbb célja és legfőbb óhaja annak a teljességnek a kibontakoztatása, amit személyiségnek neveznek. A személyiséget, mint az ember teljességének kifejeződését Jung

[96] JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról*, *i. m.*, 119.
[97] C. G. JUNG, *A személyiség fejlődése*, *i. m.*, 91–102.

a felnőtt ember ideáljaként írta le, amelynek tudatos megvalósítása az élet delén túl az emberi fejlődés végcélja. A pszichikai valóság egészének körbejárását kísérelte meg, az egészség-betegség kapcsolatáról, valamint az egészségmegőrzésről írt munkái erről ismeretesek. **Jung számára a tudattalanban lévő szorongások feloldása volt a legfontosabb feladat, mert ezzel óriási energiákat szabadíthat fel az emberben, így az önmagává válás folyamata gyorsabb és intenzívebb lesz**. Érdemes megemlíteni, hogy Jung szerint a szorongás csak akkor lép fel, amikor az emberi lélek nem képes alkalmazkodni az élet egzisztenciális igényeihez, s ez az alkalmazkodási probléma akkor jelentkezik, amikor a fejlődési szakaszokon való túllépést nem oldja meg az ember teljességében. *A szorongásnak itt belső, tudattalanból jövő fenyegetései jönnek felszínre. Ezek az elképzelések legtöbb esetben a jövőben bekövetkező élethelyetekre vetítődnek ki, így a szorongás külső okhoz fog kapcsolódni, ezáltal elveszíti eredeti okát*. „Megtudtuk, honnan ered a neurózis, előástuk a legkorábbi élményeket, kirántottuk a legutolsó gyökereket, és azt is tudjuk, hogy az áttétel semmi egyéb nem volt, mint a gyermekkor boldogsága iránti vágyteljesítő fantázia, illetve visszabújás a családregénybe."[98] Személyiségmodellje a freudi pszichoanalízisre épül, de azt még továbbfejlesztve újabb fogalmakkal gazdagította a lélektant. Az Én-t komplexusként értelmezi, azaz az ellentétekből eredő, feloldhatatlan feszültséget érti, ahol az Én a világ és a személyiség határán elhelyezkedő ütközőpont található változó feszültséggel. A tudattalant két részre bontja: személyes és kollektív területre. A személyes tudattalant az elfojtott érzések és gondolatok alkotják, melynek mélyén fontos személyiségaspektusok rejlenek, mint pl. anima, animus, mély Én, persona, árnyék. A jungi lélektan a kollektív tudattalan tartalmának nevezi az archetípusokat, amelyekben megtalálható az emberi lélek dichotómiája és az arra épülő kétarcúsága (ellentétpárokra hasítottsága). Az anima, illetve animus archetípus olyan alapstruktúra, amely a feminin, illetve a maszkulin minőség szerkezetét foglalja magában. Ez a szerkezet az adott biológiai nemhez köthető. A feminin archetípus a férfi tudattalanjában az anima, a maszkulin archetípus a nőben az animus nevet viseli. Amikor egy férfi szenvedélyes vonzalmat érez egy nő iránt, akkor saját animáját, tudattalan feminin minőségét látja a nőben megtestesülni, így sokkal szebbnek látja a nőt minden más nőnél, sőt annál is szebbnek, mint amilyen a nő valójában. Az archetípus szimbólumokkal manifesztálódik, amik az ember lelki élményvilágának sűrítményei. Ezek a sűrítmények ősképek formájában az évszázadok alatt felhalmozódtak, s a tudatos és tudattalan közötti híd szerepét töltik be.

[98] C. G. JUNG, *A pszcihoterápia gyakorlata*, ford. SZALAI István, Bp., Scolar, 2002, 75. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Praxis der Psychotherapie*, Olten, Walter, 1995. (Gesammelte Werke, 16).

A „jungi filozófia”[99] egyik alapelve, hogy az emberi személyiség fejlődő, mozgásban lévő saját magát szabályzó rendszer, amely a tudattalan állapot és a tudatosság viszonylagos egyensúlyára törekszik. Ha bármelyik terület egyoldalúvá kezd válni, a psziché azonnal korrigálni igyekszik felhasználva pl. a destruktív megoldásokat is (neurózis, szomatikus betegségek). A jungi terápia célja tehát azt a fejlődést foglalja magába, ami lényegében a szimbólumok[100] segítségével valósul meg. Ez az archetípus tetten érhető az emberi pszichében, a gyermek tudatalattijában, illetve fantáziájában is. A személyes tudattalan az egyéni életút eseményeit őrzi, a kollektív pedig az a terület a személyiségén belül, amely közös az emberiséggel. (Pl. a művészi alkotások megérintik az embereket, mert gyökerük, alaptörténetük az emberiség múltjából ered. Ilyenek a mesék, mítoszok, irodalmi művek stb. Az ősi történetek hatással vannak az emberekre, mély, belső, archaikus húrokat szólaltatnak meg a lelkükben.) A kollektív tudattalan tartalmai megjelenhetnek negatív érzések, félelmek, szorongások által keltett ősképekben (szörnyek, boszorkányok a mesékben), de megjelenhetnek pozitív vágyként is (tündérek, csodaerővel bíró állatok). Jung szerint a kollektív tudattalan kiapadhatatlan kincsesbánya, ahonnan az emberiség belső képeit és ösztönzéseit meríti, s amelyet aztán a legkülönbözőképpen tolmácsol, lehet akár veszedelmes és káros is[101], hiszen egy beteg ember fantáziája túltengő és nagyon fejlett. A kollektív tudattalan tartalmai tehát az archetípusokban[102] őrzött anima (férfiban lévő női minőség) és animus (nőben lévő férfi minőség)[103], de megjelenhet a persona vagy az árnyékszemélyiség alakjában is. A persona szerepszemélyiséget jelent, minden ember egója

---

[99] Jung spirituális, valamint filozófiai érdeklődéssel is rendelkezett. Az előbbi kapcsán, mint ismeretes, doktori disszertációját az okkult jelenségek pszichológiájából szerezte, valamint a ’20-as évek elejétől ősi vallások és kultúrák nyomait kutatta Afrikában, Indiában, Ceylon szigetén, stb. Érdeklődése sokrétűnek bizonyult, pl. Kant főművét *A tiszta ész kritikáját* is olvasta, sőt jelentősnek vélem megemlíteni ehhez a tárgykörhöz kapcsolódóan *A személyiség fejlődése* című kötetét, melyben a személyiség (az ember teljességének kifejeződése) fő céljának az emberi fejlődést látta.

[100] A szibólumok JUNG, *Symbolik des Geistes*, IV. fejezetében találhatók, illetve a jungi alkímista szövegben is megjelennek. Ld. C. G. JUNG, *Symbolik des Geistes*, Zürich, Rascher, 1948, 361–373. Ld. még: C. G. JUNG, *Az alkímista elképzelésekről*, *i. m.*, 101–115.

[101] C. G. JUNG, *A kollektív tudattalan archetípusai = Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*, ford. NAGY Péter, Bp., Európa, 1990[2], 59–61. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Über die Psychologie des Unbewussten*, Olten, Walter, 1989[4]. (Gesammelte Werke, 7).

[102] Az archetípus görög eredetű szó, ami kezdetet, eredetet, lenyomatot jelent. Mint ősi lenyomatok, pszichikai és viselkedési formák egyedileg és kollektíven jellemzők az emberekre. Belső hajtóerői az ösztönök, amit Jung transzcendensnek nevez. Az archetípus tehát az ösztön egyik megjelenési formája.

[103] „Az animának és az animusnak az az ábrázolása, amire itt módom nyílik, szükségképpen hézagos. Még inkább kiélezném ezt a hiányosságot, ha úgy írnám le őket, hogy az anima nem egyéb, mint a nő ősképe, és lényegében irracionális érzésekből áll, az animus pedig nem egyéb, mint a férfié, és véleményekből áll. Mind a két típus rendkívül problematikus, mert archaikus mintái azoknak a pszichikai jelenségeknek, amelyeket ősidőktől fogva léleknek neveztek, és ők hozzák létre azt az emberi szükségletet is, hogy egyáltalán lelkekről vagy démonokról beszéljünk.” C. G. JUNG, *Szellem és élet*, ford. S. NYÍRŐ József, Bp., Kossuth, 1999, 24–25. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Seele und Erde*, Zürich, Rascher & Walter, 1967 (Gesammelte Werke, 8). Ld. még ehhez: JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról*, *i. m.*, 91.

kialakít egy olyan személyiségrészt, amivel érintkezik a többiekkel. Az árnyék egy autonóm részszemélyiség, a személyiség alsóbbrendű része, a personával ellentétes, a tartalmak gyűjtőhelye. Az árnyék megjelenhet álomban [104], például: a társadalmilag magasra emelkedett emberek álmaiban ellentétes tartalmak: koldus, szegény. Az álomban való megjelenéskor az árnyék azonos nemű az álmodóval. A persona és az árnyék védőpajzsfunkciót töltenek be az én köré szerveződve, kiszűrik a külvilágból és az ember belső világából érkező impulzusokat. Az Én, az ego veleszületett tendenciával rendelkezik, azaz védőfalat emel a külső és belső inváziók ellen. A külvilágból érkező impulzusok szűrője a persona, a belsőből érkezőket az árnyék észleli. Az árnyék lehet projekció (saját elfogadhatatlan Én-részeinket kivetítjük másokra) is.

A szimbólum a *tudatos és tudattalan közötti híd szerep*ét tölti be, a szimbólumok hatása az évszázadok során nem csökkent, hanem új és új érzelmekkel töltődött fel. A Selbst[105] a személyiség központi archetípusa, mély Én-nek vagy a személyiségközpontnak fordítják. Ez a személyiség központjának és totalitásának kifejezője. Az anima és az animus az ellentétes nem belső tudattalan képviselője. Ez teszi lehetővé, hogy megtalálja az ember a párját. Ha az egyén megtalálja azt az embert aki, az animáját/animusát képezi, szerelmes lesz belé (partnerideál projekciója). **Jung számára a személyiség legfontosabb feladata az egyénivé válás, ami a szorongás legyőzésének legjobb eszköze. Hiszen így az ember azzá tud válni, aki különbözik az átlagtól, s a folyamat végén az individuum a teljes Én, aki nem hagyja, hogy a komplexusok eltérítsék önmagától.** Ezt nevezi a Selbst archetípusának.[106] A tudattalan erőit le kell győznie magában az embernek és a felszabadult energiák hozzásegítik a szorongások leküzdéséhez. Jung egy gyermek példáján keresztül mutatja be, mit is ért ez alatt. Részleteiben ismertet egy gyereket, aki félelmet érez az anyjával szemben. A gyermek azt álmodja az anyjáról, hogy boszorkány, aki üldözi őt. Az ilyen álmokhoz csatlakozó tudatos anyag legtöbbször a Jancsi és Juliska meséje – állítja Jung. Ezért gyakran úgy vélekednek a szülők, hogy kár ezt a mesét a gyermeknek elmondani, mivel azt hiszik, hogy ez a szorongás oka. Jung szerint ez téves racionalizálás, azonban egy szemernyi

---

[104] Jung egész életét végigkísérték az okkult jelenségek. *Emlékek, álmok, gondolatok* című önéletrajzában számos esetet örökít meg, amikor olyasféle élményekben volt része, mint a clairvoyance (tisztánlátás) és a megérzések, a szellemüzenetek és az automatikus írás. Hitt abban, hogy pszichikus képességeit részben anyjától és nagyanyjától örökölte, akik szellemekről írtak naplóikban. (1944-ben szívrohamot kapott, és halálközeli élményben volt része, amit részletesen le is írt.)

[105] A Selbst a legbelsőbb önmagunk, rendeltetésszerű lényünk felsőbbrendű magja, központi archetípus, azaz hatalmas erejű őskép. Ld. JUNG, *Gondolatok a jóról és rosszról*, *i. m.*, 21.

[106] C. G. JUNG, *Alapfogalmaink lexikona*, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth, 1997[3], 136. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: C. G. JUNG, *Lexikon der Jungschen Grundbegriffe: Mit Originaltexten von C. G. Jung*, Solothurn–Düsseldorf, Walter, 1994[3].

igazság mégis van benne, amennyiben a boszorkány motívum teljesen megfelelő kifejeződése a gyermek szorongásának, és kezdettől fogva is az volt. Épp miatta jönnek létre az ilyen mesék. Az infantilis éjszakai szorongás tipikus jelenség, amely mindenütt és mindig megismétlődik, és régtől fogva tipikus mesemotívumokban fejeződik ki. Ha ez a maradvány csak bizonyos mértékben jelentkezik, az egyáltalán nem abnormális, mert az éjszakai szorongás civilizált körülmények között még felnőtt embereknél sem feltétlenül rendellenes jelenség, csak fokozott mértéke tekinthető kórosnak. Mint ahogyan a gyermekmese fejlődéstörténeti ismétlődés a régi éjszakai hiedelmekből, akként a gyermek szorongása is filogenetikus maradvány, megismétlődése a primitív pszichológiának. Ugyanis nagyon nyomós okok szólnak amellett a felfogás mellett, hogy a gyermek lelke a szülői, különösen pedig az anyai psziché varázsa alatt áll, méghozzá olyan mértékben, hogy a gyermek lelkét a szülők lelke funkcionális függvényének kell tekinteni. Jung az egész életen át tartó fejlődést nevezte individuációnak, s úgy vélte, a fejlődés és az életút lényegében egy paradoxont foglal magába: vissza a kezdetekhez, az eredethez. Ez az út, ami az egységből indul egy kört ír le, mert integrációkon keresztül visszatér az egységhez. E körforgás közben minőségi változásra, alkotó fejlődésre nyílik lehetőség, melynek kulturálisan átörökítő hatása van, meghaladva ezzel az egyéni élet Uroborosát[107].

A klinikai értelemben vett szorongásfogalom eredete – melyről e fejezet is tanúskodik – több szempontból is vizsgálható. Freud és Adler egyazon ösztön folyamatos tevékenységét feltételezik, ahol olykor a szexualitás, máskor az önérvényesítés kerül túlsúlyba. Jung ettől eltérően úgy véli, hogy az emberi létet nem merev rendszernek, hanem mozgó és folyamatos történésnek kellene tekinteni, amit különböző ösztönök befolyásolnak. Jung célja többek közt az is, hogy a lehető legjobban érthető legyen az élet úgy, ahogyan az emberi lélekben megmutatkozik. Lélektana azt vizsgálja, hogy az ember megtalálja tévelygéséből az életbe visszavezető utat. Úgy véli, a szorongás a személyiség fejlődésének zavara, ezért szükséges a személyiség és a „belső hang” problematikáját tárgyalni. A napvilágra kerülő tartalmak megfelelnek a „belső hang”-nak és sorszerű rendeltetésre utalnak, amelyet ha a tudat magába fogad, a személyiség fejlődését indíthatja el. „Bensőnk hangja a teljesebb élet hangja, egy tágabb, átfogóbb *tudat* hangja. Ezért esik egybe mitológiai értelemben a hős születése vagy a szimbolikus újjászületés a napkeltével, mivel a személyiség kialakulása

[107] Az Uroborosz egy sokat használt szimbólum, a saját farkába harapó kígyó, vagy sárkány. Ez a szimbólum a körnek, mint örök visszatérésnek a megtestesítője.

ugyanazt jelenti, mint a *tudat gyarapodása*."[108] Jung azt állítja, a „belső hang" jellege *Luciferi*, s az embert végső erkölcsi döntések elé állítja.

[108] JUNG, *A személyiség fejlődése*, *i. m.*, 171.

3. A szorongás-fenomén filozófiai konceptualizálódása

Az ókori filozófiatörténetben nem található egy szerző sem, aki átfogóan elemezte volna a szorongás fogalmát, vagy származásáról közelebbi információval szolgált volna. A későbbi korok bölcselői teológiai, illetve filozófiai vonatkozásokkal kapcsolatosan vonták tárgykörükbe a szorongás kialakulásának lehetséges *okai*t, mégis mint „életérzést", valamint az emberi közérzetre való gyakorlati hatását részesítették előnyben. A lelki egészség gyakorlásának módszerei természetesen mások voltak az ókorban, mint korunkban. Az ókori ind orvosok (Kr. e. 3. század) feltehetően még az ember testi felépítése alapján – a test bizonyos funkcióinak megfigyeléséből – különböztettek meg ún. vérmérsékleti típusokat. Ógörög, indiai és más kultúrkörökhöz tartozó leírásokban találhatók adatok arról, hogy számos pszichés rendellenesség, illetve azok moralizáló teológiai felfogása ismert volt és már akkoriban törekedtek e jelenségek értelmezésére és magyarázatára. A lelki betegség tudományának első képviselője Hippokratész (Kr. e. 460–377), aki lényegét tekintve a mai napig érvényes vérmérsékleti típusbeosztást írt le – melankolikus, szangvinikus, kolerikus, flegmatikus[109] –, amitől a lelki bántalmakat testi okokra visszavezető tudós személyként vált ismertté. Követője Galenus (Kr. u. 129–201) az antikvitás legismertebb és legképzettebb orvosa, valamint a filozófiának és a logikának is kiemelkedő tudósa volt. A Hippokratész és Galenus-féle típustan a tipológiák hosszú sorának kiindulópontja, hiszen az emberek vérmérséklete érzelmi életük sajátossága volt. A vérmérsékleti típustan központi gondolata volt, hogy ugyanazok az élettani sajátosságok (testnedvek egyéni összetétele) határozzák meg a vérmérsékletet és a vele összefüggő lelki tulajdonságokat, mint a testalkatot. A görög filozófia[110] korai képviselői elsődlegesen arra a problémára kerestek választ, hogy mi a közös a környező valóság tapasztalatilag hozzáférhető jelenségeiben. Thalész (Kr. e. 624 – Kr. e. 546) az őselemet kereste és azt a vízben vélte megtalálni, valószínű, hogy azt a mítoszt próbálta lefordítani a tudományos gondolkodás nyelvére, amely szerint Ókeanosz[111] minden dolog forrása és létalapja. Valójában a filozófiai és a korabeli tudományos magyarázat élesen nem különült el egymástól, miként a filozófia sem vált el a

[109] Ez az első olyan részletesen kidolgozott típustan, amelynek fogalmai ma is használatosak. Az egyes típusokat a négy alapelemmel (levegő, víz, föld, tűz) is összekötötték. A négy vérmérsékleti típus: szangvinikus, kolerikus, melankolikus, és a flegmatikus.

[110] Az antik filozófiai kialakulásáról bővebben Ld. BOROS János, LENDVAI L. Ferenc, *Bevezetés a filozófia történetébe, A presszókratikusoktól Derridáig*, Bp., Osiris, 2009 (Osiris Tankönyvek), 25–50.

[111] Ókeanosz a világóceán, amelyről a görögök és a rómaiak úgy tartották, hogy a világon körbefolyó hatalmas folyó. A görög mitológiában a világóceánt megszemélyesítő Ókeanosz a titánok egyike, Uranosz és Gaia gyermeke.

szaktudományos igényű megismerés kezdeteitől. Platón és Arisztotelész egyaránt a test-lélek kettősségében gondolkodott, valamint mindketten a lelket tartották magasabb rendűnek, melynek épp ezért irányítania kell a testet, ha az ember helyesen, jól viselkedik. Arisztotelész az észt (logosz) tartotta az ember megkülönböztető jegyének, ezért is nevezik logoszközpontú gondolkodónak. Úgy vélte, az ember élete, tevékenysége akkor helyes, jó, ha ennek a képességnek megfelelően él, vagyis értelmesen, ésszerűen viselkedik, cselekszik. Szerinte a helyes viselkedés egyféle gyakorlati tudás, praktikus belátás (phronészisz) kérdése, nem igényel különösebb elméleti tudást. Szókratész szerint a helyes viselkedés egyszerűen tudás kérdése, tudni kell, mi a jó, s akkor úgy fog az ember viselkedni.

E görög gondolkodókhoz szorosan kapcsoló heideggeri írásokban (pl. *Lét és idő*) rögvest az első oldalon egy platóni idézet lelhető fel: „Ti nyilvánvalóan régóta tisztában vagytok azzal, hogy mit is gondoltok tulajdonképpen, amikor a »*létező*« kifejezést használjátok; mi viszont valamikor azt hittük, hogy értjük, most azonban bizonytalanná váltunk."[112] – melyre egy heideggeri kérdés épül: „Van-e válaszunk ma arra a kérdésre, hogy mit is értünk voltaképpen a »létező« szón? Egyáltalán nincs. Újból fel kell tehát vetnünk a *lét értelmének kérdését*."[113] Heidegger szerint ez a kérdés feledésbe merült, pedig Platón és Arisztotelész filozófiájának éltető eleméről van szó. „Az, hogy vissza kell-e találnunk a kezdeti görög *létezéshez* is, az már más kérdés."[114] Mit is jelent a görög létezés heideggeri értelmezésben? *A görög létezés szimbóluma Oedipus, a görög ember, kinek lényegi alapvonása a leghátborzongatóbban otthontalannak lenni*. Az a mondás, hogy az ember a leghátborzongatóbban otthontalan, az ember görög definíciója. Feltehetően innen származik a heideggeri szorongás *hátborzongató idegensége*, ami egyúttal a jelenvalólét nem-otthon-létét is jelenti. Ez a hátborzongató idegenség mindenkor jelen van fenyegető mivoltában a jelenvalólét akárkibe való beleveszésének riogatásával. A szorongás fenoménjének faktikus ritkasága viszont megmutatja, hogy a jelenvalólét – aki akárki közfelfogása folytán tulajdonképpeniségében többnyire elfedett – ebben az alapdiszpozícióban eredendő értelemben feltárulhat.

A következő fejezetekben Martin Heidegger filozófiai szorongásfogalma kerül ismertetésre. Ahhoz, hogy a jelenvalólét egzisztenciális szerkezetének egésze hozzáférhető legyen, elsősorban a jelenvalólét léte mint *gond* áttekintése elengedhetetlen. A heideggeri

---

[112] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 86.
[113] Uo.
[114] VAJDA Mihály, *A posztmodern Heidegger*, szerk. HARASZTI Judit, Bp., T-Twins, 1993, 103.

gond-fogalom kialakulásának mérföldköveit – **kitekintéssel Pál, Ágoston, Seneca, Luther és Kierkegaard írásain keresztül, akik hittek a szorongásban rejlő egyedi lehetőségekben** – ismertetem. Heidegger a *gond*-ról való felfogását antik és keresztény forrásokhoz kapcsolta. Az alábbi fejezetekben azt vizsgálom, hogy milyen fogalmak tekinthetők a heideggeri *gond* előképének.

3.1. A görög és a keresztény hatások Heidegger gondolkodásában

A *Lét és idő* 42. §-ának elején Heidegger a jelenvalólét mint *gond* önértelmezését egy régi fabula bemutatásával szemlélteti[115]. A hispán Hyginus[116] latin Cura-fabulája egy görög mitológiai témából ihletődik – görög források alapján, feltehetően a történetíró Apollodórosz írásaiból merített –, amely egy mitológiai kézikönyvben található, melynek címe *Genealogiae (Leszármazások)*. Ennek nyomtatása először 1535-ben jelent meg *Fabulae (Mesék)* címmel, ma is e címen közismert. Első része az istenek és a héroszok családfáit tartalmazza, majd 277 rövid, mitológiai történet következik. A műből már Kr. u. 207-ben készült görög fordítás, melynek egy része maradt csak ránk. A fabula ekképp szól:

„Cura cum quendam fluvium transiret, vidit cretosum lutum, sustulit cogitabunda et coepit fingere hominem. Dum deliberat secum quidnam fecisset, intervenit Iovis; rogat eum Cura, ut ei daret spiritum, quod facile ab Iove impetravit. Cui cum vellet Cura nomen suum imponere, Iovis prohibuit suumque nomen ei dandum esse dixit. Dum de nomine Cura et Iovis disceptarent, surrexit et Tellus suumque nomen ei imponi debere dicebat, quandoquidem corpus suum praebuisset. Sumpserunt Saturnum iudicem; quibus Saturnus aequus videtur iudicasse: "Tu, Iovis, quoniam spiritum dedisti, animam post mortem accipe; Tellus, quoniam corpus praebuit, corpus recipito. Cura quoniam prima eum finxit, quamdiu vixerit, Cura eum possideat; sed quoniam de nomine eius controversia est, homo vocetur, quoniam ex humo videtur esse factus."[117]

Magyar fordításban a *Lét és idő* 42. §.:

„A »gond«, amint egy ízben egy folyón kelt át, agyagos földet pillantott meg: elgondolkodván vett belőle egy darabot, és formázni kezdte. Miközben műve felett tanakodott magában, hozzálépett Jupiter. A »gond« megkérte őt, hogy leheljen lelket a megformált agyagdarabba. Jupiter ezt készséggel teljesítette. Ámde amikor teremtményének a »gond« saját nevét akarta volna adni, Jupiter megtiltotta ezt, és azt követelte, hogy inkább az ő nevén nevezzék el. Miközben a »gond« és Jupiter az elnevezésről vitatkozott, felbukkant a Föld (Tellus) is, és azt kívánta, hogy a teremtmény az ő nevén neveztessék, mivelhogy ő meg testének egy darabját kölcsönözte neki. A vitázó felek Saturnust kérték fel döntőbírául. És Saturnus a következő igazságosnak tűnő döntést hozta: 'Te Jupiter, mivel te adtad neki a lelket, halálakor visszakapod azt, te pedig, Föld, aki a testét adományoztad, visszakapod a testet. Mivel azonban elsőként a »gond« formázta meg ezt a lényt, ezért ameddig csak él, a »gondé« leszen. Mivel pedig vita folyik az elnevezésről, »homo«-nak kell hívni, mert a humusból (föld) vétetett'."

A létező nevét (homo) kifejezetten arra kapta, amiből áll (föld, humus) és nem létére vonatkozóan – állítja Heidegger, valamint már itt utal arra, hogy a homo eredendő létét az *idő* dönti el (Saturnus). Saturnus alakja, mint aggastyán Jungnál is föllelhető, mégpedig az alkimista hagyomány tárgyalásakor, ahol Mercurius, a Hold és a Vénusz, mint csillámló bolygó, ami az esti vagy a reggeli égbolton a Nap közvetlen közelében feltűnik mint hajnalcsillag. Szaturnusszal való kapcsolata nagyon jelentős, mint ahogyan a *Turba* arab

---

[115] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 356–358.

[116] Gaius Iulius Hyginus, Kr. e. 60 körül született Hispániában, Augustus császár libertusa és könyvárosa volt. Neve alatt két munkája ismert, egy mitológiai kézikönyv, illetve egy asztrológiai-mitológiai kompendium, melyek címe: *Poeticon astronomicon*, azaz *Költői csillagászat*.

[117] Latinul és magyarul Ld. HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 356–357. Ld. még: Galius Julius HYGINUS, Fabvale: http://www.thelatinlibrary.com/hyginus/hyginus5.shtml#cura (2018.07.11.). A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: HYGINUS, *Hygini Fabulae*, Charleston, Nabu, 2010. Ld. még továbbá: Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1976 (Gesamtausgabe, 2), 262–263.

szövegében[118] is a higany azonos a Hold és a Szaturnusz vízével. Szaturnusz teremti az örök vizet, aki fenn él a hegyen és benne található meg a négy elem. Tehát az ember preontológiai létmeghatározása (mely a fenti fabulában íródott) „[m]ár eleve arra a létmódra irányítja tekintetünket, amely áthatja az *időbeli alakulását a világban*”[119]. A *cura* ontikus fogalmának jelentéstörténete tovább érlelődik a 42. §-ban. Kondrad Burdach *Faust und die Sorge* című esszéjére utal Heidegger[120], ahol Burdach a *cura* terminus kettős értelmét szerepelteti, amelyek a következők: a szorongó fáradozás és a gondosság (odaadás). (Itt meg kell, hogy említsem Walter Kaufmann véleményét – mondja Dye Ellis, miszerint a 19. század német filozófiája Goethe írásain keresztül csúcsosodott ki, Goethe gyermekeiként említi meg Heideggert, Husserlt, Jasperst és Gadamert is.) Burdat rámutat arra is, hogy Goethe barátjától Johann Gottfried Herdertől[121] vette át a Cura-fabulát, amely a hyginusi 277 rövid mitológiai történetből a 220. helyen áll, azt átdolgozta a Faust második részében. Heidegger itt kifejti azt a fontos tényt, hogy mindkettő történetben a *gond* az ember lényege, a gondoskodás az, ami az embert emberré teszi. A *cura*, illetve a *Sorge* témája ugyanannyira széleskörűen tárgyalt Goethe-nél is, mint Heideggernél. [122] Majd a következő heideggeri hivatkozás a μέριμνα (gond), amely már a sztoában is bevett terminus volt. Mint ismeretes, Heidegger megkísérelte az augustinusi, a görög-keresztény antropológia interpretációját, tekintettel azokra az alapvető fundamentumokra, amelyeket Arisztotelész fektetett le ontológiájában. [123] „Ha az ókori ontológiáinak a létezőhöz való előállító és szemlélő viszonyulásból való eredetére tekintünk, még egy további dolog is beláthatóvá válik, amit röviden érinteni szeretnék. Önmagában egyáltalán nem magától értetődő, hogy az ókori filozófiát a középkorban a keresztény teológia magába olvasztja. Arisztotelész is, aki a 13. század óta a keresztény teológiát, s nem csak a katolikust, mértékadó módon meghatározza,

---

[118] RUSKA Julius, *Turba Philosophorum*, Berlin, Springer, 1970, 204. Ld. még ehhez: JUNG, *Mercurius kapcsolatai az asztrológiával és az arkhónokról szóló tanítással = Az alkimista elképzelésekről*, *i. m.*, 235–237.

[119] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 358. Itt szeretném megjegyezni, hogy az *időbeli* fordítás helyett a dolgozatomban az *idői* fordítást fogom használni. Tehát az *időiség* mint a tulajdonképpeni gond értelme lepleződik le. E kifejezés mindenképp mentes a jövő, múlt és jelen, azaz a vulgáris időfogalomból vett jelentésektől.

[120] HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, *i. m.*, 197.

[121] Herder 1769-ben, Strassburgban ismerkedett meg Goethevel és váltak jó barátokká, majd Weimarban az egyház és iskola, az irodalom és közművelődés terén nagyszabású és egész Németországra, sőt a külföldre is kiható munkásságot fejtett ki. Herder költeményére *Das Kind der Sorge (A gond gyermeke)* Heidegger a *Sein und Zeit*, 42. §.-nak második lábjegyzetében hivatkozik. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, *i. m.*, 263.

[122] Ellis DYE, *Sorge in Heidegger and in Goethe's Faust = Goethe Yearbook*, Rochester, Boydell & Brewer, 2009, 207–218.

[123] „a. a. O. S. 49. Schon in der Stoa war μέριμνα ein fester Terminus und kehrt im N. T. wieder, in der Vulgata als sollicitudo. – Die in der vorstehenden existenzialen Analytik des Daseins befolgte Blickrichtung auf die »Sorge« erwuchs dem Verf. im Zusammenhang der Versuche einer Interpretation der augustinischen – das heißt griechisch-christlichen – Anthropologie mit Rücksicht auf die grundsätzlichen Fundamente, die in der Ontologie des Aristoteles erreicht wurden.” HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, *i. m.*, 264.

ténylegesen csak nehéz küzdelmek és hosszú viták után kerül abba a tekintélyes pozícióba, ahol ma is van."[124]

Az alábbiakban Heidegger Arisztotelész-kutatásait említeném meg néhány fontosnak vélt fogalommeghatározásra kitérve, amiket jelentősnek vélek ismertetni a heideggeri *gond*-fogalom kialakulása kapcsán.

3.1.1. Arisztotelész eszméi

Az 1920-as években Arisztotelész koncepciói, illetve Platón eszméi központi jelentőségűek voltak Heidegger gondolkodásában.[125] Ebben az időben írt egy könyvet a *Mein Weg in die Phänomenologie* címmel, melyben – írja Franco Volpi – Arisztotelész gondolatai segítették azon problémák elhárításához, ami filozófiai programjának középpontjában állt: Was ist menschliches Leben?[126] Az igazságra vonatkozó kérdés, a jelenvalólétre és az időiségre való rákérdezés, illetve ezek egységes horizontba való foglalása kötötte le idejét.[127]„A faktikus élet mozgalmasságának alapvető értelme a *gondbavétel* (curare). A célra irányuló, gondoskodó »valamire való irányulásban« rejlik az, amire az élet gondja irányul, a mindenkori *világ*. A gondbavétel mozgalmasságának jellemzője a faktikus életnek világával való *tevés-vevése*. Amire a gond irányul, nem más, mint az, amivel a tevés-vevés történik."[128] A világ – ahogy a heideggeri értelmezésben föllelhető, három részre tagolódik: környező-, közös-, és saját-világra, ezek a gondbavétel lehetséges irányai. A tevés-vevés amivel-je, a gondoskodás mozgalmassága igen sokrétű. Néhányuk a következő: manuális foglalkozások, mint pl. valamit előállítani, valamit valamire felhasználni, birtokba venni-, megőrizni valamit stb. Ezt a tevés-vevést a körültekintés vezérli, amely körültekintés „[á]llítja az élet elé világát"[129] olyan szempontok szerint értelmezett világként, mely szerint az ember a világgal mint gondoskodása tárgyával találkozik. S ezekbe a menedék-keresési

---

[124] Martin HEIDEGGER, *A fenomenológia alapproblémái*, ford. DEMKÓ Sándor, szerk. HÉVIZI Ottó, Bp., Osiris, 2001 (Sapientia humana), 151.
[125] Dieter THOMÄ, *Heidegger–Handbuch, Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 2013², 27.
[126] Franco VOLPI, *Der Rückgang auf die Griechen in den 1920er Jahren, Eine hermeneutische Perspektive auf Aristoteles, Platon und die Vorsokratiker im Dienst der Seinsfrage = Dieter Thomä, Heidegger–Handbuch*, *i. m.*, 27. Ld. még ehhez: Theodore KISIEL, *The Genesis of Heidegger's Being and Time*, Berkley–Los Angeles–London, California, 1993, 232.
[127] Heidegger Arisztotelész eszméinek fejtegetései különösképpen a Gesamtausgabe (GA) 61–63 köteteiben, melyek az 1923–1928-ig tartó időszakot fogalják magukban, valamint a (GA) 18-as köteteiben lelhetők fel, melyekben az 1919–1944 írásai szerepelnek.
[128] Martin HEIDEGGER, *Fenomenológiai Aristotelés–Interpretációk (A Hermeneutikai szituáció jelzésére)*, ford. ENDREFFY Zoltán, FEHÉR M. István, szerk. FERGE Gábor, Szeged–Budapest, Societas Philosophia Classica, 1996–97, 11.
[129] *Uo.*, 14.

helyzetekbe kerül bele inkább megszokás útján a faktikus élet, előre kirajzolva a gond mozgalmasságának végbemenési pályáit.[130] Ámde – mint olvasható, a *kíváncsiság gondjában* nem úgy van a világ, mint a tevés-vevés elintézni-valójának-eleme, hanem csak mint *kinézetére odanézve*.[131] Az odanézés (mint a világ tárgyi összefüggéseinek meghatározottsága kinézetükre odanézve[132]) mindenkor összefonódik a körültekintéssel. „A körülnézés a tevés-vevés tárgyiassága *megszólításának* és *megbeszélésének* módján megy végbe. A világ mindig a megszólítottság, a hozzá szólás (λόγος) egy bizonyos módján bukkan fel."[133] A heideggeri *gond*-fogalom alapjául még az alábbi arisztotelészi gond-értelmezések szolgálnak. „A gondbavétel mozgalmasságában eleven a gond világ felé *hajlása*, a világ iránti *hajlandósága*, mint *vonzódás* a benne való feloldódás, önmagunk világ *általi* sodortatása iránt. A gondoskodásra szorulás e hajlama az élet önmagától való *eltávolodás*ára, a világba való *hanyatlás*ra és önmaga *széthullás*ára irányuló valamely faktikus alaptendenciájának kifejeződése."[134] A heideggeri *gond*-fogalomnál tárgyalt jelenvalólét világgal való kapcsolatának alapstruktúráit a *hangoltság*, *megértés*, és a *beszéd* adják meg, melyek egységes megragadását a *gond* (Sorge) fenoménje teszi lehetővé. A *gond* az egzisztencialitásnak (Existenzialität), a fakticitásnak (Faktizität) és a hanyatlásnak (Verfallen) egysége. Az ember a világgal való kapcsolatát alapvetően meghatározó *gond* mozgalmassága a világra irányulási tendenciájának jellegét is felfedi, ami a bukásra való hajlamában mutatkozik meg. **Ám az élet tényleges léte a bukás-tendenciával szembeni ellenmozgás útján érhető el**. „A történelem pedig a bukás teologumenonnal kezdődik, s az a fakticitásproblémába burkoltan folytatódik: A mai szituáció létjellege döntő, konstitutív hatóerőinek összefonódottságát a fakticitásproblémára való tekintettel röviden mint görög-keresztény életértelmezést kell megjelölnünk."[135] Ferge jól szemlélteti, hogy a filozófiatörténetben Arisztotelésznél korábbra kell visszanyúlnia Heideggernek ahhoz, hogy az Arisztotelésznél elhanyagolt, majd feledésbe merült létértelmet felmutathassa, mint az eredeti forrás első felbukkanási helyét. Ennek okán Parmenidész tantételeihez fordul és Hérakleitosz bölcseleteihez, akiket – „[a]z igazat lényegében tapasztalták meg és a lényeg

---

[130] *Uo*., 13–15.
[131] „In der Sorge des Hinsehens, der Neuiger (cura, curiositas), ist die Welt da, nichts als Womit des verrichtendem Ungamgs, sondern lediglich in der Hinsicht auf ihr *Aussehen*." *Uo*., 12.
[132] *Uo*., 14.
[133] *Uo*., 13. Ld. még: Martin Heidegger, *Grundbegriffe Der Aristotelischen Philosophie*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2002 (Gesamtausgabe, 18), 119–123., 217. A λόγος részletes tárgyalására majd *A jelenvalólét struktúrája* című fejezetemben kerül sor.
[134] HEIDEGGER, *Fenomenológiai Aristotelés–Interpretációk*, *i. m*.,13.
[135] FERGE Gábor, *Melléklet – Martin Heidegger, Költemények a gondolkodás tapasztalatából*, Bp., Societas Philosophia Classica, 1995, 49.

ilyetén megtapasztalásában az igaz igazságát (valódiságát) ismerték fel”[136] – a kezdet gondolkodóinak tart. A *Lét és idő*ben az igazság (alétheia) és a jelenvalólét (Dasein), valamint a *gond* (Sorge) problematikája kérdéskörei rajzolódnak ki abból kiindulva, hogy az igazság istennője, aki Parmenidészt vezeti, két út elé állítja őt, a felfedés és a rejtőzködés útjai elé, ami nem jelent mást, mint hogy a jelenvalólét eleve már az igazságban és a nem-igazságban van. A felfedés útjára csak az értelemmel való eldöntésben, a kettőt megértő megkülönböztetésben és az egyik melletti eltökéltségben lehet rálépni.

A fabula bemutatását követően egy Seneca idézet található: „Négyfajta lény van: fa, állat, ember, isten, e két értelmesnek megegyezik a természete, csak abban különbözik, hogy az egyik halhatatlan, a másik halandó. Közülük az egyikben, nevezetesen az istenben, a jót természete juttatja tökéletességre, a másikban, az emberben, a *gond (cura)*: unius bonum natura perficit, dei scilicet, alterius cura, hominis.”[137] Luciliushoz írt egyik levelében Seneca a szabad, emelkedett lélekről ír, aki mindent maga alá vet, „[ö]nmagát nem veti semmi alá”.[138] Luciliushoz írja még: „Minden lény csak akkor hozza napvilágra a benne rejlő jót, ha már kifejlődött, úgy az emberi jó is csak akkor lép fel az emberben, ha már vele együtt értelme is tökéletes.”[139] S innen kezdődik az a néhány sor idézet (Seneca utolsó levele; 124. levél), amit fentebb már említettem, s melyet Heidegger a *Lét és idő*ben szerepeltet. A lényeg megragadása itt sem az Isten tökéletessége, hanem az ember, akit a törekvése (cura, gond) juttat azzá, ami. „Az ember perfectió-ja, azzá levése, amivé a legsajátabb lehetőségeire való szabad létben (a kivetülésben) lehet, a »gond« »teljesítménye«. A *gond* azonban éppoly eredendően meghatározza e létezőnek azt az alapmódozatát is, amely szerint az a világnak, amelyről gondoskodik, ki van szolgáltatva (belevetettség). A cura »kettős értelme« *egyetlen* alapszerkezetet jelent e létező belevetett kivetülésének lényegszerűen kettős struktúrájában.”[140] Heidegger állítása szerint, az emberi élet-gond és az odaadás lehetőségének egzisztenciális feltételét eredendő, ontológiai értelemben, mint *gond*ot kell megragadni.

További forrásokat keresvén a 42. §. lábjegyzetéhez visszatérve olvasható, hogy a *gond*, görögül: μέριμνα, már a sztoában is bevett terminus volt, ennek okán Heidegger

---

[136] *Uo*., 66. Ld. még ehhez: „Das Wahre in seinem Wesen erfahren und in solcher Wesenserfahrung die Wahrheit des Wahren wissen.” Martin HEIDEGGER, *Parmenides*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1992 (Gesamtausgabe, 54). Ld. még továbbá: Martin HEIDEGGER, *Vorträge und Aufsätze,* Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2000 (Gesamtausgabe, 7), 211–263.
[137] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m*., 359.
[138] Erkölcsi levelek, 47. levél és a 124. levél: Ld. Lucius Annaeus SENECA, *Vigasztalások/Erkölcsi levelek*, ford. RÉVAY József, KURCZ Ágnes, szerk. ZSOLT Angéla, Bp., Európa, 1980, 288–295, 446–455.
[139] Uo.
[140] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m*., 359.

vizsgálódása a következőkben az augustinusi, azaz a görög-keresztény antropológia interpretációjára irányul. Felmerül itt a kérdés, vajon milyen módon ösztönözhette Szent Ágoston és a kereszténység a heideggeri *gond* értelmezésének kialakulását? Mielőtt azonban az ágostoni transzcendens igazságrendszer kerülne górcső alá, szeretném bemutatni a páli levelek jelentőségét is.

Heidegger a 1920/21-es évek vallásfenomenológiai előadásaiban azt vizsgálja, hogyan nyilvánul meg a faktikus (tényleges) élettapasztalat a korai keresztény közösségekben. A keresztény tradíció, korai kereszténység vonaláig nyúl vissza – interpretálva Pál leveleit, Szent Ágoston leveleit, illetve Luther elmélkedéseit. Ezek az írásai annak a törekvésnek a jegyében történnek, hogy felszínre hozza belőlük a bennük megnyilvánuló eredeti élettapasztalatot. [141] Heidegger szerint – idézi Pögellert Fehér M., az őskeresztényi élettapasztalat azért tényleges és történeti, mert az élet domináns struktúráját érzékeli. [142] Ha az ember a kiszámíthatatlan eseményeket kronológiai számításokkal uralja, akkor tévedésbe esik az élet ténylegessége felől[143], hiszen a kiszámíthatatlan jövőt nem lehet számításokkal uralom alá hajtani. Ezt az eredeti tapasztalatot hozták felszínre olyan gondolkodók, mint Pál, Ágoston, Luther és Kierkegaard.

3.1.2. Szent Pál levelei

Heidegger az 1920/21-es téli szemeszter idején a vallásos élet fenomenológiájáról tart szemináriumi előadásokat, mely kurzusokon fenomenológiai megközelítéssel jut azokhoz az alapfogalmakhoz, amelyek az őskeresztények élete – a páli levelek interpretációja – során mutatkoznak meg. Igaz, Pált nem idézi a *Lét és idő* 42. §.-ban, sem annak lábjegyzeteiben, mégis meghatározóvá válik Heidegger *gond*ról való felfogása kapcsán. Heidegger kihangsúlyozza a keresztényi élet sajátosságát[144], amihez főképp Szent Pál levelei (Róm., Fil. és 1–2.Tessz.) adnak alapot. A faktikus keresztény élettapasztalat – Heidegger szerint a filozófia a faktikus élettapasztalatból ered és oda tér vissza – az alábbi pontokon nyer

---

[141] FEHÉR M. István, *Martin Heidegger, Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Bp., Göncöl, 1992[2], 34.

[142] *Uo*. 35. Ld. még ehhez: „Von diesem faktischen Leben wird die »Selbstgenügsamkeit« ausgesagt: das Leben gibt auf seine Fragen nur Antwoert in seiner eigen Sprache; es versthet sich selbst; Ausdruck, Erzheinung, Bekundung gehören ihm zu. Der »Sinn« ist nicht eine eigene Welt, die als statisch in sich ruhende gefaßt werden müßte; der Sinn ist vielmehr das Ureigene des faktischen Lebens und muß seiner Struktur nach aus dem Leben begriffen werden." Otto PÖGGELER, *Der Denkweg Martin Heideggers*, Tübingen, Neske, 1963, 27.

[143] FEHÉR M. István, *Martin Heidegger*, *i. m*., 35.

[144] „A szorongás elfogadása → *reménységben* részesedés Jézus üdvözítő szorongásából (→ *üdvösség bizonyossága*, → *istenfélelem*)". Karl RAHNER, Herbert VORGRIMLER, *Teológiai Kisszótár*, Bp., Szent István, 1980[10], 687.

értelmet a páli levelek alapján: Pál levele a Filippiekhez második fejezetében (továbbiakban Fil. 2:12) az alábbi olvasható: „Tehát kedveseim –, (amiképp mindig engedelmesek voltatok) – munkáljátok üdvösségteket félelemmel és rettegéssel, nemcsak úgy, ahogy jelenlétemben *tettétek*, hanem még sokkal inkább most, a távollétemben."[145] A félelemmel és rettegéssel együttesen hangsúlyossá válik a törődés, mellyel lehetővé válhat valóban a faktikus élet tapasztalata – állítja Heidegger. Itt a gond félelmetes, szorongással összefüggő szoros kapcsolata rajzolódik ki, illetve rámutat arra is, hogy a keresztényi élet számára nem lelhető fel semmilyen biztonság, ami a *Phänomenologie des religiösen Lebens* című fejezetében található.[146] Mit is ért Heidegger igazán a faktikus élettapasztalat alatt? A faktikust, mint olyat a történetiségből kell megérteni, nem episztemológiailag. A fakticitás magába foglalja egy világon-belüli-létező világban-benne-létét, mégpedig oly módon, hogy ez a létező önmagát történetisége felől érti meg. Hogy mi is a faktikus élettapasztalat kiindulópontja Heideggernél, a válasz: „Was heißt »faktishce Lebenserfahrung«? »Erfahrung« bezeichnet: 1. die erfahrende Betätigung, 2. das durch sie Erfahrene"[147] – mondattal kezdődik. Elsőként, amit a tapasztalat kifejez, azaz magát a tapasztalat eseményét, illetve másodsorban a tapasztalatot, ami valóban tapasztalható. Mindkettőre szükség van – állítja Heidegger, nem lehet szétszakítani az aktív és a passzív értelmezést. „Der Ausgangspunkt des Weges zur Philosphie ist die *faktische Lebenserfahrung*."[148] A filozófia útjának kiindulópontja a faktikus élettapasztalatból ered. Ezt tovább bontja a környező világra (Umwelt), az a miliő, ahol nemcsak a materiális dolgok, hanem ahová művészet és tudomány tartozik; a közös világra (Mitwelt), ahol az együttélés társadalmi szokásai ismertek és az emberek tényleges jellemzőkkel élnek: rokonként, tanulóként, főnökként; és harmadsorban a saját világra, amely én magam vagyok.[149] Ezeket nem szükséges rangsorolni, s nem is lehet szétválasztani egymástól – állítja, magamat sem tapasztalhatom egy-egy aktusként, hanem abban tapasztalom magamat, amit teszek, a *gond*omban, törődésemben. A heideggeri értelmezésben a keresztény fakticitásban jelen lévő *gond* a

---

[145] *Újszövetségi Szentírás II., Szent Pál Apostol levelei, Katolikus levelek, Jelenések könyve*, Bp., Szent István, 1957, 180–181., 12–18.
[146] Martin HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1995 (Gesamtausgabe, 60), 105.
[147] *Uo*., 9.
[148] *Uo*., 10.
[149] „Die Welt kann man formal artikulieren als *Umwelt* (Milieu), als das, was uns begegnet, wozu nincht nur materielle Dinge, sondern auch ideale Gegenständlichkeiten, Wissenschaften, Kunst etc. gehören. In dieser Umwelt steht auch die *Mitwelt*, d. h. andere Menschen in einer ganz bestimmten faktischen Charakterisierung: als Student, Dozent, als Verwandte, Vorgesetzte etc. – *nicht* als Exemplare der naturwissenschaftlichen Gattung homo sapiens u. ä. Endlich steht auch das *Ich–Selbst*, die *Selbstwelt*, in der faktischen Lebenserfahrung." *Uo*., 11.

törődés, a „Bekümmerung” – amit már fentebb említettem. Ez pedig a *Zur Bestimmug der Philosophie* című fejezetben ragadható meg, mégpedig oly módon, hogy a heideggeri szemléletmód szerint törődő gondoskodásban lévő Önmaga – Bekümmert sein – folyamatosan determinált a *gond* (Cura, Bekümmerung, Sorge) által.[150] A faktikus, a heideggeri jelenvalólét történetiségéből érthető meg. „A jelenvalólét faktumának ténylegességét – minden jelenvalólét mindenkor faktum – a jelenvalólét *fakticitásának* nevezzük.”[151]

Visszatérve a keresztény élet faktikus alapjellemzőjéhez, a *Die Erwartung der Parusie* című fejezetben az alábbi lelhető fel: „Für das christliche Leben gibt es keine Sicherheit; die ständige Unsicherheit ist auch das Charakteristische für dei Grundbedeutendheiten des faktischen Lebens. Das Unsichere ist nicht zufällig, sondern notwendig”[152], mely sorokból kiragadható a heideggeri *gond* szorongással összefüggő kapcsolata, miszerint a keresztény élet[153] számára semmilyen biztonság nem adott. De nemcsak ezekben a sorokban található erre való utalás, hanem Pál efezusiakhoz írt harmadik fejezetében is, mely görögül és magyarul így hangzik: „Εὐλογητὸς ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ″, azaz: „Áldott legyen az Isten és a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja, aki megáldott minket minden szellemi áldással, mennyei adományokkal Krisztus által”[154], s annak (Ef. 3:17–19) részeiben. „Krisztus a hit által szívetekben lakjék; s a szeretetben meggyökerezve és megalapozva legyetek, s fel tudjátok fogni az összes szentekkel együtt, mi a szélesség és a hosszúság, a magasság és mélység, és megismerhessétek Krisztusnak szeretetét is, mely meghaladja a megismerést, s beteljetek az Istennek egész teljességével”[155] – található keresztény szélesség, amely mindenki megsegítésére szolgál. A hosszúság a mérhetetlen tűréssel kapcsolatos, amíg a magasság az örökélet reménye, s a mélység, melyben a keresztény gyökerek rejlenek. Más megfogalmazása is létezik e soroknak: „Képtelenség Krisztus

---

[150] *Uo*., 56–57., 87–88., 117., 210.

[151] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m*., 160., Ld. még ehhez: „A faktikus ittlét mindig csak saját létként az, ami.” Martin Heidegger, *Fenomenológiai Aristotelés–Interpretációk*, *i. m*., 9.

[152] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m*., 105.

[153] „A szomorúság újszövetségi fogalom, amely feltétlenül hozzátartozik a keresztény, emberi létezés szépítés nélküli, keresztény értelmezéséhez *(→ kísértés, → világ, → halál)*: az ember szorult és veszélyeztetett helyzetben van, mivel tapasztalja végességét, a munka gyötrelmét, saját halálra-szántságát, és az embert mint keresztényt csak még jobban érinti ez a szorultság és veszélyeztetettség (Jn 17,14). E szituációt nem kerülheti ki, hanem az a feladata, hogy ezt a helyzetet – a Szentlélek erejében (1Tesz 1,6) és bízva Istennek Jézus Krisztus által kiárasztott kegyelmében (Jn 16,33) – úgy fogja fel, mint részesedést Jézus sorsából, és reménykedve kibírja az élet »rövid idejét«”. Karl RAHNER, Herbert VORGRIMLER, *Teológiai Kisszótár*, *i. m*., 685–686.

[154] http://magyarteologia.hu/index.php/efezusi-level-gorog-magyar/ (2018.06.04.).

[155] *Újszövetségi Szentírás II.*, *i. m*.,168.

szeretetét emberi mértékegységgel kifejezni. Azt azonban elmondhatjuk, hogy elég széles ahhoz, hogy körbefogja az egész földet, és elérjen minden bűnös embert. Elég magas ahhoz, hogy felérjen Isten tróntermébe. Elég mély, hogy lemerüljön Sátán legeldugottabb csatornájának aljára is, és kihúzza a napfényre annak mocskából a Krisztus segítségéért könyörgő bűnöst. Elég hosszú ahhoz, hogy »a világ teremtése előtt«-i időtől (Ef. 1:4) elérjen az örökkévalóságig, amikor a megváltottak vég nélkül tanulmányozni fogják Krisztus szeretetét. Ez a szeretet »minden ismeretet felülhalad«, és a hívőket betölti Isten egész teljességével (Ef. 3:19)."[156]

Tovább kutatva a páli levelekben, a Thesszalonikiakhoz íródott levelében olvasható a törődés (1. Thessz. 5:1–4), amit az *Aufzeichnungen und Entwürfe zur Vorlesung* című fejezetből idézek: „Az időről és az óráról azonban, testvérek, szükségtelen írnom nektek, Hiszen magatok igen jól tudjátok, hogy az Úrnak napja úgy jő el, mint éjjel a tolvaj. Éppen amikor azt mondják: Békesség és biztonság, – akkor szakad rájuk hirtelen a veszedelem, mint a fájdalom a viselős asszonyra, és nem menekednek meg. De ti testvérek, nem vagytok sötétségben, hogy az a nap tolvajmódra meglepjen titeket."[157] Az időpont és az alkalmas idő közti különbség alapján az első az ember által pontosan meghatározott időmegjelölést takar, az utóbbi az embertől befolyásolhatatlan küszöbönálló kiszámíthatatlan esemény. Az Úr napja az eljövendő, ám kalkulálhatatlan nap utáni várakozásban az ébrenlétben tárja fel az ősi keresztény élettapasztalat mikéntjét. „Heidegger éberséget követel – az őskeresztény élettapasztalat mintájára vett időérzéket – amelyben az élet tapasztalható a maga történetiségében és ténylegességében.[158] Szent Pál éberségre azért intett, mert Krisztus jelenlétét nem a mérhető idő szerint, akkori eljövetelként kell érzékelni, hanem meg kell élni a kellő időt (καιρός = kairosz, megfelelő, alkalmas idő) most, hiszen – fentebb olvasható – mint tolvaj jön el, váratlanul és kiszámíthatatlanul. A kairosz nem egy elméletileg definiálható kronológiai időfogalom, valamint Heidegger értelmezése szerint ez vezet el az idő idői felfogásához. A valódi gond jegyében a keresztények félelme rajzolódik ki, mely a fenti (1. Thessz. 5:3) levélben található, s így hangzik: „Für die Weisen kommt der Tag nicht (wie der Dieb in der Nacht) – nicht mit Plötzlichkeit und Unentfliehbarkeit."[159] Heidegger további vizsgálódásai a Pál által írottak 1–2. Tesszaloniki levelek felé vezetnek, melyekről elmondható összességében, hogy a keresztény Bekümmerung saját önmaga

[156] http://adventista.hu/bibliatanulmanyok/2005-4/20051110.php (2018.06.04.).
[157] „Mindenkinek készen kell lennie az Úr eljövetelére." *Újszövetségi Szentírás II.*, *i. m.*, 206.
[158] FERGE, *Melléklet – Martin Heidegger, Költemények a gondolkodás tapasztalatából*, *i. m.*, 24.
[159] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*, 151. Ld. még ehhez: FEHÉR M. István, *Őskeresztény élettapasztalat és eszkatologikus idő: Martin Heidegger korai vallásfenomenológiai előadásai*, Filozófiai Szemle, 55(2011), IV, 9–35.

megértéséhez vezet el. Ottó Pögeller írt néhány rövid sort a *Die faktische Lebenserfahrung im christlichen Glauben* című fejezetében, melyben az *Augustinus und der Neuplatonismus* 1921-ben kelt heideggeri (nyári–szemeszteri) írását fejtegeti. Általa bemutatásra került az 1920/21 (téli–szemeszteri) keltezésű – heideggeri – faktikus élettapasztalatról szóló írása, melyben a (Thess. 4:13) és a (Kor. 12: 1–10) páli leveleket hozza be, ahol a kairologikus időben lévő maradást elemzi, amiben az ember a már fentebb említett saját magára figyelés, önmaga szituációjának megértése kerül középpontba, és ami által egy autentikus időiséget nyithat meg.[160] Azaz nem a kronológiai, hanem a kairologikus időben kell kitartani. A következőkben az *Augustinus und der neuplatonismus, Frühe Freiburger Vorlesung Sommersemester 1921* című fejezetben interpretálja Heidegger az Ágostoni leveleket és folytatja tovább egzisztenciaelemzését.

3.1.3. Szent Ágoston vallomásai

„Addig, amíg Isten élő valóság történés (Ágoston így írja Vallomásaiban „frui deo" – élvezem az Istent), addig nincs szó Isten elfelejtéséről, vagy a Létnek az elkendőzéséről Seinsvergessenheit), ahogy azt Heideggerrel mondhatnánk."[161] A Vallomások összes könyvein keresztül Isten dicsérete hangzik föl, s a X. könyv VI–XVI. fejezeteiben súlyos kérdést feszeget, mégpedig azt, hogy az emberiség Istenhez való közeledése a természetes vallásos érzés indíttatása-e, vagy tételes ismeret erejében történik? Erre a X. könyvben ismét visszatér, s most – heideggeri értelmezés szerint – a dolgozat szempontjából ez lesz mérvadó. A Vallomások X. könyve három részre tagolódik. Az első részben Ágoston felveti a kérdést, hogy mi a célja annak, hogy tovább ismerteti önmagát. A második részben azt a kérdést fejtegeti, hogy hogyan jut el az ember a teremtett világ szemlélete alapján Istenhez, hogyan keletkezik az emberben Istenről való ismerete, majd később szemlélni kezdi az emberi természet fundamentális vágyakozását a boldogság után. A harmadik részben visszatér saját lelkiállapotához, végigmegy a kísértések különböző formáin. Heidegger elemzésének legfőbb szempontja – itt is – a *gond*, amely véleménye szerint a faktikus élet alapjellemzője. Kiindulópontja Ágoston Istenkeresése, aki saját emlékezőtehetségét teszi mérlegre és fejtegeti annak terjedelmét.[162] „Mikor emlékezetemhez fordulok, s elrendelem,

---

[160] „Er gibt nincht »chronologische«, sondern »kairologische« Charaktere. Der Kairos stellt auf des Meessers Scneide, in die Entscheidung. Die kairologischen Charaktere berechnen und meistern nicht die Zeit; sie stellen vielmehr in die Bedrohung durch die Zukunft." PÖGGELER, *Der Denkweg Martin Heideggers*, *i. m.*, 36.
[161] JOÓS Ernő, *Isten és lét, Körséta Heidegger, Kierkegaard, Nietzsche és más filozófusok társaságában*, szerk. HEGYI Béla, NÉMETH Pál, Sárvár, Sylvester, 1991, 165.
[162] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*,182–189.

hogy ezt vagy azt parancsom szerint adja elő, egynémely dolgok tüstént előjönnek, másokat csak hosszas keresés után, mintegy rejtettebb fiókokból szed elő. […] Nagy hatalom az emlékezet, Uram, igen nagy; meddig terjed s van-e határa rejtekének? Ki ért valamikor feneket benne? Erő, amely lelkemé, hozzátartozik természetemhez; bizony-bizony magam sem tudom átérteni azt, ami én vagyok."[163] Ágoston, miután *körbekérdezi az egész világot*, a XXV. fejezetben visszatér ahhoz a kérdéshez, hogyan van Isten az ő emlékezetében, a XXVI. fejezetben az *igazság gyökerén találja meg Istent*[164]. Miután Istent a legfőbb szépségként idealizálja, hirtelen átvált és rátér a XXVIII. fejezetben található nyomorúságos földi életre. „Nem igaz-e, hogy kísértés az ember élete a földön? Bajt és nehézséget ki szeret? De nem is kívánod, hogy szeressük, hanem, hogy tűrjük. Amit tűrök, azt nem szeretem, ha talán készakarattal tűröm is. Mert akinek öröme van is a hosszú tűrésben, jobban szeretné, ha nem volna tűrnivalója. Bajomban a jobbat várom, jósorsomban bajtól félek. Van-e e kettő között valahol középen olyan pont, ahol az ember élete nem volna kísértés? […] Nem szakadatlan kísértés-e az ember élete a földön?"[165] – teszi fel Ágoston a nagy kérdést. A heideggeri értelmezésben a *Das curare (Bekümmert sein) als Grundcharakter des faktischen Lebens* §. 12 fejezetben[166] található Bekümmerung fogalomhasználattal fejtegeti az ágostoni „nyomorúságot", s hozza be később a *Lét és idő*be[167] is a *gond* **kettős lényegét** (autentikus, illetve inautentikus *gond*).

Heidegger soraiból az olvasható ki, hogy a *gond* a legsajátabb lehetőségek teljessége, ámde a világba való beleveszés is egyben. Rámutat az ágostoni sorokban található írásra – a *curare* vizsgálata közben a *gond* három alakját ismerteti –, hogy aki szétszórt (zavart) s a tevés-vevésben szaladgál, futkos, azt az inatuentikus *gond* vezérli: „Denn »in multa defluximus«, wir zerfließen in Mannigfaltiges und gehen in der Zerstreutheit auf. Du forderst die Gegenbewegung *gegen* die Zerstreuung, das Auseinanderfallen des Lebens. »Per continentiam quippe colligimur et redigimur in unum [necessarium - Deum?]«."[168] Tehát a szétszóródás (defluximus = elfolyik, szóródik) az első, amit rögtön felfedez Ágostonnál és vesz később át a *Lét és idő*be mint a jelenvalólét inautentikusságát. Ezt követi szinte azonnal a *gond* ún. ágostoni második felfogása: „Numquid non tentatio est vita humana super terram sine ullo interstitio?« Es gilt, diesen Grundcharakter, in dem Augustin das faktische Leben erfährt, die tentatio, schärfer zu fassen und daraus dann zu verstehen,

[163] AUGUSTINUS, *Szent Ágoston vallomásai*, *i. m.*, 141.
[164] *Uo.*, 152.
[165] *Uo.*, 153.
[166] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*, 205–210.
[167] A *Lét és idő 39–44*. §.-ain keresztül tárgyalja Heidegger a *gond* kettős lényegét.
[168] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*, 205–210.

inwiefern der in solcher Helligkeit und Vollzugsstufe Lebende sich selbst notwendig eine Last ist"[169] – idézi Ágostont és ismerteti faktikus élettapasztalatát, ahol a *tentatio* (kísértés), a próbatétel megtapasztalása, mely a *gond* (curare) második lehetősége. Az ágostoni kísértésnek három részét taglalja Heidegger: a kíváncsiságot (Vallomások X. 8), a gőgöt (Vallomások X. 36–39) és a testi érzékiséget (Vallomások X. 31–32–33).[170] Az elsők közt a GA 60. §. 13. a pontban Heidegger az érzéki tapasztalatban való feloldódást taglalja, ahol az ágostoni érzékiségek, csábítgatások a következők: az illatok élvezete, a hallás élvezete, a szemek kívánkozása. Ezeket Heidegger a *Lét és idő* 36. §-ában részletesen szemlélteti „Neque enim dicimus: audi quid rutilet; allt, olefac quam niteat; aut, gusta quam splendeat; aut, palpa quam fulgeat: videri enim dicuntur haec omnia. Nem mondjuk: halld csak, valami vöröslik. Vagy: szagold meg, hogy csillog. Vagy: ízleld, milyen fényes. Vagy: érintsd, hogy ragyog. Mindezekről úgy mondjuk, hogy *látjuk*."[171] A látás feladatát – Heidegger szerint – kisajátítják más érzékek is, amikor egy dolog ismeretére törekszik az ember. Itt teszi fel a kérdést, hogy a jelenvalólét milyen egzisztenciális szerkezete válik érthetővé a kíváncsiság fenoménjén keresztül –, s kezd bele a gondoskodás és a körültekintés elemzésébe.[172] A második GA 60 §. 13. b. pontban tehát a kíváncsiság fenoménje található, amiben a külsőségek vannak lényegbe foglalva. A kísértés harmadik formája a *Die erste Form der tentatio: concupiscentia carnis* fejezet §. 13. c. pontjában lelhető fel, ahol a gőg, a hiúság és az önteltség kerül elemzésre. Heidegger az ágostoni Vallomásokban található *elbizakodottság*ra, *hiúság*ra utal ezekben a sorokban – „Tökéletességgel föl nem cseréled abban a nagy békében, amelyet semmi gőgös szem meg nem láthat, akik önmaguknak szörnyen tetszenek, pedig az emberek vagy nem értékelik, vagy éppen kevésre becsülik őket, ők azonban nem is törik magukat mások tetszése után"[173] –, ami a *Lét és idő* 26–27. paragrafusaiban az egymássallét (Mitsein), azaz a jelenvalólét és a mások együttes jelenvalóléte tárgyalásakor kerül előtérbe. Ezután azzal a bejelentéssel áll elő Heidegger, hogy a gőg (a harmadik kísértés), a hiúság, és az önteltség útját állják a jelenvalólét önmaga megismerésének, így az a jelenvalólét számára az akárkibe való végleges beleveszéssel járhat: „Denn letztlich und erstlich springt gerade hier die Bekümmerung ab in eine Selbstwichtignahme, so zwar, daß der Bekümmerungsvollzug neu wird, ein Vorsetzen dieser an sich echten Erfahrung bzw. Existenz *vor* die eigene Selbstwelt, so zwar, daß durch diese

[169] *Uo*., 206.
[170] AUGUSTINUS, *Szent Ágoston vallomásai*, *i. m*., 156 –160.
[171] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m*., 202–203.
[172] *Uo*., 203.
[173] AUGUSTINUS, *Szent Ágoston vallomásai*, *i. m*., 163.

versteckte »Bewegung« alles ins Leere fällt, inanescit, und radikal alles außer Geltung gesetzt ist im Hinblick aufdas summum bonum (vor Gott). In der letzten und entscheidendsten und reinsten Bekümmerung um sich selbst lauert die Möglichkeit des abgründigsten Sturzes und des eigentlichen Sichselbstverlierens."[174] Majd tovább folytatja érvelését azzal, hogy a kísértés magába foglalja nemcsak az önelvesztést, hanem a másik irányultságot, az önmagára találást is. Amiből az olvasható ki, hogy a kísértés megjelenése nemcsak azért szükséges, mert itt gyökereződik a lehetséges elhatározás, hanem azért is, mert ez a döntés alappillére. Itt a kísértés jelenik meg olyan élettapasztalatként, ami az embert megnyithatja a *gond* harmadik vonala felé, azaz önmaga létének kérdése felé, ami a *Lét és idő*ben az autentikus jelenvalólétnek felel meg. Ágoston a kíváncsiság kísértéseiről szóló fejezetében az alábbi megfogalmazást teszi: „Veszedelmes kelepcékkel teljes szörnyű erdő az élet! […] Meg tudná-e azonban valaki szám szerint mondani, mennyi haszontalan apróság izgatja kíváncsiságunkat, s hányszor megbotlunk mindennap? Hányszor megesik, hogy hígvelejű fecsegőket meghallgatunk, eleinte elnézésből, hogy meg ne sértsük a tökéletleneket, utóbb meg már nagy szívesen lessük szavaikat?"[175] Itt meg kell, hogy említsem, feltehetően a *Lét és idő*ben föllelhető kíváncsisághoz kapcsolódó *fecsegés* is innen ered a *hígvelejű fecsegők* vonatkozásából. Hiszen a heideggeri fecsegés[176], aminek egy egész paragrafust szentelt Heidegger (35. §.), ami a mindennapi jelenvalólét megértésének- és értelmezésének létmódját konstituáló, gyökértelenített jelenvalólét megértés-létmódjaként ismert. A fecsegés a kétértelműséggel és a kíváncsisággal együtt jellemzik azt a módot, amelyben a jelenvalólét mindennaposan a maga jelenvalóságában van.

Rövid összefoglalásként elmondható, hogy a *kísértés* az a dobbantó, ahonnan az ember vagy felismeri saját lehetőségeit és azokat megtapasztalva tulajdonképpeniségét elnyerve létezhet, avagy elbukik, ezáltal elveszíti önmagát és az akárki beleveszettségében létezik nem-tulajdonképpeniségében tovább. Ez a kísértés az emberi lelket a szorongásba veti, ám lehetőséget ad arra, hogy a lélek *nyitottá* válhasson önmaga, mások és a világ számára. Heidegger a *32. §. Christliche Faktizität als Vollzug* című fejezetében[177] a keresztényi faktikus élet sajátsága – mely Istentől származó – kulcsfontosságúvá válik Ágoston és Luhter gondolkodásában is.

---

[174] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*, 240.
[175] AUGUSTINUS, *Szent Ágoston vallomásai*, *i. m.*, 159.
[176] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 198–201.
[177] Martin HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*, 121–123.

3.1.4. Luther elmélkedései

Heidegger a keresztény tradíció vonalán – Pál, Ágoston és Luhter elmélkedéseinek interpretálása során – a korai kereszténységhez nyúl vissza, ami annak a törekvésnek a jegyében történik, hogy felszínre hozza belőlük a bennük megnyilvánult eredeti élettapasztalatot[178] és vizsgálata tulajdonképp a faktikus élettapasztalat megnyilvánulásának a korai keresztény közösségek vallásfenomenológiai előadásaiban érhető tetten. A fenomenológiai kiindulópontból következően Heideggert nem a faktikus élettapasztalat keresztényi jellege[179], hanem ténylegességének mikéntje érdekli igazán. Pöggeler heideggeri értelmezésében az őskeresztény élettapasztalatról alábbi lelhető fel: „Der »Sinn« ist nicht eine eigene Welt, die als statisch in sich ruhende gefaßt werden müßte; der Sinn ist vielmehr das Ureigene des faktischen Lebens und muß seiner Struktur nach aus dem Leben begriffen werden"[180], azaz az őskeresztény élettapasztalat azért tényleges és történeti, azért tapasztalja az életet a maga ténylegességében, mert az élet domináns struktúráját érzékeli. Ha az ember a kiszámíthatatlanul bekövetkező eseményt kronológiai számításokkal uralja, akkor tévedésbe esik az élet ténylegessége felől. Heidegger állítja, hogy Pál számára fontos a jövőre utalva az a gondolat, hogy alapvetően a jövő nem áll az ember rendelkezésére. Itt a páli levelek 1. Thessz 5:1–11. fejezeteit elemzi és mutat rá a kronologikus és kairologikus idő különbségére. A kronológiai idő a tér, dátum, napszak szerinti idő, mely elemzése később a *Lét és idő* inautentikus időfelfogása során olvasható, mint a mindennapi körültekintő gondoskodás uralta idő. A kairologikus idő viszont az időiséghez kapcsolódik és mint tulajdonképpeni (autentikus) *gond* értelmeként lepleződik le. A heideggeri állítás szerint a keresztény törődés, szorongás teszi lehetővé a faktikus élet tapasztalatának valós magáévá tételét, tehát a keresztény törődés (Bekümmerung) megnyitja a tulajdonképpeni időiséget. A keresztény faktikus élettapasztalata tehát az életet történetien érti meg, azaz idői.[181] Luther szintén a faktikus élettapasztalathoz nyúl vissza, és pusztán a hit általi megigazulás elvét érvényesíti. Heidegger Pál 2. Korintusiakhoz írt levelét idézi be (2. Kor. 4:7)[182], mely így szól: „Isten ereje az emberi gyöngeségben. Ezt a kincset cserépedényben

---

[178] FEHÉR M. István, *Martin Heidegger*, *i. m.*, 34.
[179] *Uo.*, 35.
[180] PÖGGELER, *Der Denkweg Martin Heideggers*, *i. m.*, 27.
[181] „Paulus spricht nur von ihrer »Plötzlickeit«. Er gibt nicht »chronologische«, sondern »kairologische« Charaktere. Der Kairos stellt auf des Messers Schneide, in die Entscheidung. Die Kairologischen Charaktere berechnen und meistern nicht die Zeit; sie stellen vielmehr in die Bedrohung durch die Zukunft." *Uo.*, 36.
[182] HEIDEGGER, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, *i. m.*, 122.

őrizzük, hogy az erő túláradó nagyságát ne magunknak, hanem Istennek tulajdonítsuk."[183] Csak a keresztények számára elérhető ez a kincs, mely agyagedényben megőrzött. A keresztényi faktikus élettapasztalat jelentősége tehát egyedülálló. Luther, miközben a wittenbergi kolostorban Pál rómaiakhoz írt levél 1. fejezetének 17. versét említi meg: „Isten igaz volta nyilvánul meg ugyanis benne, mely a hitből árad minden hívőre, amint írva van: Az igaz a hitből él" – hirtelen felismeréssel gazdagodik: „Most kezdtem megérteni, hogy ennek az igének: az evangéliumban Isten igazsága jelentetik ki, az az értelme, hogy ti. ez az igazság elfogadott (passzív) igazság, mellyel minket a kegyelmes Isten igazzá tesz a hit által, amint megíratott: Az igaz ember hitből él."[184] Luther páli ihletettségű teológiája az őskeresztényi faktikus élethez vezet vissza. A keresztény emberről szóló két tétel felállításához Pál írásait veszi alapul: „Mert bár én mindenkivel szemben szabad vagyok, magamat mégis mindenkinek szolgájává tettem, hogy minél többeket megnyerjek" és a „Senkinek se tartozzatok semmivel, csak azzal, hogy egymást szeressétek; mert aki a másikat szereti, betöltötte a törvényt".[185] Luther két tétele tehát így hangzik: „1. a keresztyén ember mindenkinek szabados ura és nincsen senkinek alája vetve. 2. a keresztyén ember mindenkinek készséges szolgája és mindenkinek alá vagyon vetve".[186] Luther állítja, hogy a keresztényi szabadság az egyetlen hit, melynek nincs szüksége az üdvösséget és a kegyességet elnyernie, hiszen fel van oldva a törvények alól, tehát szabad. Luther kegyelmesnek dicsőíti Istent, s ezért van rendben minden a világban – állítja. Arra is rámutat, hogy akkor hamis a hit, ha nem fakadnak belőle jócselekedetek.

Luther írásainak interpretálása közben Heidegger megemlíti többek közt azt is, hogy a skolasztikával ellentétes gondolatok is főszerepet játszanak Luther gondolkodásában. „Semmi sem hevíti úgy szívemet, mint az a vágy, hogy Arisztotelészt, ezt a színészt, aki görög álarcával az egyházat oly alaposan tévútra vezette, leleplezzem és az egész világ előtt pellengérre állítsam. Csak időm lenne hozzá! A Szentírás legjobb magyarázója Augustinus egyházi atya volt. Felülmúl mindenkit. Nem győzök csodálkozni azon, hogy a többi tudósok a legszebb igék felett elsiklottak, még olyankor is, amikor meg kellett volna botlaniok és el kellett volna bukniok bennük. A mi teológiánk és Augustinus nagyszerűen haladnak előre és Isten segítségével uralkodnak a mi egyetemünkön. Arisztotelész lassankint letűnik, halad

[183] Pál 2. levele, Kor. 4:7. http://szentiras.hu/UF/2Kor7 (2018.07.12.).
[184] VIRÁG Jenő, *Dr. Luther Márton önmagáról*, Bp., Ordass Lajos Baráti Kör, 1988[3], 83–89.
[185] Pál 1. Kor. 9:19 és a Róm. 13:8 levele a http://szentiras.hu/SZIT/1Kor9 és a http://szentiras.hu/UF/R%C3%B3m weboldalakról idézve (2018.07.12.).
[186] Martin LUTHER, *D. Luther Márton művei, A reformáczió négyszázados fordulójának örömünnepére és emlékezetére*, ford. MASZNYIK Endre, Pozsony, Wigand, 1904, 324. Ld. még ehhez: Martin LUTHER, *Luther Márton négy hitvallása, A keresztyén ember szabadságáról, A kis káté, A nagy káté, a Keresztyén hit főtételei*, ford. D. PRŐHLE Károly, Bp., A Magyarországi Evangélkus Egyház Sajtóosztálya, 1983, 33.

hamarosan bekövetkező végső leáldozása felé. A Sententiákról tartott előadásokat feltűnő kevesen hallgatják és senki sem számíthat hallgatóságra, ha nem ezt a teológiát vallja, ti. a Szentírását, vagy Augustinusét, vagy más tekintélyes egyházi tudósét."[187] Luther magáról azt írta, hogy minden erejét latba vetette, hogy saját jócselekedetei révén elnyerje az Isten előtti igazságot. Nyugtalan lelkiismerete okán nem aludt és rettegett a kárhozattól, segítségül hívva Máriát és Szent Kristófot. De minél többet fáradozott, annál inkább bálványimádó lett. Írja: „Krisztust nem láthattam, mert a skolasztikusok arra tanítottak, hogy bűnbocsánatot és üdvösséget egyedül saját jócselekedeteink révén remélhetünk."[188] A skolasztikusok – állítja, beleöregedtek a tanári munkájukba, de Krisztusból semmit sem értettek, a Bibliát is csak, mint tudományos ismerteket forgatták, nem azért, hogy kellően elmélyüljenek abban. Pedig az igazaknak (igaz hívőknek) hitből kell élnie, mert Isten igazsága az az igazság, melyben az igaz ember Isten ajándékozása folytán él.

Heidegger a teológusoknál található metafizikai előfeltevéseket bírálja, mégis megtartja gondolataik közül a faktikus élet tapasztalatát, melyet széleskörűen fejteget. *E szempontból fontos Luther és Ágoston szemlélete is, akiknél a szorongás által tör fel a faktikus egzisztencia*. Heidegger nézetében Ágoston, Luhter és Kierkegaard is a faktikus élet tapasztalatáról szóló írásaikban tették közzé azt, ami ontikusan meghatározó.

3.1.5. Kierkegaard szorongásfogalma

Heidegger főműve 45. §-ának lábjegyzeteihez visszatérve kierkegaardi utalás is olvasható. Ami igazán jelentős a dolgozat számára, az a *kétségbeesés*, amely Kierkegaard szorongásfelfogásának egyik központi eleme, amit halálos betegségnek titulál. „A kétségbeesés képessége tehát végtelen előny; de ugyanakkor nemcsak a legnagyobb szerencsétlenség és nyomor kétségbeesettnek lenni, hanem elkárhozás is." [189] Olyan értelemben halálos és elkárhozott, hogy gyötrelme épp az, hogy az ember nem tud meghalni. A kétségbeesést három részre bontja: elsőként a szellemnélküliség állapotát mutatja be, amelyben az ember nem tudja magáról, hogy kétségbeesett, épp ezért nagyon távol van attól, hogy önmagának – mint szellemnek – tudatában lehessen, így az Én nem reflektál saját

[187] Luther levele barátjához, Lang János erfurti házfőnökhöz, 1516. október 26-án. VIRÁG Jenő, *Dr. Luther Márton önmagáról*, *i. m.*, 83–89.
[188] *Uo.*, 31.
[189] Søren KIERKEGAARD, *A halálos betegség, Anti-Climacus keresztény pszichológiai fejtegetése az erkölcsnemesítés és ébresztés jegyében*, ford. RÁCZ Péter, Bp., Göncöl, 1993, 21. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Søren KIERKEGAARD, *Sygdommen til Døden, En christelig psychologisk Udvikling til Opbyggelse og Opvaekkelse af Anti-Climacus*, Udgivet af S. Kierkegaard, Kjøbenhavn, 1849.

helyzetére. Másodsorban az ember kétségbeesett önmaga akarására mutat rá, amikor az ember Én-tudatban van, illetve önmaga felett akar rendelkezni. Harmadsorban pedig a kétségbeesés legalacsonyabb formáját ismerteti, amikor az Én kétségbeesetten nem akar önmaga lenni. Ezek tekintetében tehát a kétségbeesés, mint olyan, a létezés egészét érinti, így egzisztenciális természetűnek értendő, a szorongáshoz pedig a bűn révén hozzátartozik. A bűn kierkegaardi szemlélettel élve a kétségbeesés hatványozása. „A kétségbeesés nem más, mint a torz viszony [Misforhold, Mißverhältnis] abban a szintézis-viszonyban, amely önmagához viszonyul."[190] Az Én kétségbeesetten nem leli a lehetőség és a szükségszerűség között a szintézist. Ez a szintézis pedig az a viszony, ami önmagához viszonyul, azaz a szabadság. Az a feladata, hogy önmagává váljék, ez pedig az Istenhez való viszony során valósítható meg. Ez a fejlődés úgy jöhet létre, hogy az ember önmagától végtelenül elszakad, ennek következtében végtelenítődik az Én, ugyanakkor képes önmagához visszatérni, ezzel pedig végesíti. Ám, ha ez nem következik be, azaz nem lesz önmaga az Én, éppen ezt jelenti a kétségbeesett, hogy nem önmaga. Ezen a szálon keresztül mutatja be Kierkegaard, hogy minden emberi egzisztencia, amely végtelen: kétségbeesés. A lehetőség és a szükségszerűség bizonyára lényeges, hiszen az Énnek szabadon kell önmagává válnia. Az az Én, melynek nincs lehetősége, illetve amelyhez nem kapcsolódik szükségszerűség: kétségbeesett. S ahogy e kettős hozzátartozik az Énhez, úgy a végtelenség és a végesség is. Amennyire az Én önmaga: szükségszerű, de ha önmagává kell válnia: lehetőség. S ezen a ponton hozzákapcsolódik a kierkegaardi választás felelőssége, ahol az etikai stádium választásának lényegét emelném ki, azaz az ember egész meggyőződésével kell, hogy döntsön: „A személyiség éppen ezekben a dolgokban nyilvánítja ki a maga belső végtelenségét, így szilárdul meg"[191]. *Azt a pillanatot kell megteremteni, amikor az ember önmagát választja, a szorongás a pillanat az egyéni életben* – írja Kierkegaard[192]. A heideggeri Önmaga, azaz a jelenvalólét nem adhatja fel a *gond*ot, mert akkor önnön létét adja fel, tehát a *gond* nem azonosítható a kétségbeeséssel, viszont a heideggeri *gond*-struktúra előképét mégis megadja. Hogyan? Heideggernél a jelenvalólét léte a *gond* a fakticitásnak, a hanyatlottságnak és az egzisztencialitásnak az egysége. A kierkegaardi kétségbeesett ember eléldegél az evilági életben, akár jó szinten is, ahol tekintély övezi, és csak a földi élet ügyeivel foglalatoskodik. Ezek az emberek a világnak kötelezik el

[190] *Uo.*, 22.
[191] Søren KIERKEGAARD, *Søren Kierkegaard írásaiból*, ford. VERESS Miklós, DANI Tivadar, VALACZKAI László, Bp., Gondolat, 1994[3], 201.
[192] Uo.

magukat.[193] Ám mint *önmaguk* nem léteznek, szellemi értelemben nincs Énjük Isten előtt. Hogy valamivé válhasson, a lehetőség és a szükségszerűség egyformán lényegesek. „Amennyiben az Én önmaga, úgy szükségszerű, amennyiben viszont önmagává kell válnia, annyiban lehetőség."[194] Ha a lehetőség elhagyja a szükségszerűséget – állítja Kierkegaard, úgy, hogy a lehetőség Énje megszökik önmaga elől, és semmi szükségszerűvel nem rendelkezik, ahová visszatérhet, úgy ez a lehetőség kétségbeesése. Ez az Én nem jut el sehová, ha viszont önmagává válik, épp akkor kerül a helyére. A hívő ember viszont rendelkezik a kétségbeesés ellen mindig biztosan ható ellenméreggel, a lehetőséggel, mert Istennél minden pillanatban minden lehetséges. Ha az ember híján van tehát a lehetőségnek, akkor az azt jelenti, hogy az embernek minden szükségessé, vagy közönségessé válik. Kierkegaard *A lehetőség kétségbeesése a szükségszerűség hiánya* című fejezetében[195] kirajzolódik az a két fő vonal, amely Heideggernél egyszer egy horizontális tengelyre (belevetettség, lehetőség, szükségszerűség), másszor arra a vertikális vonalra mutat, amely a heideggeri bukásnál, zuhanásnál konkretizálódik. Kierkegaard az ember magját Selbst-nek nevezi, ami Istennel áll szoros kapcsolatban, s ezen felül önmagával és az őt körbevevő világgal. A kétségbeesés a Selbst betegsége, ami mindig a szorongás élményével jár együtt „[m]inden állapotban jelen van a lehetőség, és ennyiben a szorongás is"[196]. Az ember szorongása önmagával, a világgal és Istennel való problematikát fedi, azaz a teljes egzisztenciát. Kierkegaard szerint minden ember beteg, csak a hétköznapiság leple alatt nem vesznek tudomást szorongásaikról. **Kierkegaard esetében a kulcs, ami átvezeti az embert a szorongáson, az az Isten iránti feltétlen szeretet és teljes odaadás, transzparencia**. „A hit nem egyéb, mint az, hogy az Én, azáltal, hogy önmaga, és az is akar lenni, áttetsző módon Istenben alapozza meg magát."[197]

Kierkegaard önmagát, a kort, melyben élt, szerencsétlennek tartotta. „A szerencsétlen valójában az, aki eszményét, életének tartalmát, tudatának teljességét valamilyen módon önmagán kívül bírja. A szerencsétlen mindig távol van önmagától, soha nincs önmaga számára jelen. De a távollevő vagy csak a múltban, vagy csak a jövőben lehet nyílt…Ezek a reménykedő és az emlékező individualitások. Bizonyos értelemben ezek – amennyiben ugyanis vagy csak reménykedők, vagy csak emlékezők – szerencsétlen individualitások,

[193] KIERKEGAARD, *A halálos betegség*, *i. m.*, 43.
[194] Uo.
[195] *Uo.*, 43–50.
[196] Søren KIERKEGAARD, *A szorongás fogalma*, ford. RÁCZ Péter, Bp., Göncöl, 1993, 133. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű kiadása: Søren KIERKEGAARD, *Kierkegaard: Samlede værker*, Copenhagen, Gyldendal, 1962 (Begrebet Angest, 6).
[197] *Uo.*, 97.

mivel csak az individualitás szerencsés, aki jelen van önmaga számára."[198] Kierkegaard úgy véli, az alternatívák közötti választást (vagy-vagy) kínálja az autentikus lét elérésére törekvőknek. Hirdette, hogy az embernek választani tudni kell, képesnek kell lennie arra, hogy egyedi létéért felelősséget vállaljon: „A választás döntő jelentőségű az egyéniség tartalma szempontjából; a választással a személyiség a kiválasztottba merül, s ha nem választ, akkor elsorvad"[199]. *Bár nála nem a választás helyessége a legfontosabb – mint Heideggernél az előrefutó jelenvalólét –, hanem maga a választás*.

Gondolkodásában abban is első volt, hogy ontológiai alapokról indulva vizsgálta az Én-t, és különböző létmódokat ismertetett meg olyan fogalmak bevonásával, mint az örökkévalóság, szabadság, szükségszerűség. A szorongás fogalmát több művében is jelentős összefüggésekben vizsgálta, mégpedig az eredendő bűn, a semmi, illetve a kétségbeesés párosításaival együttesen: „A szorongásban a tudás teljes valósága mint a tudatlanság borzalmas semmije tükröződik vissza"[200]. Úgy tárgyalja a szorongás fogalmát, hogy az eredendő bűn fogalmát nemcsak evidenciában tartja, hanem annak részletes vizsgálatába kezd. Rámutat arra, hogy Isten Ádámnak megtiltotta, hogy egyen a jó és a gonosz tudásának fájáról, akiben a tilalom félelmet keltett, hiszen a szabadság lehetőségével találkozott szembe, ami által megjelent a tudás szorongató lehetősége. A tiltást a büntetés ígérete követte, hogy meg fog halni, amit Ádám természetesen még nem értett meg (itt Kierkegaard megemlíti, hogy Ádám a szorongás kétértelműségét érzi), így a szorongás révén az a tiltottal és a büntetéssel kapcsolódott össze. Ennek alapján a szorongást mint az eredendő bűn előfeltevését jellemzi Kierkegaard, és ily módon tárgyalja a bűnbeesést, majd vizsgálja annak következményét. A bűnbeesés következménye – véleménye szerint kettős: az egyik, hogy maga a bűn megjelent a világban, a másik pedig, hogy létrejött a nemi eredet (az egyik a másiktól elválaszthatatlan). A bűn megjelenését logikailag nem lehet megmagyarázni, tudományosan sem érdemes, a bűnt minden ember magától megérti – állítja. *A szorongásról pedig úgy vélekedik, minél eredetibb az ember, annál mélyebb a szorongása*.

3.1.5.1. Az eredendő bűn előremutató magyarázata

A szorongás témájához kapcsolódóan három, *A halálos betegség*, a *Félelem és reszketés*, illetve *A szorongás fogalma* című írásait emelném ki, amelyben a szorongás fogalmának

[198] Søren KIERKEGAARD, *Vagy–vagy*, ford. DANI Tivadar, Bp., Osiris, 2001[3] (Sapientia humana), 284.
[199] *Uo*., 196.
[200] KIERKEGAARD, *A szorongás fogalma*, *i. m*., 54.

alapjai rejlenek. Az első bűn révén jelent meg a bűn a világon, azaz Ádám első bűne által jöhetett létre, „[a]hogy Ádám a bűn [Skyld, Schuld] révén elvesztette az ártatlanságát, ugyanúgy elveszti mindenki más is”[201]. Ádám bűnét, hogy evett a tudás fájáról, épp az a tilalom konstituálta, amely szerint nem tehette volna meg, a *kísértés*. Az ártatlanságtól a bűnbeesésig Ádám a kísértés által jutott el, amit a vágy szült. Ha a bűnbeesés innen származtatható, akkor a vágyat pont a tilalom gerjesztette, s ezáltal a bűn fogalma is másképp értendő, hiszen a vétkezés előtti állapot fennállásakor a vágy tapasztalata volt érvényben. A jungi vélemény szerint is Ádám vétke folytán jött be a világba a bűn és a halál megbocsáthatatlan bűne, hogy merészelt enni a paradicsomi fáról. A jó és a rossz tudásának fájáról enni azt jelenti: magához ragadja annak tudását, annak eldöntését, mi a jó és mi a rossz.[202] Az ártatlanság állapotában Kierkegaard véleménye szerint béke honol, és a semmi tapasztalata érezhető, ami szorongást szül. Úgy véli, minél kevesebb a szellem, a tudás, annál kevésbé tapasztalható a szorongás. A szorongás fogalmát két részre osztja, az objektív és a szubjektív szorongásra. A szubjektív szorongás Ádám ártatlanságában lévő szorongás, az objektív pedig az emberiség bűnösségének visszatükröződése. A bűn megjelenése tehát az egész teremtett világra érvényes, egyrészt az emberekben létező szubjektív, másrészt a természetben lévő objektív szorongást öleli fel. A Kierkegaard által leírt szorongásfogalom többféle nézőpontból vizsgálható. Az biztos, hogy a szorongás, a bűn és a Szellem fogalmak egymástól elválaszthatatlanok a kierkegaardi szorongás-koncepcióban.

A keresztény tanítás szerint Ádám és Éva ártatlan emberek voltak, amíg az az állapot meg nem változott, azaz bekövetkezett a bűnbeesés, ami Ádám szabad döntésén alapult. Kierkegaard szerint az, hogy Ádám így veszítette el ártatlanságát, az azt eredményezi, hogy minden ember ugyanígy, azaz önmaga által válhat bűnössé.[203] További lényeges kérdés merül fel: Ha minden ember bűne ebből az eredendő bűnből származik, akkor Ádám bűne vajon honnan származik? Kierkegaard szerint a bűnbeesés előtt minden ember ártatlan, s ebben az állapotban békesség van. *S mivel nincs Semmi, ez szorongást szül, megjelenik a tárgy nélküli szorongató semmi*. (Kierkegaard itt meg is különböztette a félelemtől, aminek tárgya van.) Ebből a gondolatból születik meg az ember Én-je, Szellem-e, akit a szorongás hajtóereje a semmiből kovácsol elő, s egy lenni-tudás lehetősége bontakozik ki. Ezt a Szellemet még a bűnbeesés előtt az ember nélkülözi, s így önmagát nem is tudja megvalósítani. Tehát Kierkegaard arra mutat rá, hogy a szorongás nem csak a Szellem

[201] *Uo*., 45.
[202] JUNG, *Gondolatok a jóról és a rosszról*, *i. m*., 49.
[203] *Uo*., 64–65.

eszmélésének hajtóereje, hanem az eredendő bűn előfeltétele. Hiszen ahogy a Szellem magára talál, már bűnbe is esik.

A továbbiakban Kierkegaard figyelme a szorongás egyéni perspektíváira irányul. Kierkegaard az individuumok közötti különbségek tárgyalásába kezd, ahol a nő származtatott, későbbi és gyengébb az elsőtől, Ádámtól. A szorongás véleménye szerint Évában reflektáltabb, mint Ádámban, mert ő érzékenyebb, mint Ádám. S mivel ő csábította el Ádámot, így az érzékiségének aránya egyenlő a szorongásával, így mindkettő növekedésével a nemek viszonyának következménye többlet lesz. Minél nagyobb az érzékiség, annál nagyobb a szorongás, így a szeméremben tételeződött szorongás jelen van minden erotikus élvezetben is. A fogantatás pillanatában hág legmagasabbra, illetve a nőknél a szülés pillanatában hasonlóan kicsúcsosodik.

3.1.5.2. A szabadság szédülete

Kierkegaard *A szorongás fogalma* című írásában további szorongásról szóló meghatározás válik jelentőssé. A szorongást a szabadság szédületeként jellemzi, mintha az egy tátongó szakadék felett jelenne meg, s a lehetőségek legmélyén a végességbe ütközik, ahol a szabadság szertefoszlik. Ehhez a történéshez kapcsolja a bűnt, hiszen ebből az összeomlásából felálló ember már bűnösként jelenik meg. Itt történik meg a kierkegaardi egzisztenciális bűnfelfogás bevezetése, alapokra helyezve azt a tényt, hogy a létezés már eleve involváltan hordozza magával a bűnt. „A szorongásban a lehetőség önző végtelensége rejlik, amely nem kísért meg a választás lehetőségével, hanem kéjes rémisztgetésével bénító félelmet kelt.”[204] Mit is jelent ez tulajdonképpen? A szorongás nemcsak lenyűgöző erő, hanem a lehető legönzőbb dolog, a szabadság szédülete. Hiszen a szakadékba pillantva, a tátongó mélység látványától szédülni kezd az ember. Miért szédül? – teszi fel a kérdést Kierkegaard. Ugyanis ha nem néz le az ember (ami az ártatlanság állapotával azonos), akkor nem szédül. Ahogy lenéz, megtapasztalja saját végességét, önnön lehetőségeinek mélyére tekintve a szabadság összeomlik. Ez az a pillanat, amikor minden megváltozik „[a] szabadság ismét fölegyenesedik, immár bűnösként szembesül önmagával…[a]hol a szabadság veszti el a tudatát”[205], így a bűnbeesés mindig öntudatlan állapotban történik meg. *Miután az egyénben tudatosul a bűn, a szorongást képző Semmi valami lesz* –, Szellem megszületése – *ráébred önnön halálára*. Halálfélelme lesz az embernek, és a szorongás

[204] *Uo*., 73.
[205] Uo.

ugyanúgy megmarad, ugyanis az az ember ontológiai adottsága. Kierkegaard továbbá rámutat arra, hogy Ádám a bűnbeesés után már többmindenért szorong, felelősséget kell vállalnia, sőt még a választás szabadságának lehetősége is szorongással tölti el. Azt állítja, hogy a szorongásnak a múlttal, a jelennel és a jövővel egyaránt kapcsolata van, a pillanattal pedig különösen, amit az időbeliség és az örökkévalóság metszéspontjának tekint. Olyan fogalmak bevezetésére kerül sor az emberi létezéssel kapcsolatosan, mint: végesség, örökkévalóság, szabadság, szükségszerűség; kiemelten kezelve az *Én* szintézisteremtő funkcióját. Kierkegaard valóban belelátott a pillanat egzisztens fenoménjébe, de a vulgáris időfelfogástól nem volt képes elszakadni. A pillanatot ugyanis a most és az örökkévalóság segítségével értelmezte, az idő számára a most-ban rejlett. Heideggernél az eredendő időiség a tulajdonképpeni jövőből jön létre, mégpedig úgy, hogy ami már eddig is jövőbeli volt, mindenekelőtt a jelent ébreszti fel. S nála a pillanat a tulajdonképpeni jelent alkotja, amit ekszt ázisként[206] definiál. A pillanat fenoménjét Heideggernél alapvetően nem lehet a most-ból megvilágítani. „A pillanat nem egy »most-pont«, amit csak megállapítottunk, hanem a jelenvalólét pillantása a már megismert tekintet három irányában, a jelenben, jövőben és múltban. A pillanat sajátos pillantás, melyet a cselekvésre való elhatározottság pillantásának nevezünk, cselekvésre abban a mindenkori helyzetben, melyben a jelenvalólét található."[207] Kierkegaardnál pedig a jelen, az örökkévalóság pillanata által válik azonban lényegessé.

[206] A jövő, a voltság és a jelen jellemzett fenoménjeit az időiség ekszt ázisainak nevezi Heidegger. HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 541.
[207] Martin HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, *i. m.*, 203–204.

3.2. Martin Heidegger szorongás-koncepciója

Az előző fejezetekben világossá vált, hogy milyen fogalmak tekinthetők a heideggeri *gond* előképének. Mivel a jelenvalólét világban-benne-léte [In-der-Welt-sein] lényegszerűen *gond* [Besorgen, Fürsorgen], ezért a jelenvalólét egzisztenciális szerkezetének egészét a jelenvalólét léte mint *gond* vezérfonalán keresztül ismertetem.

Heidegger gondolatmenetének alapja a lét és létező közötti különbség, melynek lényege, hogy a létet más dimenzióban kell elképzelni. „A létet és a létezőtől való különbségét csak akkor rögzíthetjük, ha a létnek mint olyannak a megértését megragadjuk."[208] Ezen a sávon haladva kimutatható, hogy a létmegértést megragadni annyit tesz, hogy megértjük azt a létezőt, amelynek a létmegértés hozzátartozik a létszerkezetéhez. Ez pedig a jelenvalólét: „A hozzá viszonyuló lét feltárja a jelenvalólét számára legsajátabb lenni-tudását, amelyben egyenesen a jelenvalólét létéről van szó"[209], aki a világban-benne-lét struktúrájával rendelkezik. A mindennapiságában egzisztáló jelenvalólét az, aki többnyire a nem-tulajdonképpeni létében él, bár aki rákérdez önnön létére, eljuthat odáig, hogy tulajdonképpeni mivoltának eleget téve, azaz lehetőségeit teljesen átlátva a legsajátabb lenni-tudását választhatja.

Az 1927-ben megjelent *Lét és idő* című főművében Heidegger alapvetően tehát a létkérdés kidolgozását tűzte ki célul: „A lét értelmére irányuló kérdést *fel* kell *tenni*. Ha fundamentális kérdésről van szó, vagy éppenséggel ez *a* fundamentális kérdés, akkor ennek a kérdésnek kellő világossággal kell bírnia. Ezért röviden tárgyalnunk kell, mit értünk egyáltalán kérdésen, hogy aztán ennek alapján megmutathassuk a lét kérdésének *kitüntetettségét*."[210] A lét a filozófia fundamentumként szolgáló témája, és egyben az ontológiák számára is megalapozó jelleggel bír. Innen ered a „fundamentálontológia" elnevezés, amelyet az egzisztenciális analitikában igyekszik Heidegger feltárni. Az ontológiai szemléletmód mint egzisztenciális analitika a jelenvalólét létéről szól, mellőzve az „ember" szót és a vele kapcsolatos kifejezéseket is, mint viselkedni, cselekedni, érezni stb. Az ontikus meghatározás a létezők rendjére vonatkozik, ami mindig a legközelebbi, hiszen a létezők egyike mi magunk vagyunk, de ez a közelség ontológiailag a létet tekintve egyúttal a legtávolabbi is.[211]

---

[208] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 282.
[209] *Uo.*, 448.
[210] *Uo.*, 91.
[211] FEHÉR M., *Martin Heidegger*, *i. m.*, 31.

A heideggeri koncepció alapelveinek rövid áttekintése után közelebbről szemügyre vehető néhány alapfogalom, melyekre azért van szükség, mert vonatkozásban állnak a dolgozat *tárgyát* képző szorongás fenoménjével. A jelenvalólét saját lehetőségeiből csak annyit képes meglátni, amennyire *nyitott*. A világgal az alábbi módokon lehet kapcsolatban: a *hangoltság*, a *megértés* és a *beszéd* által, ezek azok a módok, amelyek megmutatják a jelenvalólét világban való hogylétét. A világgal való kapcsolatának e három módja és maga a jelenvalólét mint struktúraegész adja azt a fogalmi keretet, melybe belehelyezkedve a *gond*, a gondoskodás, a halál és a szorongás összefüggésrendszere értelmet nyer.

3.2.1. A jelenvalólét struktúrája

A *Lét és idő* első szakaszaiban olvasható már a világban-benne-lét és a jelenvalólét jelentős, egyben szükségszerű kapcsolata, amiben nemcsak a világi eszközöket, s az azokat a körbevevő világot ismerteti Heidegger, hanem a már eleve létezőt, a legáltalánosabb fenomenológiai értelemben vett jelenvalólétet, az akárkit. A jelenvalólét világgal való kapcsolata alapstruktúráinak egységes megragadását a *gond* fenoménje teszi lehetővé. A jelenvalólét a világgal a már előzőekben említett megértés, beszéd és hangoltság által képes kapcsolatban lenni, ezért az egzisztenciálék részletes bemutatását nem hagyhattam ki dolgozatomból.

3.2.1.1. Hangoltság, megértés és a beszéd

A jelenvalóléthez tartozó feltárultság a megértésen és a diszpozíción alapul. Azzal a céllal, hogy a struktúraegész egész-voltát ismertethessem, a fenti egzisztenciálék kibontása, valamint áttekintése nélkülözhetetlen. Többek közt azért is, mert a dolgozat *tárgya* a szorongás, heideggeri értelemben nemcsak kitüntetett, hanem alapdiszpozíció is, ami a jelenvalólétet, mint „solus ipsé”-t tárja fel. S a szorongás, mely ily módon tár fel, arra – Heidegger szerint – a legelfogulatlanabb bizonyíték a mindennapi jelenvalólét-értelmezés és a beszéd. Ugyanis a jelenvalólét oly módon van, hogy mindenkor megértette, illetve nem értette meg önmagát. Az ember belevetettként él a világban, ami egy kiszolgáltatott állapotra utal, s ameddig él, ebben a vetülésben marad. Ahogyan rá van utalva a világra, lényegszerűen hanyatló mivoltában, átlagos mindennapiságában egzisztál másokkal való együttélése során. A hanyatlás mint a jelenvalólét nem-tulajdonképpenisége, inautenticitása, nem-igazsága, önmaga igazságától elszakított léte. A szétszóródva, mindennapokba merülve

az útjába kerülő gondokba veszve zajló hanyatlottságot Heidegger akként jellemzi, mint amiben a jelenvalólét többnyire tartózkodik. „A nem tulajdonképpeni világ heideggeri leírásának világos korkritikai vonatkozása volt, noha azt szerzője mindig is tagadta. Akárhogy is, az eltömegesedés és elvárosiasodás, az ideges közélet, a mindent elárasztó szórakoztatóipar, a lázas mindennapok és a szellemi élet publicisztikus ötletszerűségének kritikája belevegyül amaz ittlétnek tőle származó leírásába, mely nem saját *lenni tudásából* kiindulva él, hanem amelyet *akárki* él: *Mindenki a másik*, *senki sem önmaga*."[212] Az akárki a mindennapiság csapdájában élő embernek a megnevezése, aki többnyire inautenticitásában tartózkodik, aki a közösségnek kiszolgáltatva magát nem önmaga létében van. Ebben az egymással-létben a beszédjük felszínessé válik, sokszor ismétlődik, egyre szélesebb körben terjed el, valójában elgyökértelenedik. Mindez néhány további lényeges következménnyel jár, ami a beszéd és a fecsegés közti különbséggel válhat egyértelművé. „A beszéd egzisztenciálisan nyelv, mert a létező – amelynek feltárultságát jelentésszerűen artikulálja – a belevetett, a »világra« utalt világban-benne-lét létmódjával bír."[213]

A jelenvalólét a másokkal való együttélése során – mint aki világmegértéssel rendelkező – mondanivalójával érteti meg magát. Heidegger szerint a jelenvalólét, amikor beszél, nemcsak megért és értelmez, hanem hangolt is, azaz, amit kimond, azt a hangulat módján teszi. Ez felismerhető az ember hanghordozásából, a beszéd jellegéből. A beszédnek a megértéssel és értelmezéssel való összefüggését a hallás és a hallgatás mutatja meg. Az ember azért képes meghallani valamit, illetve odafigyelni arra, amit hall, mert megértéssel rendelkező. „A hallás azonban nem egyszerűen kíséri és környezi a beszédet, miként az a beszélgetésben megtörténik. Az, hogy a beszéd egyúttal hallás, többet rejt magában."[214] Heidegger szerint a nyelv hallása mindenféle hallást megelőző, ugyanis nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a jelenvalólét beszéli a nyelvet, hanem abból beszél. Akkor tehát az az állítás, miszerint a nyelvből s nem a nyelvről történik a beszéd, úgy valósul meg, hogy a beszéd, mint mutatás, a mindenkor jelenlévőt felmutatja vagy elrejti. „Minden igazi hallásban rejtőzik valami, ami még nincs kimondva (Sagen). Tehát a hallás a hallottakba

---

[212] Rüdiger SAFRANSKI, *Egy némethoni mester: Heidegger és kora*, ford. RÁCZ Péter, SCHEIN Gábor, TATÁR Sándor, Bp., Európa, 2000, 237. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Rüdiger SAFRANSKI, *Ein Meister aus Deutschland, Heidegger und seine Zeit*, München – Wien, Carl Hanser, 1994.
[213] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 306.
[214] Martin HEIDEGGER, *„…Költőien lakozik az ember…" = Válogatott írások*, ford., BACSÓ Béla, HÉVIZI Ottó, KOCZISZKY Éva, PONGRÁCZ Tibor, SZIJJ Ferenc, VAJDA Mihály, Bp–Szeged, T-Twins–Pompeji, 1994 (Athenaeum–Könyvek), 237.

rejti, ami a csend zúgásában eltemetve már ott várakozott"[215] – olvasható Jóostól. Miről is van itt szó? A hallgatás szintén a beszéd egyik lehetősége, ugyanis az az ember, akinek mondanivalója van, már eleve megértő és feltárult, az nyilvánvalóan képes a hallgatásra is. „Aki beszélgetni tud, az meg tudja hallani a másikat. Ám a hallani tudás nem következménye, hanem előfeltétele a beszélgetésnek; csak az tud beszélgetni, aki tud hallani." [216] Hiszen ha nem hallaná meg a beszélő a másikat, akkor a nyelv e féle kifejeződése nem nyerne értelmet. Tehát mindkét fél nyitott mások felé, ugyanis a beszélgetésben való együttlét csak így alakulhat ki. Ami még konstituálja a halláson kívül a beszédet, az a másik megértése, a hallottak értelmezése. A megértés, értelmezés, hangoltság, beszéd a jelenvalólét világban-benne-létének alapvető struktúrái, melyekhez nem-igaz létbeli módok is kapcsolódhatnak. „A beszédhez hozzátartoznak a beszélők, de nem pusztán oly módon, mint a hatáshoz az ok. Inkább arról van szó, hogy a beszélők a beszédben nyerik el jelenlétüket [Anwesen]."[217] A beszéd, ahogyan a nyelvben kifejeződik és megjelenik, Heidegger szerint kitüntetett, konstitutív funkcióval rendelkezik. Mindezeken túl a beszéd önmagában idői oly módon, hogy mindig valamiről folyik, illetve valakihez szól, s mindez az időiség extatikus egységén belül jön létre.[218] A beszédet a jelenvalólét kimondja, abban már benne foglaltatik a megértés és az értelmezés, amihez hozzákapcsolódik a hallás és a hallgatás. S mivel közlendője van valamiről, azt a nyelv ismeretében a beszéd útján teszi meg. De amikor a beszéd csak úgy továbbadódik, illetve ismétli önmagát, már alapjaiban elveszítve felfedő jellegét (ami eredeti, azt elrejtettségében hagyja) szóbeszéddé válik, megalapozódik a fecsegés. „A fecsegés, mely a jellemzett módon fed el, a gyökértelenített jelenvalólét-megértés létmódja."[219] Ahogy a feltárultságot a beszéd, a hanyatlást a fecsegés állítja elő, ami a beszéd degradált[220] módjaként elfedni képes. Heidegger szerint, amikor az ember a fecsegésben tartózkodik, eleve el van választva az eredeti, autentikus létjellemzőktől, melyekkel a világhoz igazán kapcsolódhatna. Ez valójában úgy értelmezhető, hogy a jelenvalólét átlagos mindennapiságában való állapotától sohasem szakadhat el, sem a vele hétköznapokban élő emberektől, akikkel megérti magát, sem a dolgoktól, melyeket használ. Ámde az ily módon történő világ megértése nem a jelenvalólét

---

[215] Martin HEIDEGGER, *A dolog és A nyelv*, ford., JOÓS Ernő, Sárvár, Sylvester, 1998, 104. A fordítás alapjául szolgáló eredeti művek: Martin HEIDEGGER, *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, Neske, 1978, és Martin HEIDEGGER, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen, Neske, 1959.
[216] FEHÉR M., *Martin Heidegger*, *i. m.*, 319.
[217] HEIDEGGER, *„…Költőien lakozik az ember…"* , *i. m.*, 233.
[218] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 569.
[219] *Uo.*, 318.
[220] FEHÉR M., *Martin Heidegger*, *i. m.*, 156.

autenticitása, hanem egy átlagosan ismétlődő, megszokott világismeret (szórakozás, kikapcsolódás, más emberekkel való ismerkedés). Az emberek közötti hétköznapi megértésben minden tökéletesen érthetőnek látszik, pedig alapjában véve mégsem az. Mindenféléről fecsegnek, nemcsak a megtörtént dolgokról, hanem a még be nem következett eseményekről is. Ez az inautentikus beszédforma valójában egy olyan megértési létmód, melyet mindenki ismer és felhasznál minden valódi megértéstől függetlenül. Ezt a nem-tulajdonképpeni megértést nevezi Heidegger kíváncsiságnak, a megértés degradált formájának, az ember valami új iránti mohóságának.[221] A fecsegés mint elfedő, a kétértelműség mint látszatértelem, és a kíváncsiság mint nem-időzés a jelenvalólét egzisztenciális meghatározottságai, melyek között létösszefüggés áll fönn. A fecsegés és a kíváncsiság szorosan összefüggnek, ketten uralják a hétköznapi megértést. Ez odáig fajul, hogy a közfelfogás kétértelműsége a sejtés (ami kíváncsi), illetve a mindent-tudás (ami eleve már mindent-megbeszélés) lesz a tulajdonképpeni történés. Heidegger sosem mondja ki konkrétan, hogy a jelenvalólét kezdetben és többnyire nem-tulajdonképpeniségében (Uneigentlich) tartózkodik, és az igazi léte (Eigentlich) rejtve van, ami saját halálához-való-előrefutásában érhető tetten.[222]

Az előzőeket továbbgondolva láthatóvá válik, hogy ezek az alapegzisztenciálék – megértés, diszpozíció, beszéd – a feltárultságot, a kíváncsiság, kétértelműség és a fecsegés pedig a hanyatlást konstituálják. Tehát, a tulajdonképpeniségében tartózkodó jelenvalólét megragadása elsődlegesen a megértésben látszik körvonalazódni mint megértő lét, ami a jelenvalóság feltárultsága. A többnyire legközelebbi létmódként jellemzett nem-igaz létében lévő jelenvalólét azonban jelentősen eltér a tulajdonképpeni létmódjától, hiszen önmagától önnön világra való hanyatlása miatt már elszakadt, ezáltal nem élhet teljes életet. Ferge jól szemlélteti ezt az arisztotelészi és szent ágostoni tényleges időtapasztalat alapján. „Az idő elszakad a létezéstől, az ember nem a saját élettapasztalatában megjelenő történést érzékeli, hanem méri az időt és ahhoz méri magát."[223] Így az ember másokkal való fecsegése közben, ami felszínes, tudálékos kíváncsisággal és kétértelműséggel terhelt, kényelmesen nyüzsgő mindennapjait éli, s mivel ebben jól is érzi magát, kísértővé válik számára az ebbe való

---

[221] *Uo.*, 157.

[222] Sharin N. ELKHOLY, *Heidegger and a Metaphysics of Feeling, Angst and the Finitude of Being*, New York, Walter Kaufmann, 1974, 19.

[223] FERGE Gábor, *Utószó*, *Észrevételek Heidegger Aristotelés–bevezetésének görög gondolataihoz = Fenomenológiai Aristotelés–Interpretációk, (A hermeneutikai szituáció jelzésére)*, ford., ENDREFFY Zoltán, FEHÉR M. István, szerk., FERGE Gábor, Szeged–Budapest, Societas Philosophia Classica,1996–97, 124. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: *Martin HEIDEGGER, Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles, (Anzeige der hermeneutischen Situation)*, Göttingen, Vandenhoeck, 1989 (Dilthey – Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaft, 6).

beleveszés, benne-maradás. Pedig ebben a hanyatlásban éppúgy a világban-benne-lenni-tudásra megy ki a játék, annyi különbséggel, hogy az nem-igaz létének móduszában való lebegéssel történik. „Es ist Zeit, es ist an der Zeit diesem Wesen der Zeit und seiner Herkunft endlich nachzudenken, damit wir dorthin gelangen, wo sich zeigt, daβ in aller Metaphysik etwas Wesenhaftes, nämlich ihr eigener Grund, ungedacht bleibt."[224] Itt az idő, hogy az időt létezése és eredete felől gondoljuk át, ami által oda jutunk, hogy az megmutatja nekünk, hogy minden metafizika valami létezőt foglal magába, ami továbbra is átvilágítatlan marad – állítja Heidegger. Ebben a kijelentésében szintén ott rejlik a létkérdés szükségessége, ősrégi eredetének kutatása. Visszatérve a jelenvalólét lehetséges létlehetőségeire tehát a beszédnek is speciális módozatai vannak, ami az emberek hangoltságának érthetőségeként, annak kifejeződéseként definiálható. Egységeinek különbségei (beszéd, fecsegés), melyek mindenképp a megértéshez kapcsolódnak, olyannyira nyilvánvalók, mint többek közt az is, hogy a beszélők a kimondásban megnyilvánulnak, s ezáltal *a beszéd önmagától képes láttatni a létezőt igaz vagy nem-igaz módon, amelyről szó van*.

3.2.1.2. A λόγος

„Ahol a nyelv lényege az embereket mint mondás szólítaná (szólította meg), ott *ez* adná a tulajdonképpeni beszélgetést…amely nem a nyelv-»ről«, hanem *belőle*, a nyelv lényegétől alkalmazottan, mondana." [225] A nyelvről való hagyományos gondolkodástól eltérően Heidegger olyan vizsgálódást vezet be, amely jelenvalólét létmódjából kiindulva, ám konkrét úton haladva a görögök által használt terminusok újraértelmezésén keresztül vezet. A jelenvalólét egzisztenciájának megközelítése illetve, a lét értelmére történő rákérdezés nemcsak azért elengedhetetlen, mert Heidegger szerint más gondolkodók mindig is elmulasztották feltenni az erre irányuló kérdést, hanem azért is, mert az ilyen irányú kérdezés a jelenvalólét tartozó lényegi léttendencia. A lényeg éppen annak megragadásában áll, hogy a jelenvalólét létmegértése által miként van jelen a világban. Alapvető létmódja a világban-benne-lét, melyben megérti önmagát és a világgal való viszonyát, melyből két lényeges dolog emelhető ki. A jelenvalólét mint lehetőség-lét képes önmagát egészként választani, ha a halálhoz tudatosan viszonyul (előrefut), vagy akár teljes nyugodtságában

[224] Martin HEIDEGGER, *Was heiβt Denken?*, Tübingen, Max Niemeyer, 1984, 61.
[225] Martin HEIDEGGER, *Útban a nyelvhez*, ford. TILLMANN J. A., Bp., Helikon, 1991, 45. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Martin HEIDEGGER, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen, Neske, 1959 (Gesamtausgabe, 12).

bele tud veszni szétszórt mindennapiságába, azaz nem-igazságába. Mivel igaz létében vagy nem-igaz létében egyaránt képes a jelenvalólét egzisztálni, további két részre bontható a nyelvhasználata is, mely lehet felmutató (a jelenlévőt felfedő), vagy megvonó (a jelenlévőt homályba borító). Heidegger úgy véli, hogy a nyelv fenoménje a jelenvalólét feltárultságának[226] egzisztenciális szerkezetében található. Hogyan? A nyelv beszédként jelenik meg. A *beszéd mindenekelőtt hallás*, a nyelv beszédjének a hallása. A *mondás* jelentése: *hagyni, hogy látható, hallható legyen*. A beszéd és a mondás nem azonosak, de hozzátartoznak a nyelv teljes szerkezetéhez. A nyelvi létezés egészébe beletartozik még a monda [die Sage], ami a nyelvi vonatkozásokat egyesíti. „A monda megmutatás. Mindenben, ami szól hozzánk, ami mint megbeszélt és kimondott elér hozzánk, ami szólít minket, ami mint kimondatlan ránk vár, de még az *általunk* véghezvitt beszédben is hat [waltet] a megmutatás, ez teszi lehetővé, hogy a jelenlévő feltűnjék."[227] Röviden értelmezve, a monda megmutatás. Mit mutat meg? A jelenlévőt hozza elő rejtekéből, ami önmagán megmutatkozik. „*Ami a monda megmutatásában munkál, az a sajáttá-tevés [das Eignen].*"[228] Tehát ami a nyelven belül a mondában különleges, az az, hogy azzal a kitüntetettséggel bír, hogy valamit létezésének egészében megmutasson, ugyanis napvilágra hozza a jelenlévőt. **A sajáttá-tevés eseménye jelentheti itt a létező eredeti, önmagán való megmutatkozását, illetve meg tudja adni az ebben tartózkodók (beszélők) sajátságát**.

A fenti bekezdésben szereplő heideggeri passzusok véleményem szerint kapcsolatban állhatnak a *Lét és idő* 7., 34., 35., 68. paragrafusában kidolgozott világban-benne-lét egzisztenciális feltárultságának értelmezési sémáival. Ezért ebben a rövid fejezetben először Heidegger azon gondolataival foglalkozom, melyek a fent említett paragrafusokban tárgyalt jelenvalólét világban-benne-létének alapvető struktúráival kapcsolatosak – a beszéd fogalmát közelebbről kibontva –, majd az elért eredményeket a *„…Költőien lakozik az ember…"* című írásában szintén fellelhető beszéd és monda jellemzésével szeretném röviden, néhány mondatban összevetni. Mindenekelőtt azt igyekszem megmutatni, hogy milyen heideggeri felfogás tükröződik a nyelv létezéséről, vajon mi mutatkozhat meg a már kimondottban, és az milyen összefüggésben van a jelenvalólét egzisztenciájával.

Heidegger Freiburgban töltött idejének nagy részében Arisztotelész szövegeinek interpretálásával, illetve az azokban található fogalmak átértelmezésével foglalkozott. A

[226] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 267.
[227] HEIDEGGER, *„…Költőien lakozik az ember…"*, *i. m.*, 241.
[228] *Uo.*, 242.

λόγος (logosz) görög terminus jelentésének többértelműségét vizsgálva állapítja meg azok hagyományos, de helytelen definícióit, s fejti ki részletesen a logosz általa felfedezett eredeti jelentését. Az eddig többféleképpen interpretált λόγος – ész, ítélet, fogalom, viszony – helyett a következő értelmezésre jut. „A λόγος mint beszéd sokkal inkább annyi, mint δηλούν, nyilvánvalóvá tenni azt, amiről a beszédben »beszélnek«. […] A beszéd önmagától ἀπὸ »láttatja« azt, amiről folyik.”[229] Ez konkrétan azt eredményezi, hogy a beszéd – definiálva: láttatás – a mondanivalónak a szavakban való kifejeződése, mégpedig úgy, hogy valami láthatóvá válik eközben. Azaz a λόγος funkciója a következő lesz: valamit felmutatni, hogy láthatóvá váljék. Ez a láttatás azonban kétoldalú lehet, igaz, vagy nem igaz. Ha igazléte van a λόγος-nak, Heidegger szerint a létezőt (a felmutatottat) fel kell fedni, rejtettségéből előhúzni, láttatni kell. A nem-igazlét ebben az esetben pedig úgy jön létre, hogy „[v]alamit valami elé állítani (láttatás módján), és ezzel olyanként feltüntetni, ami ő *nem*”[230], tehát megtévesztőként, elfedőként lesz jelen. Heidegger Hérakleitosz mondását hozza be *A λόγος mint az egészében vett létező működésének előhozatala az elrejtettségből* című fejezetében. „[…] λόγος mint az elrejtetlenség (ἀλήθεια) mondása. ἀλήθεια (igazság) mint zsákmány, amelyet el kell ragadni az elrejtettségtől”[231] – itt azt vizsgálja, hogy mit jelent tulajdonképpen az, hogy a λόγος felfedő, mindezt a töredékek gyűjteményéből idézi: „A λόγος mint beszéd azt jelenti, amit mi nyelven értünk, egyúttal azonban többet is, mint a szókincs egésze, nevezetesen a beszélni és ennélfogva mondani tudni alapvető képességét.”[232]A λόγος tehát értésre ad valamit.

Visszatekintve Hermész Triszmegisztosz írásaira, például már ott fellelhető a *dolgok eredeté*hez való visszanyúlás: „*Aszklépiosz*: Akkor tehát nem minden ember egyformán tudatos, Triszmegisztosz? *Hermész*: Nincs mindegyikük, Aszklépiosz, az igaz értelem birtokában. Megtéveszti őket, amikor engedik magukat a dolgok képzeteihez vonzódni, azok valódi okának keresése nélkül.”[233] Magukra a dolgokra való odafigyelés, a fenomének közvetlen megmutatkozásának leírása, s a minden eddigi hagyományos ál-elméletek elvetésével járó gondolkodás hangsúlyozása többször előfordul Heidegger írásaiban. S

[229] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 128. Ld. még ehhez: „Die Sprache *spricht*. Dies heißt zugleich und zuvor: Die *Sprache* spricht. Die Sprache? Und nicht der Mensch? Ist, was der Leitsatz uns jetzt zumutet, ninct noch ärger? Wollen wir auch noch leugnen, daß der Mensch dasjenige Wesen sei, das Spricht? Keineswegs.” HEIDEGGER, *Unterwegs zur Sprache*, *i. m.*, 17–18.
[230] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 129.
[231] Uo.
[232] *Uo.*, 374–375. Ld. ehhez a logosz további tárgyalását: *Uo.* 411–426.
[233] Hermész TRISZMEGISZTOSZ, *Hermész Triszmegisztosz összegyűjtött tanításai*, ford., HORNOK Sándor, Kerepes, Farkas Lőrinc Imre, 2001, 58.

ebben az összefüggésben, minthogy eredetről, azaz igaz létről van szó, érdemes még igazságfogalmához is kapcsolódni, ahol arisztotelészi és hérakleitoszi gondolatokat követve jelenti ki Heidegger: „Az igaz-lét (igazság) felfedő-létet jelent. […] A kiemelt igazságfenomén a felfedettség (el-nem-rejtettség) értelmében válik láthatóvá. […] A világonbelüli létező felfedettsége a világ feltárultságán *alapul*."[234] Miért lényeges ez? Azért, mert az autentikus jelenvalólét a világon belüli létezőket fedi fel, s ami a létezőt felfedettségében képes láttatni, az a λόγος igaz léte. Ez a feltárultság pedig a jelenvalólét alapmódja, melyet a megértés, a diszpozíció és a beszéd konstituál.

Az előzőekben tárgyalt láttatás két módja – igaz lét, nem-igazlét – ebben a gondolatmenetben továbbértelmeződve is jelentőssé válik. A láttatás igaz-létének jelentése tehát valamit felfedni, felmutatni. Láthatólag az igazlét ez alapján felfedő-lét, ami a jelenvalólét egyik létmódja. Aki felfed, az természetesen a jelenvalólét, heideggeri terminussal élve, a felfedő, aki a világhoz, a világonbelüli létezőkhöz viszonyulva képes megérteni magát a világból, más emberekből vagy önmagából. Amikor önmagát képes megérteni a legsajátabb lenni-tudásából, azaz feltárul önmaga számára, akkor igazságában, tulajdonképpeniségében tartózkodik. Ezt nevezi Heidegger az *egzisztencia igazságá*nak. Az egzisztencia elnevezés a jelenvalólét lényegére utal, arra, ahogyan megértő lenni-tudásként létezik. A láttatás másik módja, a nem-igazlét –, mely a megtévesztés értelmében van.

3.2.1.3. A nyelv kitüntetettsége

Platón *Kratülosz*ában, mely a nyelv eredetét kutatja, az alábbi megfogalmazások találhatók – állítja Kelemen: „[a] név valamiféle eszköz, […]közlési, tanítási eszköz"[235]. Másfelől Nyírő gadameri értelmezése során az alábbi olvasható: „A szó csak akkor szó, ha »helyes«, ha »ül«. Ha nem az, tehát ha nincs jelentése, akkor csupán zengő érc. Ahol a szó elvi helyességét kétségbe vonják, ott összetévesztik azt használatának helytelenségével. Ez pedig már előrevetíti, hogy a szavak helyessége nem feltétlenül alapszik a jelentett dologgal való hasonlatosságukon. A szó nem szerszám, amely többé vagy kevésbé alkalmas volna arra, hogy általa megjelöljük a dolgokat." [236] Platón szerint a szó adekvátságát a dolgok

---

[234] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 386–388.

[235] KELEMEN János, *Nyelvfilozófiai tanulmányok*, szerk., BÁRDOS Judit, ZVOLENSZKY Zsófia, Bp., Áron, 2004, 71.

[236] NYÍRŐ Miklós, *Nyelviség és nyelvfeledtség – Hans-Georg Gadamer és a nyelv hermeneutikája*, Bp., L'Harmattan, 2006 (A filozófia útjai), 17. Ld. ehhez: Hans-Georg GADAMER, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, J. C. B. Mohr – Paul Siebeck, 1960[3], 388. Ld. még

ismeretében lehet megítélni. Ebben kettősséget vél felfedezni Gadamer, mégpedig azt, hogy a dolgokhoz vezető út elsődlegesen nem a szavakon át vezet, így a szónak a dologhoz való viszonyára irányuló kérdés másodlagos marad. Nyírő ismerteti azokat a gadameri gondolatokat, miszerint a szavak és a dolgok közti megfelelési viszony lehetővé teszi azt, hogy a szavak által a dolgok megjeleníthetőek legyenek, amiket a logosz fel is tár. „A logosz ugyanis magukat a dolgokat ragadja meg, ám – mint jeleztük – nem önmagukban megjelenésre azokat, hanem vonatkozásaiban."[237]A dolgok igazsága tehát a logosz feltáró teljesítményében mutatkozik meg. Visszatérve Kelemenhez, aki Wittgenstein kommentárjára utalva („Tekintsd a mondatot szerszámnak, az értelmét pedig a szerszám használatának!"[238]) szintén megmarad ennél az úgynevezett *szerszám-hasonlat*nál, ahogyan Wittgenstein is, aki munkaeszközökhöz hasonlította a szavakat és a mondatokat. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy *a nyelv használata és nem az eredete* kerül középpontba. A szerszámhasonlatokhoz kapcsolódó gondolatok csupán tényekre koncentrálnak, arra, hogy a nyelv sokféle eszközként az ember rendelkezésére állhat, így még jobban eltávolodni látszanak a *nyelv valódi létmódjának a felderítésé*től. Ami valójában azért tűnik érdekes elgondolásnak, mert a nyelv elemzését megkerülve Kelemen kifejezetten csak azt boncolgatja, hogyha a nyelv eszköz, akkor végül is minek az eszköze, az elmének vagy az embernek? Majd a későbbiekben ekképpen fogalmaz: „[a] nyelv az elme eszköze arra, hogy gondolatokat fejezzen ki és kommunikáljon"[239]. Szóba sem kerülnek olyan elméletek, hogy mit is mutat meg a nyelv, s vajon *milyen létmódjai lehetnek*, hanem a különféle felvetésekre reflektálva egyértelműen leszögezi azt, hogy ha a nyelv nem tekinthető eszköznek, akkor az *elmével kell azonosítani* (a nyelv az elme eszköze). Ezeknek az előfeltevéseknek az értelmezését állítja előtérbe, majd beidézi a nyelv eszköz-jellegét elutasító gadameri gondolatot –, aki úgy véli, a platóni szerszám-hasonlat valójában teljesen elfedi a nyelv lényegét –, de azonnal el is veti ennek tisztázását és szinte azonnal visszatér az eredeti kiindulásához. „A nyelv kettős természetű, a valóság felmutatására és elfedésére egyaránt alkalmas."[240] A dolgok igazsága tehát a logosz feltáró teljesítményében mutatkozik meg, s Platón számára nem a szó, hanem a logosz az igazság hordozója. A görögöknek nincs szavuk a nyelvre, e fenomént (logosz) mint beszédet értették. Mégis a beszédformák

---

továbbá: Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2004 (Sapientia Humana).

[237] *Uo*., 21.

[238] Uo.

[239] *Uo*.,75.

[240] MAKAI Péter, *Megtestesülés és szimbólum, Bevezetés a noumenológiába*, Vigilia, 82(2017), I, 10–16.

alapstruktúráinak és a beszéd alkotórészeinek kidolgozása a logosz vezérfonalát követve történt.[241]

Az előző fejezet elején röviden említésre került még egy fogalom, a *mondás*, melyről a *Lét és idő* 34. paragrafusában egy mondatban említést tesz ugyan Heidegger, ám ott nem elemzi azt. Ez a fogalomelemzés viszont a *„…Költőien lakozik az ember…”* című válogatott írásaiban fellelhető. Ennek rövid bevezetését azért tartottam fontosnak, mert véleményem szerint kapcsolat állhat fönn a jelenvalólét tulajdonképpeniségével. Ugyanis – Heidegger szerint – *amikor a mondás megmutatás jellegű, akkor a sajáttá-tevés eseménye alapozódik meg. Ez az esemény sajáttá-tesz, azaz a jelenvalólétet létezésében beszélővé teszi, illetve szembesíti őt létezésével. Úgy vélem, a sajáttá-tevés az embert képes igaz-létébe juttatni, de csak abban az esetben, ha a mondás megmutatás jellegű, így a mindenkor jelenlévőt képes eredetében előhozni és megjeleníteni. E szerint a heideggeri felfogásban megragadott beszédben tehát sokrétű megmutatás történik, melyben a kimondott kitüntetettsége nemcsak abban áll, hogy láttatja a létezőt, hanem abban is, hogy a benne tartózkodókat, azaz a jelenlévőket a mindenkori eredeti önmagukhoz juttatja*.

A jelenvalólét struktúrájának ismertetője után a vizsgálódásom a jelenvalólét ama két létmódjára irányul, amelyet Heidegger autenticitásnak (eigentlichkeit), illetve inautenticitásnak (uneigentlichkeit) nevez. E két létmód azon alapul, hogy a jelenvalólét mint lehetőség-lét *választhat*ja vagy *elveszítheti* önmagát abban az értelemben, hogy létét képes-e elsajátítani vagy sem. Ez a dolgozat szempontjából azért jelentős, mert a legsajátabb lenni-tudás – a tulajdonképpeniség és a nem-tulajdonképpeniség – lehetőségére való szabad-lét a szorongásban mutatkozik meg a maga eredendő konkrétságában.

3.2.2. A tulajdonképpeniség és a nem-tulajdonképpeniség

Az ember alapvető létmódja a világban-benne-lét. Az ember már mindig is a világban van, ahhoz viszonyul, s létét elsődlegesen a saját létmódjából érti meg. A környező világ mindennapiságában az ember spontán viszonyul az eszközökhöz, amik közvetlenül felhasználhatók, kéznél vannak. A különböző eszközök csak egy bizonyos eszközegyüttesen belül azok, amik. Meghibásodásukkal elveszítik kéznéllévőségüket, s megjelenésükkel már csak arra utalnak, hogy csak úgy ott vannak. Az eszközök rendeltetésegészébe bonyolódva

[241] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 312.

él az ember a világban, ahol belevetettsége által tartózkodik. *A jelenvalólét világban-benne-létét különböző állapotok hangolják, amik megmutatják annak módját, ahogyan van. A hangoltság a jelenvalólét fakticitását és belevetettségét hozza tudomásra, minden hangoltságban a világ és a jelenvalólét sajátos megértése jut kifejezésre*. Hiszen amit az ember megért, az az, hogy hányadán is áll a világgal. A hangoltság és a megértés mellett a kijelentés áll, mégpedig oly módon, hogy a jelenvalólét hangolt-megértett világban-benne-létének távoli származéka. A benne-lét és a világiság mellett a világban-benne-lét harmadik struktúramozzanata a „ki", azaz a jelenvalólét, aki a létmegértés módján létezik. A jelenvalólétnek két létmódja létezik, az autentikus (tulajdonképpeni), illetve az inautentikus (nem-tulajdonképpeni). A mindennapiság során másokkal való együttélésében a jelenvalólét abszolút feloldódik a tevés-vevésben, a fecsegésben, kíváncsiskodásban (szétszóródik). Ez egy nyilvános világ, amelyhez minden eredetiség nélkül, spontán képes csatlakozni a jelenvalólét. Az eszközökkel foglalatoskodó, másokkal együttélő, gondozó-gondoskodó világban-benne-lét *gond*ként határozható meg. Amíg a jelenvalólét létezik, sosem éri el totalitását, ugyanis még áll előtte valami befejezetlen. Heidegger szerint a jelenvalólét akkor lehet egész, ha a halál felől megnyitja magát. Mit is jelent ez? A halálhoz való tudatos viszonyulást a „halálhoz-való-előrefutás" terminussal jelöli meg. „Az előrefutás nem más, mint a *legsajátabb*, legvégső lenni-tudás megértésének lehetősége" [242], azaz a tulajdonképpeni egzisztencia lehetősége. Amikor megérti a jelenvalólét, hogy önmagát választhatja, – tehát előrefutván annak a tudásnak a birtokába kerül, ami leleplezi az akárki önmaga mindennapiságába való faktikus beleveszettséget –, azt is megérti, hogy halála csak az övé, senki másé. Szabaddá válik, hiszen az előtte lévő lehetőségek feltárulásával közelebb kerülhet ahhoz, hogy mint egész lenni-tudás egzisztálhasson.

Tulajdonképpeni módon élni annyit jelent, hogy a jelenvalólét nyitottá válik, felfedezi legsajátabb létlehetőségeit. *Nyitottá válásával kikerül az elrejtettség és elfedettség móduszaiból, képes szembenézni önmaga végességével, és lehetővé teszi önmaga számára, hogy tulajdonképpeni önmaga legyen*. A jelenvalólét eltökélt előrefutásában képes megbizonyosodni lenni-tudásának egész-voltáról. S ehhez a magamegértéshez tartozik egy alapdiszpozíció, ami jelen dolgozat tárgyát képezi; a jelenvalólét kitüntetett feltárultsága: a szorongás.

A heideggeri szorongást mint alapdiszpozíciót a *Lét és idő* fundamentálontológiája alapján vizsgálom meg, melynek fő részét e főmű 40. §.-a szolgáltatja. A hanyatlás

[242] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 447.

analíziséből kiindulva – célul kitűzve a struktúraegész egész-voltának feltérképezését – ismerteti Heidegger a szorongás jelentőségét. A hanyatlás két fő jellemzője, hogy a jelenvalólét szétszóródik az akárkiben, valamint a gondoskodás tárgyává tett világban. Ez a szétszóródás, ami feloldódás is egyben, annyit jelent, hogy a jelenvalólét nem akar önmaga lenni. Elfordul önmagától, eltávolodik tulajdonképpeniségétől: „[a] jelenvalólét menekülése önmaga *elől* való menekülés”[243], s ezáltal éppen maga mögé kerül. A világ, melyre *rá volt utalva*, már nem jelenti a biztosnak vélt otthonosságot, mivel önmagát a jelenvalólét *elfeledte*, így totálisan magára marad. *Ebben a momentumban lelhető fel a szorongás minden struktúrát átfogó, illetve a tulajdonképpeni választáshoz erőt adó jellegzetessége*.

Az akárkiben és a gondoskodás tárgyává tett világban való feloldódás egyrészt feltárja a jelenvalólét menekülését tulajdonképpeni-önmaga lenni-tudása elől, másrészt rámutat arra, hogy a világ szerkezetében található tárgyakkal való foglalatosságával maximálisan önfeledtté váló jelenvalólét szétszóródik, és abszolút el tud veszni abban. Létezése kizárólag akkor válhat teljes egésszé, ha önmaga végességével szembesül és elfogadja belevetettségét, halandóságát. Erre viszont a jelenvalólét hamis irányba történő – igazságot fel nem ismerő – mozgása és haladása nem alkalmas. Heidegger az ember inautenticitását abban látja, hogy a saját félelme miatt folyamatosan menekül a bevégzett idő elől, és tologatja maga előtt, mintha az vele sohasem történne meg. Ily módon a hamisságban éli meg önmagát, azaz vesztegeti saját idejét. A szorongás átélésével a jelenvalólét mindennapiságba vetett szilárd hite megrendül, az addig biztosnak vélt eszközök világa eltávolodik tőle, így már nem tudja magát lekötni a hétköznapi tevés-vevéssel, magányossá, elhagyatottá válik, úgy érzi, a világ már semmit sem tud nyújtani a számára. Amikor ráébred, hogy totálisan kiszolgáltatottá vált, *hátborzongató idegenséget* érez. E folyamat által a jelenvalólét még mélyebbre süllyed, gyökértelenné válik, s amikor ebben az állapotban szembesül magával, akkor tulajdonképpen a világban-benne-léte rendül meg. Ez az a pont, állítja Heidegger, ahol ez a diszpozíció megnyitja az igazi világot, és az olyan formában jelenik meg számára, ahogyan önmagában van, ahogyan világlik, tisztán. **Ez egy olyan rendkívüli** (és ezért is kitüntetett) **állapot, amikor az inautentikus hétköznapiságból végre kiszabadulhat a jelenvalólét**. Ugyanis a nyilvánvaló, otthonos érzés elvesztésével, az ismerős eszközök világából való kiszakadásával a világ, ahogyan kizárja magából, megjelenik az emberi mivolt végességének érzése is. A szorongás a jelenvalólétről az élete során felszedett tapasztalatokat mintegy sűrű, inatuentikus ismeretekből szőtt köpenyt ránt le, ennek okán

[243] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 338.

teljesen „lecsupaszodik”, és ott marad önmaga egyedül, mezítelenül. „Heidegger elemzése szerint a szorongás mintegy kiragad bennünket a megszokott tevékenységünk otthonosságából, a jelentés- és jelentéktelenné vált világ nem nyújt már kapaszkodót egy konkrét cselekvésbe való meneküléshez, s a »világ mint világ« nyílik meg előttünk”[244] – írja Schwendtner a *Heidegger tudományfelfogása* című könyvében. **A szorongás tehát magára hagyja a jelenvalólétet legsajátabb világban-benne-létével, és feltárja előtte igazi önmagát**. Heidegger szerint ez a diszpozíció megmutatja a jelenvalólét világi létben való hangoltságát, illetve hogy hogyan is létezik a világban. „Ez az elmagányosodás visszarántja hanyatlásából a jelenvalólétet, és tulajdonképpeniségét és nem-tulajdonképpeniségét mint létének lehetőségeit nyilvánítja ki.”[245] **A szorongás a jelenvalólétnek a világban való lenni-tudását mutatja meg igazából, választani engedi, lehetőséget ad arra, hogy önmaga vagy nem önmaga létmódjaiban létezzen a világban**. Az elfordulás pedig a hanyatlás legsajátabb irányultságának megfelelően elvezet a jelenvalóléttől. Hogyan? „A hanyatló hazamenekülés a nyilvánosságba, az otthontalanság*tól* való menekülés, vagyis attól a hátborzongató idegenség*től*, amely a jelenvalólétben mint belevetett, önmagának létében kiszolgáltatott világban-benne-létben rejlik.”[246] Az önmaga elől menekülő jelenvalólét nem képes felvállalni magát, pedig ez a menekülés nem előre viszi, hanem éppenséggel hátráltatja őt. Mindennapiságában a jelenvalólét valamilyen formában megérti a hátborzongató idegenséget, de el akar menekülni előle, így elfordul, elnyom mindent, ami közelebb vinné őt az otthontalansághoz. *Önmaga tulajdonképpenisége elől való menekülésével a jelenvalólét – ahol nem néz szembe önmagával – éppen önmaga mögé kerül*. Ennek következménye pedig az, hogy a világra hanyatlik, amit akárkiként a gondoskodás tárgyává tett. A világra-való-hanyatlásával még inkább beszűkülnek a lehetőségei, viszont elfordulásával feltárul a jelen, amitől a jelenvalólét eddig elfordult. Ez a menekülés-elfordulás kettősége azért érdekes, mert attól, hogy elfordul a jelenvalólét, a szorongás áthatja, így egyre közelebb kerül legsajátabb lehetőségének választásához. Ekkor tárul fel számára a *sivár* világ tárgyainak tolakodása, és akkor fogja föl igazán, hogy a világ már semmit sem tud nyújtani a számára. **A szorongásban a jelenvalólét abszolút önmagára marad, illetve önmagára lel** (mások együttes jelenvalóléte nélkül) **– itt is föllelhető a kettőség: megmutatkozik magánya, mindeközben felvillan autenticitásának szabadsága**. Reijen könyvében *(Sorge, Erschlossenheit und Angst)* arról ír, hogy Heidegger

[244] SCHWENDTNER Tibor, *Heidegger tudományfelfogása (Az 1919–1929-es időszak írásainak tükrében)*, Bp., Osiris, 2000 (Horror metaphysicae), 144–145.
[245] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 347.
[246] *Uo.*, 344–345.

a *gond*-ot nem úgy gondolja el, mint ahogy az emberek a hétköznapokban ezt elképzelik, hanem a *gond* mutatja meg az ember idői létezését. [247] „Die ursprüngliche Einheit der Sorgestruktur liegt in der Zeitlichkeit" – írja, a *gond*-struktúra eredete az időiségben rejlik. „Anders als die Furcht, die durch etwas Konkretes ausgelöst wird, hat die Angst kein empirisches Korrelat. Wir haben keine Angst, sondern *sind* Angst, sofern wir eben erschlossen sind."[248] A szorongás más mint a félelem, mert nincs konkrét tárgya. Nekünk nincs szorongásunk, mi vagyunk nyitottak a szorongásra. Ezt a szorongást magára kell vennie a jelenvalólétnek a halálhoz-való-előrefutásban. A halálhoz-való-előrefutás a határa ezeknek a lehetőségeknek.

A hanyatlás elfordulása tehát a szorongáson alapszik, ám menekülése nem valami világonbelüli létezőtől való félelem okán lehetséges. Mielőtt rátérnék a szorongás és a félelem jelenségeinek különbségére, a mindennapi otthonosság összeomlásának jelentőségére szeretnék rámutatni.

3.2.3. Az otthontalanság egzisztenciális módusza

A benne-lét ún. megnyugtató magabiztosságot kölcsönöz a jelenvalólét számára, azaz otthon-léttel kecsegtet addig a pontig, amíg a szorongás el nem szigeteli, és e világ jelentéktelenségét elé nem bocsájtja, amitől megborzong. Ez az elszigeteltség a hátborzongató idegenség érzésében tárul fel: „[a] jelenvalólét elszigetelődött, de *mint* világban-benne-lét. A benne-lét az *otthontalanság* egzisztenciális »móduszába« lép. Ennyit és nem mást jelent, amikor »hátborzongató idegenségről« beszélünk[249]". Az idegenség érzését a Semmi és a Sehol meghatározhatatlansága kelti, illetve az otthontalanság (az otthonosság érzésének összeomlása), aminek a hiánya még borzongatóbb. Ebből az idegenségből való menekülése a jelenvalólétnek az akárkibe való feloldódás felé tart, a hanyatlás felé, és nem önmaga felé. Ez a hanyatlás elhatalmasodik rajta, s ez az elfedő viszonyulás szinte állandóan tetten érhető. Ám együttélése másokkal, a valakihez tartozás azonban csak látszat, melyen előbb-utóbb áttör a szorongás a maga kitüntetettségében. A szorongás okozta magány képes visszarántani a jelenvalólétet hanyatlásából, hiszen ő egymaga nem-igazságában kevés ahhoz, hogy elsajátítsa önmagát. **Ezért kitüntetett a**

[247] »Sorge« wird von Heidegger nicht als das gedacht, was wir uns im Alltag darunter vorstellen, das »sich Sorgen machen« oder Kümmern. »Sorge« zeigt die Art und Weise unseres zeitlichen Seins auf." Willem van REIJEN, *Martin Heidegger*, Paderborn, Wilhelm Fink, 2009, 20.
[248] *Uo.*, 22.
[249] *Uo.*, 344.

heideggeri szorongás, mert kilöki az embert a hamisságából. A szorongásnak tehát különös dinamikája van: a hátborzongató idegenség például jól megrázza a jelenvalólétet, és fenyegetően megmutatja neki, hogy beleveszhet az akárkibe. Riogatása elől viszont a jelenvalólét bemenekül az otthontalanságot tompító hanyatlásba. A mindennapiságban a jelenvalólét sosincs egyedül, hisz az akárki nyilvánossága minden otthontalanságot elfed. Ez egy *álbiztonság* a jelenvalólét számára. Ugyanis az otthonos-világban-benne-lét az egyik módusza a jelenvalólét hátborzongató idegenségének. Így tehát a hátborzongató idegenség hangulata faktikusan meg nem értett marad – állítja Heidegger. Azonban az biztos, hogy ha az ember szorong, akkor hátborzongató idegenséget érez, azaz otthontalanságot. És ekkor mindenekelőtt a Semmi és a Sehol nyilvánul meg.

3.2.4. A Semmi és a Sehol

„Heidegger filozófiájának fő jellemvonása, hogy a hagyományos metafizika ellenségének adja ki magát. Tehát a metafizikai tradícióval ellentétben a Létet nem Abszolútnak, hanem Semmi-nek (Nichts) fogja fel, ami sok félreértésre adott alkalmat. Így a Lét elérhetetlenné válik s vele együtt Isten is, akit metafizikai okoskodásainkkal első oknak, vagy első mozgatónak, tehát fogalmainkkal megközelíthetőnek tartottunk.”[250] A jelenvalólét amíg egzisztál – állítja Heidegger, faktikusan meghal többnyire a hanyatlás módján. Ugyanis a faktikus egzisztálás nem csak a belevetett világban-benne-lenni-tudás, hanem feloldódás a gondoskodás tárgyát alkotó világban. Ebben a hanyattlottságban következik be a hátborzongató idegenség elől való menekülése a jelenvalólétnek, amit a szorongás konstituál. A szorongás mitől-je a világban-benne-lét, mint olyan. A szorongás mitől-jét pedig az jellemzi, hogy a fenyegető (nincs meghatározott itt vagy ott – innen vagy onnan jövő) sehol nincs. Ez a jelentéktelenség a Semmi-ben és a Sehol-ban tárul fel. A *Die Grundbegriffe der Metaphysik* című írásában metafizikai kérdésként kerül elő a Semmi problematikája, amelynek szoros kapcsolata van a minket körbevevő egésszel. A Semmi teszi lehetővé a világ egészének vizsgálatát, így az a létező létéhez tartozik. A Semmi semmítve lebegteti az embert úgy, hogy az egészében vett létezővel együtt elsiklik az akárkibe. A Semmi a szorongás új oldalaira mutat rá. A szorongás támasznélkülisége egy lebegés egy üres térben, ahol csend van, amihez a jelenvalólét nincs hozzászokva, és mindenáron a meg nem gondolt beszéddel akarja megtörni. Azzal csapja be magát, hogy a

[250] JOÓS Ernő, *Isten és a lét*, Vigilia, 45(1980), III, 161–171.

szorongás elleni tiltakozásával önmagát is idegenként kezeli. A szorongást tehát a hátborzongató idegenség megélésén túl egy sajátos nyugalom is jellemzi. A Semmi – Heidegger szerint – olyan történés, amely nem éri el a szavakat, de a hangoltságon keresztül a megértést igen. A szorongásban benne rejlik egy valamitől való visszariadás, ami megigéző nyugalom. S ezt a nyugalmat idéző szorongást hatja át a Semmi, ami lényege szerint elutasító. A jelenvalólét a Semmi-be beletartottá lesz s ebben a Semmi-ben áll a létező egészének oltára előtt, e Semmi-n át tud viszonyulni önmagához és a létezőhöz. *Ebben a Semmi-ben kellő távolságra kerül mindattól, amihez korábban kötődött, és pont ez a távolság adja meg a rálátását arra, hogy önmagát választhassa. Emiatt kitüntetett tehát a szorongás, és emiatt szolgál a diszpozíció alapjául*. Ha jól látható, a Semmi-be beletartottság tágít, azaz kellően megnyitja a horizont teljességét, ennek okán lehetővé teszi az egészében vett létező meghaladását is, amit Heidegger *transzcendenciá*nak nevez. A szorongáshoz és a Semmi-hez köti Heidegger az emberi transzcendencia lehetőségét, ami még inkább megnöveli a szorongás jelentőségét. „A létezőhöz való minden emberi viszonyulás mint olyan önmagában csak akkor lehetséges, ha képes megérteni a *nem*-létezőt mint olyant. Nem-létező és Semmi-ség csak akkor érthetők, ha a megértő jelenvalólét eleve és alapjában a Semmi-hez igazodik, a Semmi-be van beletartva. A Semmi legbelsőbb hatalmát kell megérteni, hogy a létezőt mint létező hagyjuk lenni, és hogy a létezővel a maga hatalmában mint létezővel rendelkezzünk és hogy azok legyünk."[251] A *Lét és idő*ben arról szerezhető tudomás, hogy a szorongás ontikus megfelelőjében, a hangulatban tárul fel önmagának a jelenvalólét, önmagával úgy szembekerülve, ahogy faktikusan van. Belevetettként odafordulhat belevetett önmagához, és el is tud tőle fordulni (elutasítva teher-jellegét), ám a jelenvalólét elsődlegesen nem önmagaként érti meg magát, vagyis belevetettként hanyatlik. Önmagától való menekülése viszont nem a félelmen alapul (annak oka mindig valamilyen konkrét világonbelüli létező), hanem a szorongásból indul ki. *A szorongás fenoménjével mutatkozik meg az ember kettős létmódja: a tulajdonképpeni és a nem-tulajdonképpeni*. Korábban már említettem, a szorongás mitől-jében a Semmi és a Sehol mutatkozik meg. A szorongás célja és okának meghatározásakor nem valami fenyegető világonbelüli létezőt kell értelmezni. Okként a szorongó, megsemmisült, magányos, önmagát jelentéktelennek érző jelenvalólét a világban való lététől, az abban nem-lenni-tudástól szorong. Célja a tulajdonképpeni-világ, valamint önmaga ismerete és választása. Hogy mi is a világ heideggeri értelmezésben? „Heidegger utat kíván nyitni az ember számára adott végső

[251] HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, *i. m.*, 366.

tágassághoz, a világhoz. Ezt az új ösvényt Heidegger teljesen más eszközökkel próbálja kutatni – három tézist hasonlít össze: »1. a kő (az anyagi dolog) világ nélküli (weltlos); 2. az állat szegényes világgal rendelkezik (weltarm); 3. az ember világképző (weltbildend).«[252] Heidegger munkásságában a világfogalom igen jelentőssé vált – állítja Schwendtner, s annak alapjelentése két fő mozzanatban ragadható meg: a világ jelentés-összefüggés, melyet a jelenvalólét birtokol, és hozzáférésmód, mely által a dolgok megmutatkoznak. „A világ tehát az emberi létezés strukturális eleme, az emberi ittlét kinyitottságának (Erschlossenheit) tagolt, s megszilárdult létezése."[253] A szorongás jelentősége tulajdonképpen az, hogy az ember ne csak, mint másokkal együtt-élő ember (akárki), hanem mint individuum is képes legyen egzisztálni. Hiszen a hanyatlás olyan folyamatos tendencia, amely a tulajdonképpeni lététől eltaszítja a jelenvalólétet, és elaltatja a belevetettsége elleni ellenkezését is. *Az bizonyos, hogy a jelenvalólét másokhoz való tartozása szükségszerű, s emiatt szinte állandóan fenyegetve van önnön szabadsága és önállósága*.

Az előzőekben kitértem arra, hogy a hanyatlás előfordulása nem olyan menekülés, amely a világonbelüli létezőktől való félelmen alapszik. Hogy jobban megérthetővé váljon a hanyatlás elfordulása, a következő fejezetben a félelem és a szorongás különbsége kerül tárgyalásra.

3.2.5. A szorongás és a félelem különbsége

A szorongás és a félelem között fenomenális rokonság áll fenn, mégis különbözőek. Miben áll ez a különbözőség? Heidegger azt állítja, hogy a félelem és a szorongás elsődlegesen valamilyen *voltság*on [Gewesenheit][254] alapul, illetve azt is, hogy eredetük a *gond* egészén belül létrejövésükre tekintettel különbözik. A félelem véleménye szerint az elveszett jelenből származik és „[m]ielől-je mindig egy meghatározott tájékról való, a közelben közelgő világonbelüli ártalmas létező, amely azonban nem feltétlenül jön el"[255]. Tehát mindig meghatározott az a létező, amitől a félelem megjelenik, annak mitől-je és miért-je korlátozott és tárgya mindig fenyeget. Heidegger úgy véli, hogy a félelemben lévő jelenvalólét mindig várakozik az eljövendő rosszra (malum futurum). A *várás*

---

[252] SCHWENDTNER Tibor, *Az ember világképző lény = A filozófia és a mély unalom, A metafizika kezdetének problémája, Heidegger 1929/30-as előadásaiban*, Filozófiai Szemle(1999), VI, 801–826.
[253] Uo.
[254] „»Ameddig« a jelenvalólét faktikusan egzisztál, addig soha nem múlik el, hanem már eleve *volt* az »én volt-*vagyok*« értelmében. És csak addig *tud* volt *lenni*, ameddig van." HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 540.
[255] *Uo.*, 340.

[Gewärtigen] [256] ennek alapján hozzákapcsolódik a félelem egzisztenciális időbeli konstitúciójához, azaz a *várás félő*-nek nevezhető. Itt található meg a félelem jellegzetes hangulatkaraktere, s ebben a hangulatban megengedett, hogy a fenyegető visszajöjjön a faktikusan gondoskodó lenni-tudáshoz, mivel már várt rá. A félelem időbelisége nem-tulajdonképpeni, félés valami fenyegetőtől, ami: „[a] jelenvalólét faktikus lenni-tudására ártalmasan, a gondoskodás tárgyát alkotó kézhezálló és kéznéllevő körében a leírt módon közeledik" [257]. A félelem vizsgálatakor újabb fordulathoz érkezem. A jelenvalólét e diszpozíció hatására kapkodni kezd az egyik kéznéllévőtől a másikhoz, ugyanis önmagát féltése miatt a jól megszokott, bevett dolgokat teszi, amivel a lehetőségek sorát veszíti el, így ekképp zűrzavart okoz. Ennek a megzavarodott hátatfordításnak pedig az az eredménye, hogy egyik lehetőséget sem látja át, így egyik sem válhat a sajátjává. A félelemben a jelenvalólét egyszerűen hátat fordít elfelejtett önmagának, eluralkodik a fejetlenség. Heidegger behoz egy példát arra, hogy egy háztűz következtében a menekülők a legfeleslegesebb kézhezállót mentik, ami előttük van. Ebben a zavarodott állapotban a jelenvalólét éppen önmagát felejti el, hiszen a magát féltő gondoskodása mögül éppen hiányozni fog a tulajdonképpeni önmaga. E zavarodottság pontosan a felejtésen alapul. A félelem tehát:

- konkrét okkal rendelkező.
- mielől-je mindig egy meghatározott tájékról való,
- időisége: nem-tulajdonképpeni; várakozón-meg-jelenítő felejtés,
- nyomasztó állapota visszakényszeríti a jelenvalólétet belevetettségébe,
- összezavar,
- fél valamilyen fenyegetőtől, az eljövendő rossztól,
- egzisztenciális-időbeli értelmét az önfelejtés konstituálja.

Amíg a félelem mielől-jéről beszél Heidegger, addig a szorongás mitől-jéről, ami a jelenvalólétet szembesíti legsajátabb belevetett létével. A szorongásnak nincs várás-jellege, ugyanakkor mitől-je egyszersmind a miért-je is, merthogy „[a]z őket betöltő létező ugyanaz, nevezetesen a jelenvalólét… [A] szorongás nagyon is visszavisz a belevetettséghez mint *lehetséges megismételhetőhöz*. És ilyenképpen leplezi le egy tulajdonképpeni lenni-tudás lehetőségét *is*" [258], ugyanis az ismétlésben visszajön a jelenvalólét a belevetett

[256] „A nem-tulajdonképpeni jövőnek *várás*-jellege van. …*Az elvárás a jövőnek a várásból levezetett módusza, amely jövő tulajdonképpen előlegzésként jön létre*." *Uo*., 552–553.
[257] *Uo*., 558.
[258] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m*., 561.

jelenvalóságához. A szorongás, mivel a jelenvalólétből származik, egy lehetséges döntési hangulatba képes vinni a jelenvalólétet, a félelem pedig a világonbelüliből támad zűrzavarral, fejetlenséggel. A szorongás a jelenvalólétben a legsajátabb lenni-tudáshoz viszonyuló létet, azaz önmagát választás szabad létét nyilvánítja ki. A félelem nyomasztó állapota ezzel szemben hátat fordít az elhatározott lenni-tudásnak. A félelmet konstituáló felejtés összezavar, a szorongás jelene megmarad, hiszen az nem veszhet bele a gondoskodás valamilyen lehetséges tárgyába. Ha mégis, akkor az már félelem.

Összességében a heideggeri szorongás:

- kitüntetett fenomén,
- mitől-jét az jellemzi, hogy a fenyegető S*ehol* sincs,
- mitől-jében a *Semmi* és a *Sehol* nyilvánul meg,
- a szorongás *valamitől* és *valamiért* is szorong,
- visszaveti a jelenvalólétet arra, amiért szorong: a maga tulajdonképpeni világban-benne-lenni-tudására,
- mint diszpozíció módusza tárja fel a világ-világiságát,
- a jelenvalólétben a legsajátabb lenni-tudáshoz viszonyuló létet (szabad létet) nyilvánítja ki,
- szembesíti a jelenvalólétet önmagával (ami már eleve ő maga) és legsajátabb belevetett-létével,
- a jelenvalólétet az elszigetelt létképessége elé állítja,
- elmagányosít,
- lecsupaszít,
- visszarántja a jelenvalólétet a világ-ban való hanyatló feloldódásából,
- általa a jelenvalólét szembetalálkozik a hátborzongató idegenséggel,
- az általa feltárt világ jelentéktelensége leleplezi a gondoskodás lehetséges tárgyának semmisségét,
- visszavisz a belevetettséghez mint lehetséges megismételhetőhöz (nem felejtés, nem emlékezés, ismétlés; lenni tudás, melynek az ismétlésben mint jövőbelinek vissza kell jönnie a belevetett jelenvalósághoz),
- jelene *készenlétben* tartja a pillanatot olyanként, ami ő maga,
- egy *lehetséges* döntés hangulatába visz,
- eredendően a *voltság*on alapul, a jövő és a jelen belőle jön létre,
- megszabadít a semmis lehetőségektől és szabaddá tesz a tulajdonképpeniekre,

– a világban-benne-létből mint halálhoz-viszonyuló-belevetett-létből eredő,
– ***kulcs a jelenvalólét tulajdonképpeniségéhez!***

E két hangulat, a félelem és a szorongás, minden esetben hangolja a megértést. Félelmet a jelenvalólét gondoskodásának tárgyát alkotó környező világbeli létező indíthat, ezzel szemben a szorongás magából a jelenvalólétből származik. A szorongás a világban-benne-létből mint halálhoz-viszonyuló-belevetett-létből ered (erre külön fejezetben térek majd ki bővebben). A *szorongás* tehát *az elhatározottság jövőjéből*, amíg a *félelem az elveszett jelenből* származik. Mindenképp megjegyzendő, hogy Heidegger a szorongás és a félelem között még egy jelentős különbséget tesz: a félelmet nemcsak a nem-tulajdonképpeniséghez köti, hanem, ha lehet így fogalmazni, nem tartja pozitív fenoménként számon, a szorongást pedig épp ellenkezőleg, kitüntetett fenoménként jellemzi, ami a legnagyobb segítséget adja a jelenvalólét autenticitásához. A félelem akkor fordul elő Heideggernél – állítja Elkholy –, ha a világon belül valamilyen fenyegető dolog közeledik a jelenvalólét felé. A szorongás a jelenvalólét egzisztenciális identitásában rejlik, ezért ideális a jelenvalólét teljes egészének felfedéséhez. Az *Angst* felszabadítja a jelenvalólétet úgy, hogy őt a Semmi irányába helyezi. Azt közli, hogy a jelenvalólét e bénulásában semmivel és senkivel nincs kapcsolatban, csak önmagával.[259] További diszpozícióra, mint például a közönyre Heidegger csak néhány mondat erejéig tér ki, unott hangulatnélküliségnek jellemezve. A közöny nem törekszik, nem akar semmit, és mégis teljesen áthatja a mindennapiságot, tehát nem-tulajdonképpeni. Az elhatározottság nélküli mindennapiság alatt a jelenvalólét átadja magát a közönynek, és ezzel együtt átengedi magát a belevetettségnek. Heidegger elhatárolja a közönyt az egykedvűségtől, mégpedig azon az alapon, hogy az egykedvűség az elhatározottságból ered, tehát tulajdonképpeni. Feltehetően úgy lehetne jellemezni őket, hogy a közöny egy unott mindennapiság, se nem jó, se nem rossz; az egykedvűség pedig higgadtság, ami jó, hiszen pillanatszerűen jelen van a halálhoz-való-előrefutásban.

[259] ELKHOLY, *Heidegger and a Metaphysics of Feeling*, *i. m.*, 52–60.

4. Az emberi végesség

Az eddigi fejezetek kapcsán többször megemlítettem, hogy a jelenvalólétet mint *egész*-t vizsgálom Heidegger értelmezése szerint, előtérben a jelenvalólét létértelmének interpretációjával. A *gond* – amely a jelenvalólét struktúraegészének egész-voltát alkotja – elsődleges mozzanata az „önmagát-előzés", melynek jelentése: a jelenvalólét mindenkor önmaga kedvéért egzisztál. Viszont a jelenvalólétnek mindig van egy ún. *kinnlevőség*e, ennek okán alapszerkezetében egy *állandó lezáratlanság* rejlik. Amíg a jelenvalólét egzisztál, önmaga *teljességét* soha nem érheti el. Csak akkor, amikor mint létező jelenvalóságát elveszítve már nem lesz többé tapasztalható.
Az alábbi fejezetek a következőképpen tagolódnak: a halál mindennapiságának tapasztalása különböző felfogások bemutatásával, majd ehhez mérten a heideggeri halálhoz-viszonyulólét módjai kerülnek ismertetésre.

4.1. Az általában vett halál

Az életről és a halálról való felfogás egy motivációs, kognitív-axiológiai (megismerő-értékelméleti) struktúra, amely maximális általánosságban foglalja magába az elméletek összességét az emberekről, a természetről, a társadalomról. Az élet, a világ, illetve a halál felfogása mélyen beágyazódik az ember személyiségébe. S. Székely a halállal szemben bizonyos védekezési eszközöket különböztet meg, mint például a halál realitása ellen küzdés aktív módszerekkel, az elhalálozások okozta veszteségek kompenzálása, a fennmaradás biztosítása, kémiai szerek alkalmazása, kulturális eszközök felhasználása (vallás, hősiesség, stb.), a halálról való gondolkodás kerülése, akár a hétköznapi filozófia (az élet kihangsúlyozása) bevetése.[260] Az ember kivételes lény, hiszen tudatában van önnön halálának. Sokan hiszik, hogy halhatatlanok, sokan félnek a fájdalmas haláltól, s ezek a személyek a halál pillanatától félnek, nem attól, hogy mi fog történni velük azután. Mások halálával kapcsolatosan az ember szinte mindig abba a szituációba (csapdába?) esik bele, hogy nemcsak a saját halálát próbálja félretolni, hanem megpróbálja a körülötte lévőkkel is elhitetni, hogy halhatatlanok.[261] Az ember arra törekszik, hogy ő maga is és mások is

[260] S. SZÉKELY Attila, *Életfelfogás, szorongás, halálfélelem*, Bp., Animula, 2008[2], 8–9.
[261] „A halál elől való elfedő kísértés oly makacsul uralja a mindennapiságot, hogy az egymássallétben a »közelállók« gyakran még a »haldoklóval« is elhitetik, hogy meg fog meneküni a haláltól és hamarosan vissza fog térni gondoskodása tárgyát alkotó világának nyugodt mindennapiságába. Sőt az effajta »gondozás« azt jelenti: »megvigasztalni« ily módon a »haldoklót«. Vissza akarja őt hozni a jelenvalólétbe, s így elősegíti, hogy

megnyugodjanak a halál felől, mintha az sosem következne be, s az attól való félelme miatt nem képes önmaga halandóságával szembenézni. S. Székely három csoportra osztja a haláltól való félelem intenzitásának fokait:

1. A halál gondolatának elfojtása úgy, hogy a halál értelmetlenségét ellensúlyozza az élet értelmével, vagy épp ennek ellenkezője: a halál megnyugtató voltának hangsúlyozása.
2. Közepes intenzitású félelem, egy elfogadható álláspontra való törekvés (pl. társadalmi normák).
3. Erős halálfélelem, félelem, erős szorongásérzés, a halál gondolatának teljes visszautasítása.

A haláltól való félelemmel kapcsolatosan Kruskal-Wallis[262] teszttel, külön korcsoportokra bontva végezte el azt a vizsgálatot, amely kifejezetten a halálfélelemre összpontosult. Az életkori intervallumok: a 19–24 év közötti fiataloknál közepes félelmet, valamint a 32–39 év közöttieknél szintén közepes félelmet tapasztaltak, a 47–57 év közöttieknél is egy középszint alakult ki. A 61–70 év közöttieknél harangszerű eloszlást mutat, tehát egyik-másiknál alacsony, többeknél magas az arány. A 45–47 és 70–77 év közöttieknél van a legmagasabb váltakozás, tendenciájuk a magasabb halálfélelem felé mutat. A diagram szerint 76,2%-a az alanyoknak magas halálfélelemről tanúskodik, a megmaradt 23,8%-a közepes erejű halálfélelmet mutat. Az itt mért adatok egy adott térségen belül születtek. A lényeg a különböző életkorú személyek halálhoz való viszonyulásának megismerése. **S. Székely kimutatta továbbá azt is a vizsgálatai során, hogy a vallásos ember több eszközzel rendelkezik a stressz leküzdéséhez, és ezáltal csökkennek szorongásai**. Így nemcsak a halálról, hanem az életről való gondoskodás is megváltoztatható, más értékrendszer teremtődhet meg, így mérséklődhet az élet és a halál közti ellentét. A halállal szemben kifejlesztett védekezési eszközök közül a *kulturális eszközök* kiemelkedőek lehetnek. A vallás során az örök élet, a feltámadás, a reinkarnáció, amire az ember építhet, amelyek meghatározzák meggyőződését az életről és a halálról alkotott felfogását az adott társadalmi rendszerben. Pozitívan is fel lehet fogni a halál tudatát, állítják Erőss László és Veér András (orvosok), akik *A halál enciklopédiája* című könyvben gyűjtötték össze az igencsak különböző halálfelfogásokat. „Kár elrejteni a halált, mely valójában önmagában is

legsajátabb, vonatkozásnélküli létlehetősége még teljesebben ellepleződjék előle." HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 434.

[262] A Kruskal–Wallis-próba vagy Kruskal–Wallis H-próba (nevét William Kruskalról és W. Allen Wallisról kapta) egy hipotézis tesztelésen alapuló nemparametrikus statisztikai eljárás, amellyel tesztelhető, hogy egyes minták vajon származtathatóak-e egyazon eloszlásból. Kettőnél több független minta egy változó mentén történő összehasonlítására használják, amelyek rendelkezhetnek azonos, de akár különböző elemszámmal is.

rejtély, az élet igazi csúcspontja az élet igazi értelme a beteljesülés."[263] Erőss állítja, hogy a halál az élet legmagasztosabb pillanata, ugyanis a születéshez hasonlítható, ahol egyik eseménynél sincs az embernek aktív részvétele. *Úgy véli, egyedül a halál képes elvezetni az embert önmagához, mert a halál előtti utolsó pillanatok olyanok, amelyek megoldhatják az addigi életproblémákat, kibogozódnak a rejtélyek és feltárják a végső igazságokat*.

Az élet és a halál fogalmai kölcsönösen feltételezik egymást, amikor a halál kutatása van a célkeresztben, akkor ugyanúgy az élet kutatása is fennáll, és ez fordítva is igaz. Az élet értelmének kutatásakor a halálfelfogást is vizsgálni szükséges. Mint ahogyan a fenti példa is tükrözi, többféle mérést végeztek már a halálfélelemmel, a halálfelfogással kapcsolatosan, melyek akár jelentősen különbözhetnek is egymástól. A *Tibeti halottaskönyv*ben az alábbi olvasható a halálról: „Az élő, eszmélőlény teste s szelleme a világalkotó elemekből épül: földből, vízből, tűzből, szélből (levegőből), de égből (éterből) és az egyetlen önálló, öntermészetű létezőből a fényből is, és ha az éppen élt élet tartama fogyatkozik, akkor a jelek hozzák hírül a közelgő halált. A halál óráján az elemek egymásba omlanak, oldódnak, a föld a vízbe, a víz a tűzbe s így tovább, a mozgó életerő s az eszmélő fény mint magcsepp elválik a testgépezettől, s azoknál, kik az egyetemes Törvényt (a róla szóló tanítás révén) megismerték és követték, az a mag az egyetemes Fénnyel és Törvénnyel egyesül: megszűnik az önös én, a létszomj, és vele szűnik a szenvedés."[264] A külső felbomlás az, amikor az érzékek és az elemek, a belső, amikor a nagy gondolati állapotok esnek szét. Szögjal Rinpoche írásaiban a halál az ember tudatának természetének ősi alapjához, annak tisztaságához, természetes egyszerűségéhez viszi el az embert, ahol igaz természete jelenik meg. A halál szakaszainak sok leírása lelhető fel, amik kisebb részleteikben különbözhetnek egymástól, sőt az ember egyéni felkészültsége szerint is lehetnek eltérések. „Szerintem úgy lehet a legkönnyebben megérteni, mi is történik a halál folyamatában, a külső és belső szétbomlás során, ha tudjuk, hogy ez a *tudatosság egyre finomabb szintjeinek fokozatos elérése és felragyogása*."[265]

Az ókori görög filozófus, Epikurosz szerint a haláltól való félelem csak időpocséklás, helytelen logikán alapuló lelkiállapot. Azért nem kell félnie az embernek tőle, mert véleménye szerint nem vele történik meg, az ember nincs ott a saját halálánál. Hibás

---

[263] ERŐSS László, VEÉR András, *A halál enciklopédiája I*., Bp., Glória, 2001, Előszó.

[264] KARA György, *Tibeti halottaskönyv, Tibeti tanácsok halandóknak és születendőknek*, Bp., Európa, 1986 (Dharma–Szangha), 6. A fordítás alapjául szolgáló eredet mű: *ZAB-CHOS ZHI KHRO DGONGS-PA RANG-GROL, BAR-DO THOS-GROL CHEN-MO*, tibeti fanyomat, ami jelenleg Bethlenfalvy Géza tulajdona.

[265] SZÖGJAL Rinpocse, *Tibeti könyv életről és halálról*, ford. SÁRKÖZI Alice, Bp., Magyar Könyvklub, 1995, 283. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: SZÖGJAL Rinpocse, *The Tibetian Book of Living and Dying Copyright*, San Freancisco, Harper Collins, 1992.

elgondolásnak tartja azt, hogy a halál után megmarad valami az emberből, ami érzékeli, mi történik utána. Azt állítja, húsához, testéhez van kötve az ember tudata, ha valaki meghal, a tudata is vele hal. Az alábbi töredék abból a levélből való, melyet Menoikeusnak írt a halálról:

„Szokjál hozzá ahhoz a gondolathoz, hogy a halál semmit sem jelent számunkra, mert minden jó és minden rossz az érzékelésben van, a halál pedig az érzékelésnek a megszűnése. Az a helyes felismerés, hogy a halál semmit sem jelent számunkra, a halandó életet azért teszi örvendetessé, mert nem tételez fel a halál után végtelen időt, hanem elveszi a halhatatlanság utáni vágyat. Semmi szörnyű nincs az életben annak, aki helyesen megértette, hogy a nemlétben sem lesz semmi szörnyű. Balga az is, aki azt mondja, hogy nem azért fél a haláltól, mert kínokat okoz, ha elérkezik, hanem azért, mert kínokat okoz, mikor várjuk. Arról, ami elérkezésekor nem okoz kínokat, csak az ostoba tételezheti fel, hogy fájdalmat okoz, amikor várják. A halál tehát, amitől a bajok közül legjobban rettegnek, egyáltalán nem érdekel bennünket, minthogy ameddig mi létezünk, a halál nincs jelen, mikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé. A halál tehát nem érinti sem az élőket, sem a holtakat, mivel az élőknél nincs jelen, a halottak pedig már nincsenek.”[266] (ford. Sárosi Gyula)

Epikuros hibásnak tartja a halál utáni nemléttel való foglalkozást, valamint a születést megelőző hasonló állapotokkal való törődést. Azt a kérdést állítja középpontba, hogy ha a születés előtti évezredekkel sem foglalkozik senki, akkor a halál utáni évezredekkel miért kéne? Erről a vélekedéséről sírfelirata is tanúskodik: „Nem voltam; lettem; nem vagyok; nem érdekel.”[267] Nemcsak Epikurosz követői voltak, akik a filozófiát hívták segítségül a halálról való elmélkedéseikhez, hanem több más görög filozófus tanai is olvashatók arról, hogy elfogadhatóvá kell tenni azokat a dolgokat, amiken nem lehet változtatni. A halál az egzisztencia egész struktúrájában jelen van „[a]z az alapvető emberi jelenség, amely mindig is az emberlét titkokkal övezett, legrejtélyesebb történései közé tartozott”[268]. Boros ekképpen vélekedik a halálról: „A halálban tárul fel az ember első teljesen személyes tettének lehetősége; a halál ezért lényegében a tudatossá válás, szabadság, az Istennel való találkozás és az örök sorsra vonatkozó döntés ontológiailag kitüntetett helye.”[269]A halál filozófiai vizsgálatának gyökereiből mindenképp érdemes megemlíteni Heidegger Jaspers könyvéről írt recenzióját – írja Csejtei –, melyben Jaspers a halált határszituációkkal való

[266] Epikuros levele Menoikeushoz. Ld. SIMON Endre, *Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. kötet, Az Ókortól a XII. század végéig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1966, 97.
[267] Nigel WARBURTON, *A filozófia rövid története*, ford. DIPPOLD Ádám, szerk. HISEKER Mária, Bp., Kossuth, 2014, 36. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Nigel WARBURTON, *A Little History of Philosophy*, Yale University, 2012.
[268] CSEJTEI Dezső, *Filozófiai metszetek a halálról, A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*, Bp., Pallas–Attraktor, 2002, 5.
[269] BOROS László, *A halál misztériuma, Az ember a végső döntés helyzetében*, ford. GÁSPÁR Csaba László, Bp., Vigilia, 1998, 37. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Ladislaus BOROS, *Mysterium mortis; Der Mensch in der letzten Entscheidung*, Freiburg, Walter, 1967.

összefüggésben analizálja, s ez a későbbi heideggeri halálfelfogásra hatással bírt. Ezeket a szituációkat, melyeket az ember létezésének határainál érez, gondol, tapasztal, Jaspers határszituációként definiálja. S e határszituációktól való kitérést *vakság*nak nevezi, bár ezek elkerülhetetlenek, s ezek elől menekül az ember. Ez kifejezetten hasonít a heideggeri akárkire, aki a haláltól hanyatlóan elmenekül. Nagy valószínűséggel a főműben fellelhető halál át nem ruházása – „[a] meghalás, amely lényegszerűen helyettesíthetetlenül az enyém”[270] – Jaspers határszituációiból való merítés, ahol az embernek a saját halálához egyedülálló viszonya áll fenn. Az ember halála fel nem cserélhető, át nem ruházható, csak és kizárólagosan saját maga élheti át, s ehhez így vagy úgy, de viszonyulnia kell. A halál mint határ végső horizontként lehetőséget kínál az élet egészének megpillantására.[271] Ez a gondolat adja az ontológiai halálfelfogás lényegét, ugyanis olyan hermeneutikai időértelmezés lehetőségét kínálja, mely az élethez való hozzáállást változtatja meg.

A halál határa az emberi élet lezárója, de a közbülső időterminust (jelen, jövő, múlt) egészében teremti meg. Egyúttal lehetőséget ad arra, hogy elébe fusson, avagy meneküljön tőle a jelenvalólét. *A halál nem csupán csak vége valaminek, csak megszűnés, hanem épp abban mutatkozik meg, hogy a mindenkori küszöbön állásával az élet mikéntjeként jelenik meg*. A halálhoz mint a jelenvalólét előtt álló, bármikor bekövetkezőhöz *kitérve*, vagy *felé-lépve* lehet viszonyulni, de mindenképpen kell valahogy, ugyanis az élet elfogadására szólít fel. A halál ekképpen az életben rejlő dologiság jellegével rendelkező, képes látást adni az életnek, holdudvarában megjelenik az időiség és a történetiség jelensége.[272] A halál, mint az ember kitüntetett lehetősége elsősorban a megértés lehetőségét adja meg, melyben a halál tényével való szembesülés tudomásulvételt is hoz. „E vizsgálódások középpontjában a jelenvalólétszerű véget-ért-lét ontológiai jellemzése, valamint a halál egzisztenciális fogalmának kidolgozása áll.”[273] Heidegger a halálfejezet bevezető részében már levezeti, hogy a halál egzisztenciális fogalmának vizsgálatába kezd, ami azt jelenti, hogy a halál lényegszerű mibenléte tárgyiasulhatna, de a műben nem ez található, hanem a halál fogalmának egy teljesen más szemszögből való magyarázata. Avagy mit is jelent a halál az ember életében, hogy válhat azzal együtt teljes egésszé.

[270] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 434 .
[271] CSEJTEI, *Filozófiai metszetek a halálról*, *i. m.*, 16.
[272] *Uo.*, 20.
[273] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 411.

4.2. A heideggeri halálfogalom és a halálhoz-viszonyuló-lét módjainak vizsgálata

Heidegger a mozgást, ami valamire irányuló, Arisztotelészhez hasonlóan befejezettsége, illetve befejezetlensége alapján tartja számon. „Minden mozgás – mint βάδισις, útonlét valamihez – értelme szerint irányultságának még el-nem-értsége; a mozgás éppen mint valami felé tartás."[274] Ezek az elvek érvényesülni látszanak a jelenvalóság létének elvesztése kapcsán is, amikor a jelenvalólét végetérésének hozzáférhetőségét tárgyalja. „A már-nem-jelenvalóléthez történő átmenet lehetetlenné teszi a jelenvalólét számára, hogy tapasztalja és mint tapasztalat megértse ezt az átmenetet."[275] Annak átélése bár elérhetetlen, de mások halálán keresztül mégis valamilyen módon tapasztalatot szerez arról, így mondhatni szert tesz annak tényszerű bizonyosságára. Maga az átmenet jelentése görögül: μετάβαση, mely valamin keresztül át,- túlmenést, illetve elmúlást jelöl. Mindenképp egyik ponttól a másikig való eljutást, illetve ahhoz tartó mozgást, haladási irányt vesz célba. Mulhall erről egyenesen úgy fogalmaz, hogy *a jelenvalólét eredendő önmaga meghaladása átmeneti*, mert mindig többre lesz képes, mint ahogy jelenleg is van. „We are, in other words, inherently self-transcending or transitional, always capable of becoming more or other than we presently are."[276] Mulhall arra kíván rámutatni, hogy az átmenet az egzisztencia létmódjához vezet el úgy, hogy a jelenvalólét nem-tulajdonképpeniségéből tulajdonképpeniségébe képes „átmenni", s ennek kulcsa önnön-halálának-tudatában-levése. Mivel megértő, ezért saját jelenvalóságát is megérti, illetve azt a lehetőséget, hogy ismét önmaga lehessen. Tehát halálhoz-viszonyuló létét feltárultságának kitüntetett móduszaként – *elhatározottként* –, vagy inautentikusan megértő és elleplező kitérés móduszában rendelkező – *menekülőként* –, mint a halálhoz viszonyuló lét jellemzett lehetőségei felől értheti meg. A következőkben a halálhoz-viszonyuló-létmódok vizsgálatával foglalkozom[277], melyen keresztül világossá válik a jelenvalólét autentikus, illetve inautentikus viszonyulása önnön halálához. Ismertetem a jelenvalólét kétféle mozgását, egyenesként *előrefutó,* illetve csapongóan *kitérő* mivoltát.

---

[274] A βάδισις görög terminus befejezetlenséget jelöl. Ld. „Jede Bewegung ist – als βάδισις – Unterwegs sein zu – ihrem Sinne nach ein noch nicht Erreicht haben ihr es Worauf; sieist gerade als Zugehen darauf". HEIDEGGER, *Fenomenológiai Aristotelés-Interpretációk*, *i. m.*, 39.

[275] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 411.

[276] Stephen MULHALL, *Human Morality: Heidegger on How to Portray the Impossible Possibility of Dasein*, Oxford, Victoria, 2005, 309.

[277] A heideggeri halálfogalom részletes tárgyalása: Ld. BUSKU Szilvia, *A heideggeri halálfogalom és a halálhoz-viszonyuló-lét módjainak vizsgálata = Doktoranduszok Fóruma*, szerk. MAJOR Ágnes, FEKETE Norbert, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2016 (Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadvány), 85–93.

4.2.1. Inautentikusan viszonyulva a halálhoz

„A halálhoz viszonyuló létben [a] lehetőséget minden gyengítés nélkül *mint lehetőséget* kell megérteni, *mint lehetőségnek* kell kialakulnia, és a hozzá való viszonyulásban *mint lehetőséget* kell *elviselni*”[278] – konkretizálódik az a heideggeri tézis, amely rámutat az alábbi, néhány jelentős összefüggésre. A jelenvalólét kétféleképpen viszonyulhat a halálhoz: tulajdonképpenisége vagy nem-tulajdonképpenisége által. Ez utóbbi a jelenvalólét átlagos mindennapiságában lelhető fel. Heidegger ebből kiindulva kezdi el a halál fogalmának vizsgálatát arra hivatkozva, hogyha a halál egy létmód, akkor az a jelenvalólét ahhoz való viszonyulása felől megközelíthető. A nyilvánosság a halált kizárólag csak bekövetkező eseményként ismeri és azt a hétköznapiságában mindenki által megértett (degradált) kijelentésekkel illeti: „majd egyszer meghalunk mi is”, „ó, hol van még az, mire megöregszünk és meghalunk”, „soká van az még”. Többnyire abból érti meg magát, ami a világban körülveszi őt, amivel foglalkozik, azaz, amiről nap, mint nap gondoskodik az akárki módján. A jelenvalólét elhiszi, hogy minden a legnagyobb rendben van körülötte, hiszen másokhoz hasonlóan – a közvélemény szerinti degradált gondolkodásbölcseletet magáévá téve – teljes életet él. Ez a hanyatló-világban-élés számára megnyugtató, kísértő és egyúttal elidegenítő is egyben, s mindez abban nyilvánul meg, hogy a nyilvánosságba veszett jelenvalólét önmaga elől elfordulva, az akárkibe veszve létezik. Állandó kísértésérzése által hanyatlik a közfelfogás általi megértő világra, melyet a fecsegés birtokol. Az elidegenedés oly módon lép fel, hogy a jelenvalólétet tulajdonképpeniségétől elzárva tartja, aki emiatt bezárul önmagába. A megnyugtatás, a kísértés, illetve az elidegenedés tehát a hanyatlás specifikus létmódjai. Ezek a fenomének összességében jellemzik a jelenvalólét nem-tulajdonképpeniségét, a mindennapiságba való belezuhanását, melyben átlagos napjait tengeti. Mindezek a körülmények azt mutatják, hogy szinte állandóan saját inautentikusságába merülve egzisztál az akárki módján, és így tapasztalja meg a világban elé kerülő eseményeket, mint ahogyan mások halálát is. Kétségtelen, hogy így szembesül a halál bizonyosságával, de eközben az a probléma merül fel, hogy megnyugtatja magát efelől, így (halál)félelmét elrejtve halálhoz-viszonyuló-legsajátabb-létét teljesen elfedi. Ugyanakkor a haláltól való folyamatos menekülésével azt bizonyítja, hogy már eleve halálhoz-viszonyuló-létként van meghatározva, hiába odázza el állandóan félelmét ennek kapcsán. „Alltäglichkeit charakterisiert die Zeitlichkeit des Daseins (Vorgriff). Zur Alltäglichkeit gehört eine gewisse

[278] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 446.

Durchschnittlichkeit des Daseins, das »Man«, worin die Eigenheit und mögliche Eigentlichkeit des Daseins sich verdeckt hält."[279] Mindennapiság jellemzi a jelenvalólét időiségét. A mindennapisághoz tartozik a jelenvalólét egy bizonyos átlagossága, az akárki, akiben önmaga és tulajdonképpeniségének lehetősége rejtve van. Heidegger szerint a dolgok megértése már mindig valamilyen elő-struktúrán alapul, amihez egy már meghatározott értelmezés felől nyúl a jelenvalólét. Az akárki-önmaga különbözik az önmagára lelő, autentikus jelenvalóléttől, az előbbi (többnyire) nyomatékkal uralja világban-való-létét.

Arról, hogy hogyan és miként jön el a halál, nem szerezhet ugyan bizonyosságot a jelenvalólét, de meg sem kockáztatja, hogy átláthatóvá váljék előtte, vagy, hogy annak tényét megértően elfogadja. Inkább a világon-belül található eszközökkel való körültekintő foglalatoskodásba, saját szétszórtságában feloldódva köti le magát, azaz a halál elől kitérvén előbbiekhez menekülve él tovább. „A halálától való félelmét a világi gondokba való menekülésben letudja. A haláltól való el-tekintés azonban oly kevéssé az élet önmagában való megragadása, hogy éppenséggel az élet önmaga – és saját tulajdonképpeni létjellege – előli kitérésévé válik".[280] Teljesen ellepleződik továbbá a halál legsajátabb létjellege is, az, hogy meghatározhatatlan, azaz bármikor bekövetkezhet. A hétköznapiság felől értelmezve látható, hogy a halál a jelenvalólét végeként, illetve állandóan bekövetkező eseményként interpretálható. Látható továbbra az is, hogy az elfedő kitérés a halál elől való menekülésnek bizonyul. Merthogy „[n]em arról van szó, hogy az ittlét a halálban beteljesül, megszűnik, elfogy vagy kész lesz", hanem arról hogy a halál a jelenvalólét egyik létmódja, melyet attól fogva, hogy megszületik, „magára vesz".[281] Vagyis saját halálát, ami mindenkor a sajátja, fel kell vállalnia; és e dolgok észleléséből következően, amíg létezik, addig mindig valamilyen módon saját lenni-tudásához viszonyulnia szükséges. Ez a nem-tulajdonképpeni lét, melybe a jelenvalólét többnyire belehelyezkedik, egy másik létlehetőségen, a tulajdonképpeniségen alapul.

4.2.2. Autentikusan viszonyulva a halálhoz

A fentiek szerint a jelenvalólét halálhoz-való-viszonyulása többnyire inatutentikusan valósul meg. De hogyan válhat ez autentikussá? Az itt következő vizsgálat ezt kívánja megmutatni, valamint azt is, hogy a halál tulajdonképpeni megértésére nem a kitérés és nem az elfedés

[279] Martin HEIDEGGER, *Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1988 (Gesamtausgabe, 63), 85.
[280] HEIDEGGER, *Fenomenológiai Aristotelés–Interpretációk*, *i. m.*, 15.
[281] FEHÉR M., *Martin Heidegger*, *i. m.*, 169.

módján lehet szert tenni. Ezért a tulajdonképpeni véghez-viszonyuló-lét egzisztenciális struktúrájának vizsgálata az *ami-még-nem* lényege felől történik meg, merthogy az a jelenvalólét egész-voltának egyik alkotóeleme. „A jelenvalóléthez – ameddig van – hozzátartozik egy még-nem-ami ő majd lesz – az állandó *kinnlevőség*."[282] Heidegger szerint amíg a jelenvalólét egzisztál, létéhez kapcsolódik egy úgynevezett nem-egész-volt, amit ő kinnlevőségként definiál, s ami akként is jellemezhető, hogy valami, ami még be-nem-teljesült. Akkor válhat teljes egésszé, kinnlevőség(e) akkor oldódik fel, ha azzá válik, ami-ő-még-nem. Ilyen értelemben a jelenvalólét bevégződése, mint véget-ért-létként, de nem beteljesült-létként válik érthetővé. A bevégződéssel viszont még nem körvonalazható az egész-volta, csak az bizonyos, hogy földi léte véget ért, elhunyt[283]. Emiatt ezt a terminust Heidegger a véghez-viszonyuló-lét ontológiai alapjai felől is értelmezi, így a jelenvalólét egész-voltára irányuló vizsgálata még tovább nyúlik.

A legtágabb értelemben vett halált Heidegger az élet egyik fenoménjeként jellemzi, melynek különféle módozatai lehetségesek. Az élőlények halálát *kimúlás*nak, az ember fizikai értelemben vett halálát *elhunyás*nak, azt a létmódot pedig, amelyben a jelenvalólét halálához viszonyul ilyen- vagy olyan módon, *meghalás*nak nevezi. A jelenvalólét teljes egészléte ez utóbbi – a véget-ért-lét – ontológiai meghatározásából mutatkozik meg. Tehát ha az egész-lét a halált is magában hordozza, abban az értelemben, hogy általa a jelenvalólét megszűnik, akkor felmerül a kérdés, hogyan vizsgálható együtt a teljes struktúra: az egzisztáló jelenvalólét; a kinnlevőség (ami-még-nem); a véget-érés. A kinnlevőség jelentősége ugyancsak egyik későbbi írásában is (*Rejtekutak*) fellelhető, ahol Rilke '23-as, háromkirályok napján kelt levelére hivatkozik. „Amint a Holdnak is, úgy bizonyára az életnek is van egy olyan oldala, amely szüntelenül elfordul tőlünk, és amely *nem* az élet ellentéte, hanem a teljességhez szükséges kiegészítése, *a lét* valóságosan ép, teljes szférájának és gömbjének kiteljesítése."[284] Rilke a lét gömbjéről, a teljességről ír, amely arról szól, hogy az élethez természetes módon hozzátartozik a halál, amely nem az ellentéte, hanem csak a teljesség másik oldala. Tulajdonképpen a teljesség gömbje akkor egészül ki, ha a kinnlevőség megszűnik. Amíg a jelenvalólét él, az ami-még-nem-mel együtt nem-egész-voltában tartózkodik, ha viszont meghal, az a világban-való-léte elvesztésével jár. Akkor hogyan magyarázható az egész-volt, a teljesség? „Vajon nem pusztán formális érveléssel következtettünk-e az egész jelenvalólét megragadásának lehetetlenségére? […] a

[282] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 418.
[283] *Uo.*, 425.
[284] Martin HEIDEGGER, *Rejtekutak*, *i. m.*, 262–263.

»halál« kifejezést biológiai vagy pedig egzisztenciál-ontológiai értelemben, s egyáltalán kellő biztonsággal körülhatárolt jelentésben használtuk-e?"[285] Kérdések merülnek fel azzal kapcsolatosan, hogy a jelenvalólét egész-voltát érintő analízisek során fellelt eredmények vajon elfogadhatóak-e az eddig ismertetettek alapján? Mivel Heidegger még nem jut teljes körű eredményre, ezért ontológiai meghatározásokhoz nyúl, azaz az egzisztencia-fenomének összefüggéseire mutat rá. A vég az alábbi összefüggésben mutatkozik meg a jelenvalólét számára: *legsajátabb*, *vonatkozásnélküli*, *meghaladhatatlan*. Szemügyre véve részletesen: a legsajátabb, ugyanúgy, mint az élete, átruházhatatlan. Ebben a vonatkozásban a világban-benne-létére megy ki a játék. Vonatkozásnélküli, mert a másokkal való együttélése során megélt gondozás (egymásért, egymás-ellen) megszűnik, a többi emberhez fűződő vonatkozásától eloldódik[286]. Meghaladhatatlan, hiszen saját halálát nem élheti túl. A halál fenoménje tehát a konkrét jelenvalólét-lehetetlenséget mutatja meg, s mint ilyen, a kitüntetett küszöbön-állás [287] jellegével bír. Ugyanis a jelenvalólét legsajátabb létlehetőségében áll küszöbön önmagának, merthogy az élete forog kockán[288]. „A halál felülmúlhatatlan: az ittlét ama lehetősége, hogy többé már nem lehet itt – az ittlét puszta és egyszerű lehetetlenségének lehetősége." [289] Amikor a jelenvalólét meghal, akkor nem rendelkezik tovább jelenvalóságával, hanem a többé-nem-jelenvaló-lenni-tudás lehetősége mutatkozik meg. Ez elől nem térhet ki. Nem lesz jelen az elfedő kísértés, sem a fecsegés, sem a halál felőli megnyugvás. Sőt egy másik lehetőségre nyílik kilátás, amely a jelenvalólétet a halálhoz-viszonyuló-létnek önnön tulajdonképpenisége felől végbevitt megértésére sarkallja, egy olyan lenni-tudásra, amely a lehetőségbe való előrefutásként ragadható meg. A szabaddá válás lehetőségével szembesülő előrefutó jelenvalólét önmaga nem-létével, azaz a *Semmi*vel találja szembe magát, ezt pedig a szorongás alaphangulata teszi számára lehetségessé. A Semmi eredendően a létezéshez tartozik, melybe a jelenvalólét beletartja magát, tehát abban egzisztál. S amikor a jelenvalólét szorongása által otthontalannak, gyökértelennek érzi magát, az is megnyilvánul számára. „[E]x nihilo omne ens qua ens fit. Az egészében vett létező csak a jelenvalólét Semmijében jön el önmagához a maga legsajátabb lehetősége szerint, azaz véges módon".[290] Az előrefutás, mely a halál-felé-

[285] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 410.
[286] *Uo.*, 430.
[287] *Uo.*, 429.
[288] Uo.
[289] FEHÉR M., *Martin Heidegger*, *i. m.*, 171.
[290] Martin HEIDEGGER, *Útjelzők*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Bp., Osiris, 2003 (Sapientia Humana), 119. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Martin HEIDEGGER, *Holzwege*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2003.

való autentikus viszonyulás, lehetővé teszi, hogy a jelenvalólét kivetüljön erre a tulajdonképpeni lehetőségére, ahol megbizonyosodhat legsajátabb létéről.

Heidegger a tulajdonképpeni halálhoz-viszonyuló-lét jellemzőit ekképp foglalja össze: az előrefutás megmutatja a jelenvalólét számára, hogy belevetettként egzisztál, és szembesíti azzal, hogy a gondoskodó gondozásra elsődlegesen nem támaszkodva képes önmagaként egzisztálni. Továbbá ismerteti számára önmagától szorongó, halálhoz viszonyuló szabadságban is képes lenni-tudását, mint ontológiai lehetőséget. A halálba való belevetettség a jelenvalólét számára eredendőbben a szorongás diszpozíciójában válik nyilvánvalóvá, ami nem más, mint amit már említettem: a legsajátabb, vonatkozásnélküli és meghaladhatatlan lenni-tudástól való szorongása a jelenvalólétnek. Az autentikus bizonyosságra a jelenvalólét előrefutásként tesz szert, merthogy az nem más, mint a legvégső-lenni-tudás megértésének lehetősége. S ez az önmaga tulajdonképpeni léte – az elhatározottság – nem oldja el a jelenvalólétet világától, hanem feltárultságának kitüntetett módusza. S ennek a tudásnak a birtokában megérti, hogy kitérése vagy előrefutása az eltökéltségében kirajzolódó szituációban válik meghatározóvá. (Itt a szituáció nem helyzetet jelent, hanem az elhatározottságban feltárult jelenvalóságot.) A jelenvalólét tehát valamilyen módon megérti a halált, amely azért szerepel kitüntetettként Heidegger írásaiban, mert mindenkori küszöbön-állása [291], illetve igaznak-tartása (a halál csak *enyémként* van) eredendőbb, mint bármilyen más bizonyosság. Az ehhez való meghatározott viszonyulást a jelenvalólét előrefutásban érheti el, merthogy mint autentikus lenni-tudás, legsajátabb léte felől kap bizonyosságot.

4.2.3. A halál egzisztenciális alapokon való értelmezése

Heidegger úgy véli, a halál a jelenvalólét egyik létlehetősége.[292] Ezt a tételt többen vitatják. Kérdések merülnek fel azzal kapcsolatosan, hogy ha a halál ekképp értelmezhető, akkor, ha a jelenvalólét jelenvalóságát elveszíti, hogyan definiálható ez léte lehetőségeként? Ugyanis a jelenvalólét attól kezdve nem lesz jelen, lenni-tudása megszűnik, azaz létlehetetlensége veszi kezdetét. Ezek a vitatott kérdések Demske, *Sein, Mensch und Tod, Das Todesproblem bei Martin Heidegger* című írásában is megtalálhatók. Demske hiányolja a *Lét és idő* halálfejezetéből többek közt azt is, hogy milyen hangoltságú vajon a Dasein az átmenet közben. „*Wie* verhältsich Dasein zu seinem Tode? Auf welche existenzielle Seins weise

[291] ELKHOY, *i. m.*, 49.
[292] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 445.

steht es vor sich selbst als Sein zum Ende."[293] Hogyan viszonyul halálához a jelenvalólét? Melyik egzisztens létmódra áll önmaga előtt, mint véghez-viszonyuló-lét? – teszi fel kérdéseit. Amiben Demske jelentős problémát vél felfedezni a heideggeri halálfogalom kapcsán az az, hogy arról, hogy az ember a halálban milyen létmódban van, nem esik szó, kidolgozatlan. Épp ellenkezőleg: az interpretáció lefektette az átmenet egész problematikáját a jelenvalólét kifejezetten evilági létezésére. „Sicherlich wird in Heideggers Trakl-Interpretation über das, was wird das Problem des Im-Tode-seins genannt haben, nicht sausgesagt. Im Gegenteil: Die Interpretation verlegt die ganze Problematik des Übergangs aus drücklich in die 'disseitige' Existenz."[294] A hiányosságok felrovása helytállónak bizonyul abból a szempontból, hogy a *Lét és idő*ben arról, hogy mi következik a halál után, valóban csak néhány mondat található: „lehetséges-e egy másik, magasabb vagy alacsonyabb rendű lét, hogy vajon a jelenvalólét »tovább él«-e, vagy éppenséggel »túléli«-e magát, »halhatatlan«-e"[295], s nem olvasható erre vonatkozó konkrét utalás, vagy további értelmezés. Heidegger ezektől elhatárolódva a halál egzisztenciális fogalmát fejtegeti, vizsgálata kizárólag evilági, s arra kíván rámutatni, hogy az milyen módon gyökerezik a jelenvalólétben annak létlehetőségeként. Nem tárgyalja továbbá a halál utáni élet lehetőségeit, sem az abban lévő szenvedést, és az abban-lehetséges-tartózkodást. A halál utáni életre való kérdésfeltevés azért nem történik meg – mondja –, mert elsősorban a halál fogalmát ontológiai lényegében kell megragadni, másodsorban az analízis kizárólag a jelenvalólét véghez-viszonyuló-létének ontológiai megközelítésére irányul. Ezzel egyetértve Fehér M. István megközelítése mérvadó, aki azt állítja, hogy a heideggeri halál-elemzés kiemelkedő jelentőségű, ugyanis azt mutatja meg, hogy az ember még azzal sincs tisztában, hogy mit jelent egyáltalán létezni vagy nem létezni. Sőt az is bizonyos, hogy a halál beálltakkor mindenki szembesül autentikus énjével[296]. Mert ott csak önmagára számíthat, és akkor már nem kaphat segítséget a világba-menekülésekor használandó eszközök világától, vagy másoktól. Gelvennél pedig az olvasható, hogy a heideggeri halálanalízisben valóban nem arról található leírás, hogy mit érezhet halálakor az ember, hanem arról, hogy „[a] küszöbön álló halál mit jelent az élet teljességének a szempontjából"[297]. Tehát arra ad választ, hogy hogyan kerül szembe a valódi énjével halálakor a jelenvalólét.

---

[293] James M. DEMSKE, *Sein, Mensch und Tod, Das Todesproblem bei Martin Heidegger*, Freiburg–München, Alber, 1984[3], 36.
[294] *Uo*., 177.
[295] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m*., 426.
[296] FEHÉR M, *Martin Heidegger, i. m*., 173–174.
[297] Uo.

A *Lét és idő* alapvető feladataként a lét értelmének vizsgálata és az arra irányuló kérdésfeltevés van kijelölve. Így a halál egzisztenciális alapokon való értelmezése nem maradhat ki a tanulmányból. Ennek kapcsán a jelenvalólét egész-voltához tartozó ami-még-nemet is meg kellett vizsgálni, mert az az „egész" létszerkezetének egészéhez kapcsolható. A fentiekből következően láthatóvá vált, hogy a jelenvalólét többnyire inautentikus módon viszonyul a halál(á)hoz, azaz folyamatosan menekül előle. Ez az állandó kicsapongás a halálhoz viszonyuló nem-tulajdonképpeni lét, mely a tulajdonképpeniség létmódján alapul. Többek közt az is kiderült, hogy a jelenvalólét legsajátabb énjét a szorongási diszpozíció mutatja meg, amely elmagányosítja, majd visszarántja hanyatlásából, kinyilvánítva felé szabadlétét. Azaz módja nyílik létlehetőségeihez viszonyulni úgy, ahogy akar. „Az élet azon módon *van*, hogy a halála valahogy mindig jelen van számára, mindig valahogy látóterében van, ha másképp nem, akkor úgy, hogy a »rágondolást« kiiktatja és elfojtja."[298] A halál tehát az élet tartozékaként értelmezendő, mely Heidegger szerint „[d]as höchste und äußerste Zeugnis des Seyns"[299] – a létezés legelemibb és legvégsőbb tanúsága. Nem akként kell értelmezni, mint az egzisztálás végén bekövetkező eseményt, hanem egy ahhoz viszonyuló létlehetőségként kell körülhatárolni. S ha a jelenvalólét autentikusan képes halálához viszonyulni, akkor a maga-nem-valóságába behozza tulajdonképpeni önmagát úgy, hogy azt határozottan megtartja, ekképp a halál az életének egy lehetséges létmódja lesz, amely felől az egész-volta kirajzolódni látszik. A jelenvalólét addig „authentically dying"[300], azaz autentikusan haldokló. Az mindenesetre bizonyossá vált, hogy Heidegger a jelenvalólét létjellemzőjét világba-való-belevetett-létként nevezte meg és ezt az alábbi Demske idézet messzemenőkig alátámasztja: „Die Seele ist ein Fremdes auf Erden, weil sie ihren Heimatort *auf Erden* noch nicht gefunden hat; ihr Untergang ist dementsprechend der Übergang zum eigentlichen Wohnen *auf der Erde.*"[301] A lélek idegen valami a földön, mert lakhelyét *a világban* még nem találta meg; így *a földön való* tulajdonképpeni lakozáshoz veszte az átmenet.

4.3. A lelkiismeret hívása és a bűnös-lét

[298] HEIDEGGER, *Fenomenológiai Aristotelés–Interpretációk*, *i. m.*, 15.
[299] Martin HEIDEGGER, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1989 (Gesamtausgabe, 65), 284.
[300] MULHALL, *Human Morality*, *i. m.*, 291.
[301] DEMSKE, *Sein, Mensch und Tod*, *i. m.*, 177.

Ahhoz, hogy a jelenvalólét megtalálja önmagát, lehetséges tulajdonképpeniségében kell önmagának megmutatkoznia. Ehhez meg kell értenie a szorongásban feltáruló halálhoz-viszonyuló-létét. Ez a megértés viszont azon alapszik, hogy képes-e meghallani a lelkiismeret *hívó* szavát? Ehhez tehát szorosan kapcsolódik a jelenvalólét létmódjaként ismeretes *lelkiismeret*, *mely hívó hangjának meghallása és annak feltáró képessége eljuttatja a választás választásához* a jelenvalólétet. Hívása felhívásjellegű, azaz felszólítja a jelenvalólétet legsajátabb bűnös létére, azaz az akárkiből hívja elő önmagát. Ennek ellenére mint hívó, nem válik ismertté önmaga előtt. „A hívás feltárási tendenciájában benne rejlik a lökés, a kimozdító felrázás mozzanata.”[302] Ez a hívás a másokkal való gondoskodó együttlétben lévő akárkinek szól, aki önmagára lesz felhívva. Amit a hívó el kíván mondani, azt az egyedüllétben is meg lehet hallani, sőt a legsajátabb önmagában kizárólag önmagával van a jelenvalólét. Az önmagánál-lét legnagyobb biztonságát az előrefutás során kapott *legsajátabb*, *vonatkozásnélküli* és *meghaladhatatlan* lehetőség tudja biztosítani.

A jelenvalólét a lelkiismeretben önmagát hívja és a felhívott is ő maga. A *hívó* hangja a jelenvalólét hátborzongató otthontalanságában idegenként cseng, mert az önmaga közelségének ismerős hangját az önmagától távol lévő jelenvalólét nem ismeri fel. Ez az akárki közelebb kerülvén a hátborzongató idegenséghez menekülni kezd a lelkiismeret elől, így a hívás ellenállásba ütközik. A lelkiismeret tehát visszahív az akárki szétszóródásából, illetve a nyilvános fecsegéstől. Maga a hívás megértése pedig annál tulajdonképpenibb, minél jobban megérti, hogy csak neki szól. A lelkiismeret hívásának értelme: a jelenvalólét értésére adja, hogy bűnös. A bűn fogalmát Heidegger ekképpen vezeti le: a jelenvalólétnek meg kell értenie, hogy a hívás neki szól, ehhez másnak nincs köze, és ennek megértése a lenni-tudás lehetőségének egzisztenciális feltétele. A hívás nem ruházható át másra, nem cserélhető fel, nem mond semmit, hiszen a hátborzongató idegenség közepette a semmibe állított. Úgy képes hatni a jelenvalólétre, hogy őt visszahívja önmagához, előrehívás abba a lenni-tudásba, amiben ő, mint jelenvalólét már mindenkor van. A bűn hasonlóan a lelkiismerethez a *gond* fenoménjében van lehorgonyozva, s nem kéznéllévő jellegű esemény. A bűn szókratészi definíciója: a bűn tudatlanság. Kierkegaard szerint ezzel az a baj, hogy Szókratész nyitva hagyta a kérdést, hogy miképpen értelmezhető konkrétan a nem tudás, illetve annak eredete. Heidegger szerint bűnt elkövetni annyit jelent – *mindennapi belátás szerint* –, hogy a jelenvalólét valamivel adós mások felé. A bűn fogalmának vizsgálata a fentiek tükrében tehát az a hely, ahol a jelenvalólét másokkal való

[302] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 460.

együttélésének problémái felmerülhetnek. Ekképpen a jelenvalólét azért bűnös, mert nem tett eleget a másokkal való együttlét követelményeinek. A bűnös-létnek van további jelentése is, mégpedig az, hogy: „oka vagyok valaminek", „alkalmat adtam valamire", tartozhat a jelenvalólét másoknak anélkül, hogy ő maga lenne az oka. A bűnös-létnek ezek a vulgáris jelentései meghatározzák azt a magatartást, melyet Heidegger „bűnt követtünk el"-ként definiál.

A vizsgálat lényege viszont az a *bűnfenomén*, ami a jelenvalólét *bűnös-léte felől* ragadható meg. A *bűnös* formálisan egzisztenciális eszméjét Heidegger a következőképpen határozza meg: „Alap-oka lenni egy olyan létnek, melyet valamilyen Nem határoz meg – azaz valamilyen *semmisség alap-okának lenni*." [303] A jelenvalólét a legsajátabb őt meghatározó alap-okát nem Istentől kaphatja (a létanalitikába Heidegger nem hozza be az Isten-hitet), a világtól sem kaphatja, hiszen silánnyá lesz a jelenvalólét legsajátabb lenni-tudásakor. Akkor honnan kaphatja? „*Mint ez a létező*, melynek kiszolgáltatva csakis mint az a létező egzisztálhat, amelyik ő éppen, *egzisztálva nem más*, mint lenni-tudásának alap-oka."[304] Feltehetően a konkrét válasz ebben rejlik: a jelenvalólét maga fekteti le alap-okát, ami a legsajátabb önmaga, amit egzisztálva nem képes elérni, mindig elmarad e lehetősége mögött. A *hátborzongató idegenség*ben a jelenvalólét eredendően önmagával van, s ez a gyökértelenség szembesíti ezt a létezőt semmiségével, ami a legsajátabb lenni-tudásának lehetőségéhez tartozik. Ahogyan a jelenvalólétnek saját létére megy ki a játék, otthontalanságából önmagát (a hanyatló akárkit) saját lenni-tudására szólítja fel. Ez a lelkiismeret visszahívása a jelenvalólét belevetettségébe, hogy megértse a semmis alap-okot, és ebből az akárkiből vissza tudja magát vinni önmagához, s emígy bűnös – állítja Heidegger. Az időterminusokból ismert jövő felé tartó előrefutás adja meg a hívás kiindulópontját, s ezáltal lép színre a bűn, mint alap-ok. A térbeliségben pedig az a távolság mutatkozik meg, ahogy az akárki eltávolodott önmagától, ezt az előbbi jövő felé futás mutatta meg. Ezt a távolságot le lehet küzdeni, mégpedig úgy, hogy a bűnösség elfogadása és a lelkiismerettel bírni akarás létrejön. Explicite kimondható, hogy a jelenvalólét cselekvéseinek origója kizárólagosan önmaga (így lehet felelősségteljes). Heideggernél tehát a bűn a hiány által kerül megvilágításra és a semmiség alap-oka rámutat a lelkiismeret hívására, melyben önmagát hívja. A lelkiismeret meghallását annak elfogadása követi – a teljes lelkiismeret-élmény kizárólag a felhívás megértéséből adódik –, illetve annak tudatában levése, hogy nincs tökéletes, makulátlanul tiszta ember.

---

[303] *Uo.*, 477.
[304] *Uo.*, 478.

A bűn heideggeri értelemben létfogalommá vált, ami a lelkiismereti kérdés újraértelmezését vonta maga után. A jelenvalólét hanyatlásában nem képes saját eredendő létének egészét megragadni, viszont a szorongásban feltárult Semmi és a gyökértelenség megmutatja a halál fenoménjét, amely a lelkiismeret hívása által a jelenvalólétet legsajátabb lenni-tudására hívja fel: „A hívó a belevetettségében (már-valamiben-létben) lenni-tudásáért szorongó jelenvalólét. A felhívott éppen az a jelenvalólét, amelyet felszólítanak a maga legsajátabb lenni-tudására”[305]. A bűnös-lét tehát minden tudásnál eredendőbb. Ugyanis a felhívásban az akárki-önmaga az önmagának a legsajátabb bűnös-létére hivatik fel. S a hívás megértése azt jelenti, hogy a jelenvalólét akarja, hogy lelkiismerete legyen. A lelkiismerettel bírni akarása a jelenvalólétnek tehát (mint magamegértés) a legsajátabb lenni-tudásban a jelenvalólét feltárultságának egyik módja. Tengelyi emeli ki, hogy Heidegger a bűnértelmezésben a felelősség-analitikai megközelítés alapelemeit sem kívánta megőrizni, hanem visszament egészen Plótinoszhoz, aki szerint a rossz a jó hiánya, ezáltal a nemlét egy formája.[306] *A Lét és idő*ben Heidegger szem előtt tartotta, hogy a bűnösség és felelősség között ontológiailag megalapozott kapcsolatot létesítsen. A bűnös-lét, ha vállalja a jelenvalólét, akkor a lelkiismeretesség és felelősség oly módozatait alakítja ki, melyek nem szorulnak megbánásra, bűntudatra. A bűnös-lét hozzátartozik a jelenvalólét alapjellegéhez, amit el kell fogadni ahhoz, hogy utána tovább lehessen lépni a legsajátabb-lenni-tudás felé. A hívás meghallása tehát egy megértésen alapuló elfogadás.[307] A bűnt Heidegger létfogalommá tette, a jelenvalólét alapjává. A bűn tehát a *gond*-struktúra egészéből értelmezendő, azaz a szorongásban feltárult *hátborzongató idegenség* és a Semmi az idő dimenzióját megnyitva megmutatja a halál fenoménjét, mely a lelkiismeret hívására a jelenvalólétet legsajátabb lenni-tudására szólítja fel.

A jelenvalólét *nyitott*ságából következően felelősséggel tartozik. Mivel a *nyitott*-lét azt is jelenti többek közt, hogy megért, elfogad, az ilyen értelemben vett *nyitott*ság a bűnös-lét felelősségét követeli. A lelkiismeret hívása a jelenvalólét teljes egészére terjed ki, s a benne rejlő lehetőségekre, melyekből csak keveset tud megvalósítani, így a többi tekintetében bűnös marad. Amíg nem tapasztalható a szorongás világa, amíg nem válik érthetővé az otthontalanság csendes és egyben hátborzongató hívása, addig a felelősség elkerülése áll fönn. **A szorongás sok mindent világossá tesz: a választás és a felelősség komolyságát, az elmúlás valóságát, az otthontalanság és a semmi nyugodtságát, az akaratot mely**

[305] *Uo*., 468.
[306] TENGELYI László, *Felelősség-etikai és fundamentálontológiai bűnértelmezés = Utak és tévutak, Előadások Heideggerről*, Bp., Atlantisz, 1991, 227–261.
[307] Uo.

által a jelenvalólét megérthet, választhat, és önmagává válhat. Ugyanis a hétköznapi valóság nem tud mit kezdeni a szorongással, nem hallja meg a lelkiismeret felhívását, így nem is ismeri fel az elszalasztott lehetőségeket. A szorongás miért-je és mitől-je maga a jelenvalólét, így a szorongás élménye teljes egzisztenciális struktúráját feltárja. Az egzisztenciális értelemben vett bűnben szintén a jelenvalólétről van szó, aki amíg egzisztál, addig mindig is bűnös marad. A jelenvalólét már kezdetektől fogva bűnös, hiszen a számtalan lehetőség közül csak vajmi keveset képes önmagához mérten beteljesíteni (akárkibe veszve marad bűnös). A rengeteg megvalósíthatatlan lehetőség miatt tartozik önmaga felé. A bűn tehát mint a jelenvalólét léte eredendőbb, mint minden róla való tudásunk. A lelkiismeret hívása nemcsak a *nyitott*ságra hívja a jelenvalólétet, hanem a jelenvalólét teljes egészére. Heidegger azt állítja, hogy a jelenvalólét lelkiismerettel-bírni-akarásban rejlő feltárultságát a szorongás, a megértés és a beszéd konstituálja. Ezt a kitüntetett feltárultságot (hallgatag, szorongásra kész kivetítését legsajátabb bűnös-létre) nevezi *elhatározottság*nak. [308] Az elhatározottság mindig egy mindenkori faktikus jelenvalólét elhatározottsága, s azt jelenti, hogy a jelenvalólét engedi magát felhívni az akárkibe való beleveszettségből. A lelkiismeret hívásának hallása, megértése a választani tudás vagy akarás. Ez az a lehetőség, amiben a hívás megértése megtörténhet, illetve amiben a jelenvalólét otthontalansága kapcsán feltárul a szorongás. A lelkiismeret tehát csak a tulajdonképpeni létmódok lehetőségét megadó alaphangoltságokban hív, mint a szorongásban. Nem-tulajdonképpeni formájában téves kifutással rendelkezik, ahol az akárki azt hiszi, hogy a lelkiismeret majd megmondja, mi az igaz, vagy éppen létének módját fogja *hanyatló-elfedő*n értelmezni: „[a]mely őt mint hívás az elveszettségből, az akárki gondjaiba-bajaiba akarja visszavinni." [309] A lelkiismeret hívásának meghallása feltételezi tehát a jelenvalólét egyedül-lenni-tudásának képességét, a hallani-tudás képessége a lelkiismereten túl pedig önmaga meghallását mutatja meg. A lelkiismerettel-bírni-akarás a lenni-tudás faktikus lehetőségeit nyitja meg, ahol a jelenvalólét önmagává válhat, azaz: „[m]int magamegértés a legsajátabb lenni-tudásban a jelenvalólét feltárultságának egyik módja"[310].

A fentiek során átláthatóvá vált a szorongás kapcsolata a bűnnel és a lelkiismerettel. Kiderült az is, hogy a halál szorosan összefügg a szorongással és a bűnnel. A halál tudata a jelenvalólétet lelkiismerettel-bírni-akarásra kényszeríti, aki lehetőségei mellett saját bűnös

[308] „Az elhatározottság a jelenvalólét feltárultságának kitüntetett módusza." HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 344.
[309] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 485.
[310] *Uo.*, 494.

létét is megérti. A halálhoz-viszonyuló-lét kitüntetettsége a jelenvalólét számára az, hogy saját halálával értse meg egészben önmagát. Ennek két jellemzője van: a küszöbön-állás és a magaelőzés. A magaelőzésben a jelenvalólét látja lehetőségeit, amelyeknek küszöbén áll. A halál mint kitüntetett lehetőség elsősorban a megértés lehetőségét adja.

4.4. A haláltól való szorongás

A halál mint határ végső horizontként lehetőséget ad az élet egészének megpillantására.[311] Épp ez a gondolat adja meg az ontológiai halálfelfogás lényegét, egy olyan hermeneutikai időértelmezés lehetőségét teremtve meg, amely az élethez való alapvető hozzáállást változtatja meg. A halál tulajdonképpen lehetőséget ad a választásra: vagy felé-lépünk, vagy elmenekülni próbálunk előle. „Ha az élet úgy viszonyul a biztos halálhoz, hogy kézzelfoghatóan birtokolja, akkor válik az élet önmagában láthatóvá. A halál képes látást adni az életnek, és állandóan legsajátabb jelene és benne, magában növekvő, mögötte halmozódó múltja elé vezeti."[312] ***A halál tehát az élet elfogadására szólít fel***. Heidegger úgy véli, a halál az emberi értelem számára igenis megragadható, mégpedig a *gond* fenoménjében konkretizálódva. *Ontológiai értelemben a jelenvalólét autentikus mivolta az, amely képes a halálhoz való előrefutással önmaga legsajátabb lehetőségeire rátalálni*. „A meghatározhatatlanul bizonyos halálhoz való előrefutásban a jelenvalólét megnyílik a saját jelenvalóságából fakadó állandó fenyegetés előtt."[313] A halál kitüntetett lehetőségekhez viszonyuló létként jelenik meg, és rámutat arra, hogy az ember saját halálával értse meg magát. „Mint ilyen, a halál *kitüntetett* küszöbön állás."[314] Ennek a megértése önmegértés is egyben, szembesülés a halál tényével és szembesülés önmaga végességével. A heideggeri halálfelfogás nem arra adja meg a választ, hogy mi is a valójában vett halál, arra sem kapunk választ, hogy mi történik a halál bekövetkeztekor és közvetlen utána. De nem is ezekért a feltevésekért íródott a heideggeri halál-fejezet. Inkább arról lesz valamilyen ismeretünk, hogy a jelenvalólét hogyan és milyen módon tapasztalhatja meg önmaga végességét, és nem csak biológiai értelemben, hanem a hétköznapi tapasztalat – mindennapiság – fényében is. Heidegger úgy véli, hogy ehhez nincs szükség a tudat és a tudattalan szerepére – ahogy Freudnál az elnyomott tudattalan halálviszonyának előtérbe helyezése fontos szempont –, kizárólag magára az életre, az élet helyes megértésére van szükség. Elsősorban a halál fenoménjének megértése által lehet a tulajdonképpeni egzisztencia módjaihoz visszatalálni. A halál fenoménjét pedig a szorongás fedi fel. A szorongás ugyanis a létező lenni-tudásáért szorong, s így tárja fel annak legvégső lehetőségeit. „Mivel az előrefutás a jelenvalólétet teljesen elszigeteli, és lehetővé teszi, hogy a jelenvalólét önmagának ebben elszigeteltségében megbizonyosodjék lenni-tudásának egészvoltáról, ezért a jelenvalólét e

[311] CSEJTEI, *Filozófiai metszetek a halálról*, *i. m.*, 16.
[312] *Uo.*, 19.
[313] HEIDEGGER, *Lét és idő*, *i. m.*, 451.
[314] *Uo.*, 430.

magamegértéséhez alapvetően hozzátartozik a szorongás alapdiszpozíciója."[315] A heideggeri Dasein – tárgyalja Elkholy –, szoros kapcsolatban áll az őt körülvevő más jelenvalólétekkel, akiket a hangulat, konkrétabban a szorongás diszpozíciója hangol, amely során feltárulhat a halál felé (sein zum Tode).[316]A halálhoz-viszonyuló-lét lényegszerűen szorongás – állítja Heidegger. Ugyanis a halálba való belevetettség a jelenvalólét számára eredendőbben a szorongás diszpozíciójában válik nyilvánvalóvá. A jelenvalólét ki van szolgáltatva tulajdonképpen saját halálának, hiszen ebbe már eleve belevetett, beleveszett. **A jelenvalólét haláltól való szorongása saját lenni-tudásának szorongása és egyben legsajátabb lehetősége**. Boros szerint a halálában tárul fel az ember első teljesen személyes tettének lehetősége: a halál ezért lényegében a tudatossá válás, maga a szabadság. *A halál mint a megismerés teljessége* című fejezetében az a filozófiai bizonyítás összefoglalása található, miszerint az ember csak a halál pillanatában néz szembe önmagával és Istennel, és dönt arról, hogy léte a végső beteljesedéshez jut-e el, vagy végleg elhibázottá válik.[317]

Visszatérve Heideggerhez, elmondható, hogy a halál a legvégső lehetőségnek bizonyul. Ezt autentikusan a halálhoz való előrefutásban érhetjük tetten. Heidegger már alapjaiban szétszedi a halál tradicionális felfogását azzal, hogy a halált a jelenvalólét egyik létlehetőségének tekinti, megszüntetve ezzel az élet és a halál fogalma között feszülő ellentétet. A halál ugyanis a jelenvalólét véghez-viszonyuló-léte, ami lehetőségeinek és önmegértésének végső horizontja. Ha a jelenvalólét él szabadságával, és saját egzisztenciájának semmis alapjához tulajdonképpeni módon viszonyul, akkor lehetősége van önmaga egyedi sorsává válni. Habár szabadságában áll eldönteni azt, hogy miképpen viszonyul a halálhoz, mégis felelős e döntés meghozataláért, avagy a választás választásáért. *A halál a jelenvalólét számára olyan dimenziókat nyit meg mint a lehetőség, a szabadság és a felelősség. Azáltal, hogy szembesül végességének lehetőségével, a halál éppen az életre irányítja a figyelmet, amivel foglalkoznia szükséges.* Ezért írja Gelven, hogy: „Heidegger halálelemzése nem a természetes állapot vagy a kétségbeesés talpazata, hanem a szabadság és a tulajdonképpeni egzisztencia forrása."[318] A jelenvalólét tehát segítség nélkül teljesen magára hagyottan marad azzal a felelősséggel, hogy autentikusan viszonyuljon saját életéhez.

---

[315] *Uo*., 452.
[316] ELKHOY, *Heidegger and a Metaphysics of Feeling*, *i. m*., 14.
[317] BOROS, *A halál misztériuma*, *i. m*., 54–58.
[318] „Heidegger's analysis of death, then, is not the basis for morbidity and despair; it is rather the source of freedom and authentic existence." GELVEN Michael, *A Commentary on Heidegger's Being and Time*, Illionis, Northern Illionois University, 1989, 154.

Összegzés

A dolgozatban ismertetett különböző korokban eltérő szorongás-formák jelentek meg, s azok *feloldására* vagy *viselésére* többféle elmélet született meg. Az antik kor végén az ember a halál elkerülhetetlensége okozta ontikus szorongás miatt tette fel kérdését: „*Ki szabadít meg ebből a halandó testből*?”. A sztoikusok különösen sokat foglalkoztak a halál miatti szorongással, s úgy vélték, hogy azt le kell győzni, ehhez viszont szellemi megerősítés szükséges. Az arisztotelészi filozófia a szorongással szemben a bátorságot és a hősiességet tüntette ki, mégis az antikvitásban rejlő kettőség a következőképp alakult: egyrészt alacsonyabb rendű lelki minőségként kezelték a szorongást, amin uralkodni szükséges, másrészt az élet értelmes részének tartották, ami fontos üzenettel bír az ember számára.

A középkor szorongásait leginkább az erkölcsi szorongás, az örök kárhozattól való szorongás határozta meg, ami a „*Hogyan nyerhetjük el Isten kegyelmét?*” kérdésfeltevésben csúcsosodott ki, ahol az Istenfélelem, valamint Isten dicsőítése mozgatta a kor emberét. Az őskeresztények Istenről mint hamarosan bekövetkező világvége eljövetelével kapcsolatosan beszéltek. A páli levelek értelmezése szerint, ha az ember szoros kapcsolatban él Istennel, Istentől vezettetett életet él és Istenfélő, akkor szorongása megszűnhet. Teológiájában – a szorongással kapcsolatosan – az Istentől való szorongásnak pozitív hozadéka van, ugyanis ha az ember szorongását egyedül Istennel szemben érzi, az más istenek felé nem jelenhet meg. S ha a páli levelek intéseit az ember betartja, nemcsak szorongás nélküli életet élhet, hanem sorsát is jobbra fordíthatja azáltal, ha Isten akaratát cselekszi. A szorongással mindenkinek el kell bírnia, sajátjaként, mert épp ez a fenomén, ami megóvja a keresztény embert attól, hogy a hite által hamar győzedelmesnek érezze magát. Ez nem egy könnyű lehetőség. Komoly, élethosszig tartó lelki munkát jelent az ember számára, ha szorongásában kitartva Isten kegyelmében bízva várja szabadulását.

A XIX. században Kierkegaard emeli a szorongásról alkotott gondolkodását teológiai magaslatokra, és ír az ember szűnni nem akaró szorongásáról. Az ember szorongásának képességét életfontosságúnak tartja, és úgy véli, a hit teszi képessé az embert a szorongásra. A kierkegaardi szorongás az eredendő bűnnel kapcsolatos, a heideggeri szorongás pedig a jelenvalólét faktikusan egzisztáló világban-benne-lététvel. Mivel Kierkegard egész életét átszőtte a szorongás (ami számára mind elméleti, mind egzisztenciális kérdés volt), nem volt nehéz azt nemcsak teológiai, hanem filozófiai szintre is emelni. Felismerte, hogy a szorongás a tulajdonképpeni egzisztencia megvalósításának elengedhetetlen feltétele,

cselekvésre sarkallhat. Az eredendő bűn – a szorongás kérdésének összekapcsolása a bűn kérdésével – a választás szabadságának lehetőségéből adódik, az embernek bátran akarnia kell azt. A szorongásban leli meg az ember a szabadság lehetőségét, ami az Isten melletti döntés szabadságát jelenti. Ezért lehet megváltó szorongásról beszélni, mert az megszabadítja az embert a helytelen magabiztosságtól, és bátorságot ad számára. Csak az igazán bátor, aki hívő is, hiszen neki van olyan reménysége és bátorsága ahhoz, hogy teljes életre vágyjon.

A jungi szorongás-koncepció arra mutat rá, hogy az egzisztenciáját veszélyeztető tartalmakat az ember a tudattalanba szorítja, aminek feloldása az individuáció által lehetséges. Verena Kast a szorongásnak pozitív személyiségformáló erőt tulajdonít, s ha a szorongó ember a személyisége részeként elfogadja, önállóbbá, érettebbé válik. Condrau úgy véli, az ember szorong a saját egzisztenciája miatt a létben való létezésétől, s kifejti, ez az ember létének alapvető tapasztalata, amely a születéstől a halálig elkísér.

Minden szorongásforma, minden szemléletmód a halál miatti szorongásban válik hangsúlyossá. A halál szorongató ténye minden embert meghatároz. Bár a szorongás másik mélysége is kirajzolódik a halál-szorongás mellett, mégpedig a jelenvalólét világban létének miben-léte. A heideggeri szorongás az egzisztenciához tartozik, amely az emberi lét jellemző alapdiszpozíciója. A szorongás teljes fenoménje (amiért-je, mitől-je) a jelenvalólétet mint faktikusan egzisztáló világban-benne-létet mutatja meg. A szorongás oka tulajdonképpen az élet végessége. A halál elkerülhetetlenségének tudata mély szorongást okoz, de ha az ember eltökélten szembenéz végességével és azt kellően magára veszi, akkor igazlétet nyerhet el.

Zusammenfassung

In der Dissertation aufgeführten verschiedenen Zeitaltern erschienen verschiedene Ängste und zu ihrer Auflösung oder Austragen sind mehrere Theorien geboren. Am Ende der Antike hat der Mensch wegen den unausweichlichen Tod verursachte ontische Angst seine Frage aufgestellt: *Wer wird mich von diesem sterblichen Körper befreien?* Besonders viel haben sich die Stoiker mit der vom Tod verursachten Angststörung beschäftigt und sie meinten, dass sie muss bewältigt werden und man dazu psychische Bekräftigung braucht. Die Philosophie von Aristoteles hat den Mut und die Tapferkeit gegen die Angststörung geehrt, aber die Doppelheit in der Antiquität hat sich folgendermaßen gebildet: Die Angst wurde einerseits als niedrigere spirituelle Qualität behandelt, die man beherrschen muss, andererseits wurde sie für den sinnvollen Teil des Lebens gehalten, die eine wichtige Botschaft für den Menschen hat.

Die Ängste im Mittelalter haben moralisch, von der Angst von ewigen Verdammnis bestimmt, die in der Frage: *Wie kann man die Gnade des Gottes erlangen?* hervorgehoben wurde, wobei den Menschen dieser Zeit die Gottesfrucht und die Verherrlichung des Gottes motiviert hat. Die Urchristen haben über Gott im Zusammenhang mit dem bald gekommenen Weltuntergang gesprochen. Nach der Auslegung der Paulusbriefe, wenn man mit dem Gott eine enge Beziehung hat, so lebt wie Gott es lenkt und gottesfürchtig ist, kann seine Angst verschwinden. In ihrer Theologie – im Zusammenhang mit der Angst – die Angst vor Gott hat positive Erlöse, wenn man sich nämlich seine Ängste allein gegenüber Gott fühlt, sie kann sich bei anderen Göttern nicht erscheinen. Wenn man die Warnungen der heiligen Paulusbriefe einhält, er kann nicht nur ohne Angst leben, sondern er kann sein Schicksal dadurch besser machen, wenn er den Willen Gottes tut. Mit der Angst muss man als eigene umgehen, weil das ist das gerade das Phänomen, das den Christen davon bewahrt, durch sein Glauben sich zu früh siegreich zu fühlen. Es ist keine leichte Möglichkeit, es bedeutet für den Menschen eine ernsthafte, bis zum Tod dauernde spirituelle Arbeit, mit seinen Ängsten aushaltend, in der Gnade Gottes um seine Befreiung auszuwarten.

Im XIX. Jahrhundert hat Kierkegaard seine Auslegung über Angst bis zur theologischen Höhe gehoben und schreibt über die unendliche Angst des Menschen. Er hält die Fähigkeit des Menschen Angst zu haben für lebenswichtig und meint, der Glaube befähigt den Menschen Angst zu haben. Die Angst im Denken Kierkegaards ist mit der Erbsünde zu verbinden, die Angst von Heidegger ist aber das Dasein und mit seinem faktisch existieren In-der-Welt-sein. Weil das ganze Leben von Kierkegaard mit der Angst durchgewoben

wurde (was für Ihn sowohl eine theoretische als auch eine existenzielle Frage war), war für Ihn vielleicht nicht so schwer, es nicht nur bis zur theologischen, sondern auch philosophischen Höhe zu heben. Er hat erkannt, dass die Angst die unerlässliche Voraussetzung der Verwirklichung der eigentlichen Existenz ist und treibt zum Handeln an. Die Erbsünde – verbunden die Angstfrage mit der Sündenfrage – ergibt sich aus der Möglichkeit der Freiheit zu wählen, das heißt, dass man es mutig wollen muss. Der Mensch findet in der Angst die Möglichkeit zur Freiheit, das bedeutet, sich für Gott frei zu entscheiden. Deswegen kann man über eine erlösende Angst sprechen, weil sie den Menschen von unrechten Selbstsicherheit befreit und für ihn Mut gibt. Nur derjenige ist wirklich tapfer, der auch gläubig ist, er hat nämlich solche Hoffnung und Mut um ein vollständiges Leben zu wünschen.

Die Konzeption über Angst von Jung weist darauf hin, dass der Mensch die Inhalte, die seine Existenz gefährden, drängt in das Unbewusste zurück, deren Auflösung nur durch die Individuation möglich ist. Verena Kast schreibt der Angst eine positive Identitätsbildende Kraft und wenn der ängstliche Mensch sie als Teil seiner Personalität akzeptiert, wird er selbstständiger und reifender sein. Condrau hatte der Meinung, der Mensch hat Angst vor seiner eigenen Existent, vor seinem Sein im Dasein, das heißt vor seinem Leben und er entfaltet, dass es die grundsätzliche Erfahrung des Menschenlebens ist und begleitet vom Geburt bis zum Tode.

Alle Angsttypen, alle Betrachtungsweise werden in der Angst vor dem Tod betont sein. Die angstmachende Tatsache über dem Tod bestimmt alle Menschen. Aber die andere Tiefe des Besorgens geht neben der Todesangst hervor, nämlich seine Existenz im Dasein. Die Angst nach Heidegger gehört zur Existenz, die die bestimmende Grunddisposition des Menschenseins ist. Das ganze Phänomen der Angst (warum, wovor) zeigt das Dasein als faktisch existierende In-Der-Welt-Sein.

Der Grund der Angst ist eigentlich die Endlichkeit des Lebens. Das Wissen um die Unvermeidbarkeit des Todes verursacht tiefe Angst aber wenn der Mensch entschlossen ihrer Endlichkeit gegenübersteht und er sich sie richtig auf sich nimmt, gewinnt er das Wahrsein.

Bibliográfia

Martin Heidegger művei:

GA 2 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe, I. Abteilung: *Feröffentlichte schriften 1914–1970, Sein und Zeit*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1989.

GA 7 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe I. Abteilung: *Veröffentlichte schriften (1910–1976), Vorträge und Aufsätze*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 2000.

GA 12 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe I. Abteilung: *Veröffentlichte schriften (1910–1976), Unterwegs zur Sprache*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 2000.

GA 18 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe, II. Abteilung: *Vorlesungen 1919–1944, Grundbegriffe Der Aristotelischen Philosophie*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 2002.

GA 29/30 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe II. Abteilung: *Die Grundbegriffe der Metaphysik, Welt–Endlichkeit–Einsamkeit*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1983.

GA 54 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe, II. Abteilung: *Vorlesungen, Parmenides*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1989.

GA 60 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe, II. Abteilung: *Vorlesungen 1919–1944*, *Phänomenologie des religiösen Lebens*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1995.

GA 63 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe, II. Abteilung: *Vorlesungen, Ontologie (Hermeneutik der Faktizität)*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1988.

GA 65 HEIDEGGER, Martin, Gesamtausgabe, III. Abteilung: *Unveröffentlichte Abhandlungen, Vorträge-Gedachtes, Beiträge zur Philosphie (Vom Ereignis)*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1989.

HEIDEGGER, Martin, *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, Neske, 1978.

HEIDEGGER, Martin, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen, Neske, 1959.

HEIDEGGER, Martin, *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles, (Anzeige der hermeneutischen Situation)*, Göttingen, Vandenhoeck, 1989 (Dilthey – Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaft, 6).

HEIDEGGER, Martin, *Holzwege*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2003.

HEIDEGGER, Martin, *Was heißt Denken?*, Tübingen, Max Niemeyer, 1984.

HEIDEGGER, Martin, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer, 2006[19].

HEIDEGGER, Martin, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Gondolat, 1989.

HEIDEGGER, Martin, *Útjelzők*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Bp., Osiris, 2003 (Sapientia Humana).

HEIDEGGER, Martin, *Rejtekutak*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, BACSÓ Béla, CZEGLÉDI András, KOCZISZKY Éva, PÁLFALUSI Zsolt, SCHEIN Gábor, Bp., Osiris, 2006.

HEIDEGGER, Martin, *Útban a nyelvhez*, ford. TILLMANN J. A., Gyoma, Helikon, 1991.

HEIDEGGER, Martin, *A fenomenológia alapproblémái*, Bp., Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2001 (Sapientia humana).

HEIDEGGER, Martin, *„…Költőien lakozik az ember…" = Válogatott írások*, ford., BACSÓ Béla, HÉVIZI Ottó, KOCZISZKY Éva, PONGRÁCZ Tibor, SZIJJ Ferenc, VAJDA Mihály, Bp., Szeged, T-Twins – Pompeji, 1994 (Athenaeum Könyvek).

HEIDEGGER, Martin, *A dolog és A nyelv*, ford., JOÓS Ernő, Sárvár, Sylvester, 1998.

HEIDEGGER, Martin, *A metafizika alapfogalmai, Világ–végesség–magány*, ford. ARADI László, OLAY Csaba, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Bp., Osiris, 2004.

HEIDEGGER, Martin, *Fenomenológiai Aristotelés-Interpretációk (A Hermeneutikai szituáció jelzésére)*, ford. ENDREFFY Zoltán, FEHÉR M. István, szerk., FERGE Gábor, Szeged–Budapest, Societas Philosophia Classica, 1996–97.

Másodlagos szakirodalom

AUGUSTINUS, Aurelius, *Szent Ágoston vallomásai*, ford. VASS József, Bp., Apostoli Szentszék, 2007[4].

BERÉNYI Gábor, *Gátlás, tünet, szorongás = Sigmund FREUD, Válogatás az életműből*, ford. BART István, BERÉNYI Gábor, ERŐS Ferenc, F. OZORAI Gizella, FERENCZI Sándor, szerk. ERŐS Ferenc, Bp., Európa, 2003.

BÓKAY Antal, *Bécs, Budapest, London, A pszcihoanalízis fordulata 1924-ben*, Lettre 62. szám – C3, 2006 (Magyar Lettre Internationale 1991–2016).

BOROS János, LENDVAI L. Ferenc, *Bevezetés a filozófia történetébe, A presszókratikusoktól Derridáig*, Bp., Osiris, 2009 (Osiris Tankönyvek).

BOROS László, *A halál misztériuma, Az ember a végső döntés helyzetében*, ford. GÁSPÁR Csaba László, Bp., Vigilia, 1998, 37.

BOROS, Ladislaus, *Mysterium mortis; Der Mensch in der letzten Entscheidung*, Freiburg, Walter, 1967.

BUSKU Szilvia, *A heideggeri halálfogalom és a halálhoz-viszonyuló-lét módjainak vizsgálata*, szerk. MAJOR Ágnes, FEKETE Norbert, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2016 (Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadvány).

BUSKU Szilvia, *A mű, mint a lét kitüntetett őrzője = Tavaszi szél 2016*, Tanulmánykötet II. szerk. KERESZTES Gábor, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016 (Spring Wind 2016).

COFER, Charles Norval; APPLEY, Mortimer Herbert, *Motivation: theory and research*, New York, Wiley, 1964.

CONDRAU, Gion, *Angst und Schuld als Grundprobleme der Pshychoterapie*, Bern und Stuttgard, Huber, 1962.

CSEJTEI Dezső, *Filozófiai metszetek a halálról, A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*, Bp., Pallas–Attraktor, 2002.

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály, *Flow, Az áramlat, A Tökéletes élmény pszichológiája*, Bp., Akadémiai, 1997.

CSIKSZENTMIHALYI, Mihály, *Flow, The Psychology of Optimal Experience*, New York, Harper Perennial, 1991.

DEMSKE, James M., *Sein, Mensch und Tod, Das Todesproblem bei Martin Heidegger*, Freiburg – München, Alber, 1984[3].

DYE, Ellis, *Sorge in Heidegger and in Goethe's Faust = Goethe Yearbook*, Rochester, Boydell & Brewer, 2009.

DREWERMANN, Eugen, *Wege und Umwege der Liebe, Christliche Moral und Psychoterapie*, Düsseldorf, Patmos, 2005.

DÜE, Michael, *Ontologie und Psychoanalyse: metapsychologische Untersuchungüber den Begriff der Angstin den Schriften Sigmund Freuds und Martin Heideggers*, Frankfurt/M, Hain bei Athenäum, 1986.

ELKHOY, Sharin, *Heidegger and a Metaphysics of Feeling, Angst and the Finitude of Being*, New York, Walter Kaufmann, 1974.

ERŐSS László, VEÉR András, *A halál enciklopédiája*, I., Bp., Glória, 2001.

EYSENCK, Hans J., *A személyiség és az Eysenck-démon = Típustanok és személyiségvonások*, ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978.

FEHÉR M. István, *Martin Heidegger*, *Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Bp., Göncöl, 1992[2].

FEHÉR M. István, *Őskeresztény élettapasztalat és eszkatologikus idő: Martin Heidegger korai vallásfenomenológiai előadásai*, Magyar Filozófiai Szemle, 55. évf. 4. szám, 2011, 9–35.

FERGE Gábor, *Utószó*, *Észrevételek Heidegger Aristotelés-bevezetésének görög gondolataihoz = Fenomenológiai Aristotelés-Interpretációk, (A hermeneutikai szituáció jelzésére)*, ford., ENDREFFY Zoltán, FEHÉR M. István, szerk., FERGE Gábor, Szeged–Budapest, Societas Philosophia Classica, 1996–97.

FERGE Gábor, *Melléklet – Martin Heidegger, Költemények a gondolkodás tapasztalatából*, ford. KERESZTURY Dezső, Bp., Societas Philosophia Classica, 1995.

FROMM, Erich, *Menekülés a szabadság elől*, ford. BÍRÓ Dávid, Bp., Napvilág, 2002.

FROMM, Erich, *Die Furcht vor der Freiheit*, Holt–Rinehart and Winston, New York, 1969.

FREUD, Sigmund, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, ford. HERMANN Imre, szerk. VARGA Éva, Gondolat–Talentum, Bp., 1994.

FREUD, Sigmund, *A halálösztön és életösztönök*, ford. KOVÁCS Vilma, Bp., Múzsák, 1991.

FREUD, Sigmond, *Válogatás az életműből*, ford. BART István, BERÉNYI Gábor, ERŐS Ferenc, F. OZORAI Gizella, FERENCZI Sándor, szerk. ERŐS Ferenc, Bp., 2003 (Európa Könyvek).

FREUD, Sigmund, *Jenseits des Lustprinzips*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1923[3].

FREUD, Sigmund, *Einige Bemerkungen über den Begriff des Unbewußten in der Psychoanalyse = Werke aus den Jahren 1909–1913*, Frankfurt am Main, S. Fischer, 1960.

FREUD, Sigmund, *Hemmung, Symptom und Angst*, Hamburg, Nikol, 2010[2].

FREUD, Sigmund, *Hemmung, Symptom und Angst*, Psychologie Fischer, Frankfurt, 1926.

FREUD, Sigmund, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalise*, London, Imago, 1940.

FÜREDI János, HARMATTA János, *A társadalmi tényezők szerepe a betegségek kialakulásában = A pszichiátria magyar kézikönyve*, szerk. FÜREDI János, BUDA Béla, NÉMETH Attila, TARISKA Péter, Bp., Medicina, 1998.

GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2004 (Sapientia Humana).

GADAMER, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, J. C. B. Mohr – Paul Siebeck, 1960[3].

GELVEN, Michael, *A Commentary on Heidegger's Being and Time*, Northern, Illionois University Press, 1989.

JÁNOSI József, *Heidegger exisztenciális filozófiája*, *A M. Filozófiai Társaság vitaülése 1939. május hó 9-én*, Athenaeum, Új folyam, 25. kötet, 1–2. füzet, 1939, 293–303.

JENKINS, Jennifer M.; OATLEY, Keith, *Érzelmeink*, ford. LUKÁCS Ágnes, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Tankönyvek).

JOÓS Ernő, *Magyar Heidegger*, Sárvár, Sylvester, 1998.

JOÓS Ernő, *Isten és lét, Körséta Heidegger, Kierkegaard, Nietzsche és más filozófusok társaságában*, szerk. HEGYI Béla, NÉMETH Pál, Sárvár, Sylvester, 1991.

JOÓS Ernő, *Isten és a lét*, Vigilia, 45. évfolyam, 3. szám, 1980. március, 161–171.

JUHÁSZ Márta, TAKÁCS Ildikó, *A személyiség szerkezete = Pszichológia*, Bp., Typotex, 2006.

JUNG, C. G., *Alapfogalmaink lexikona*, I. kötet, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth, 1997.

JUNG, C. G., *A kollektív tudattalan archetípusai = Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*, ford. NAGY Péter, Bp., Európa, 1990[2].

JUNG, C. G., *A pszichológiai típusok = Típustanok és személyiségvonások*, ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978.

JUNG, C. G., *A személyiség fejlődése*, ford. TURÓCZI Attila, Bp., Scolar, 2008.

JUNG, C. G., *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*, ford. NAGY Péter, Bp., Európa, 1990.

JUNG, C. G., *A pszichoterápia gyakorlata*, ford. SZALAI István, Bp., Scolar, 2002.

JUNG, C. G., *Szellem és élet*, ford. S. NYÍRŐ József, LINCZÉNYI Adorján, Bp., Kossuth, 1999.

JUNG, C. G., *Gondolatok jóról és rosszról*, ford. BODROG Miklós, Bp., Kossuth, 1996.

JUNG, C. G., *Az alkimista elképzelésekről*, ford. BÁN Zoltán András, szerk. KIS KÓS Antal, Bp., Scolar, 2014 (C. G. Jung Összegyűjtött Munkái, 13).

JUNG, C. G., *Lexikon der Jungschen Grundbegriffe: Mit Originaltexten von C. G. Jung*, Solothurn–Düsseldorf, Walter, 1994[3].

JUNG, C. G., *Seele und Erde*, Olten, Walter, 1974 (Gesammelte Werke, 10).

JUNG, C. G., *Über die Psychologie des Unbewussten*, Olten, Walter, 1989[4]. (Gesammelte Werke, 7).

JUNG, C. G., *Gesammelte Werke von C. G. JUNG 17*, *Über die Entwicklung der Persönlichkeit*, Olten, Walter, 1995.

JUNG, C. G., *Praxis der Psychotherapie*, Olten, Walter, 1995 (Gesammelte Werke, 16).

JUNG, C. G., *Studein über alchemistische Vorstellungen*, Düsseldorf–Germany, Patmos, 2011[3] (Gesammelte Werke, 13).

JUNG, C. G., *Von Gut und Böse,* Solothurn, Walter, 1990.

JUNG, C. G., *Symbolik des Geistes*, Zürich, Rascher, 1951.

KARA György, *Tibeti halottaskönyv, Tibeti tanácsok halandóknak és születendőknek*, Bp., Európa, 1986 (*ZAB-CHOS ZHI KHRO DGONGS-PA RANG-GROL, BAR-DO THOS-GROL CHEN-MO*, tibeti fanyomat alapján).

KARMACSI Lajos, BÁNKI M. Csaba, *Fóbiák és egyéb szorongásos zavarok = A pszichiátria magyar kézikönyve*, szerk. FÜREDI János, BUDA Béla, NÉMETH Attila, TARISKA Péter, Bp., Medicina, 1998.

KAST, Verena, *Vom Sinn der Angst*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1996.

KELEMEN János, *Nyelvfilozófiai tanulmányok*, szerk., BÁRDOS Judit, ZVOLENSZKY Zsófia, Bp., Áron, 2004.

KIERKEGAARD, Søren, *A halálos betegség, Anti-Climacus keresztény pszichológiai fejtegetése az erkölcsnemesítés és ébresztés jegyében*, ford. RÁCZ Péter, Bp., Göncöl, 1993.

KIERKEGAARD, Søren, *A szorongás fogalma*, ford. RÁCZ Péter, Bp., Göncöl, 1993.

KIERKEGAARD, Søren, *Søren Kierkegaard írásaiból*, ford. VERESS Miklós, DANI Tivadar, VALACZKAI László, Gondolat, Bp., 1994[3].

KIERKEGAARD, Søren, *Vagy–vagy*, ford. DANI Tivadar, Bp., Osiris, 2001[3] (Sapientia humana).

KIERKEGAARD, Søren, *Sygdommen til Døden, En christelig psychologisk Udvikling til Opbyggelse og Opvaekkelse af Anti-Climacus*, Kjøbenhavn, Udgivet af S. Kierkegaard, 1849.

KIERKEGAARD, Søren, *Kierkegaard: Samlede værker*, Copenhagen, Gyldendal, 1962 (Begrebet Angest, 6).

KISIEL Theodore, *The Genesis of Heidegger's Being and Time*, Berkley–Los Angeles–London, University of California, 1993.

KOPP Mária, SKRABSKI Árpád, *Alkalmazott magatartástudomány*, Bp., Corvinus, 1995.

LUTHER, Martin, *D. Luther Márton művei, A reformáczió négyszázados fordulójának örömünnepére és emlékezetére*, ford. MASZNYIK Endre, Pozsony, Wigand, 1904, 324.

LUTHER, Martin, *Luther Márton négy hitvallása, A keresztyén ember szabadságáról, A kis káté, A nagy káté, a Keresztyén hit főtételei*, ford. D. PRŐHLE Károly, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1983.

MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR, szerk. JUHÁSZ József, SZŐKE István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSZKY Miklós, Bp., Akadémia, 1982[5].

MAKAI Péter, *Megtestesülés és szimbólum. Bevezetés a noumenológiába*, Vigilia, 82. évf. 1. szám, 2017, 10–16.

MULHALL, Stephen, *Human Morality: Heidegger on How to Portray the Impossible Possibility of Dasein*, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2005.

NYÍRŐ Miklós, *Nyelviség és nyelvfeledtség – Hans-Georg Gadamer és a nyelv hermeneutikája*, Bp., L'Harmattan, 2006 (A filozófia útjai).

PAVLOV, Ivan P., *Az állatok és az ember magasabb idegműködésének általános típusai = Típustanok és személyiségvonások,* ford. CZIGLER István, FARAGÓ Klára, FREISINGER Ferenc, KULCSÁR Zsuzsa, LÁSZLÓ János, TÉRI Sarolta, VÁNDOR Ferenc, VÁRKONYI Zsuzsa, szerk. HALÁSZ László, LÁSZLÓ János, MARTON L. Magda, Bp., Gondolat, 1978.

PEURIFOY, Renau Z., *Szorongás, fóbiák, pánik. Hogyan legyünk úrrá félelmünkön?*, ford. SZAKÁCS Ferenc, KARAY Lajos, Bp., Medicina, 1998.

POPPER, Karl, *A tudomány: feltevések és cáfolatok = Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, ford. VAJDA Mihály, LENGYEL József, SZUMMER Csaba, BÁNFAI Bea, EHMAN Bea, VITÉZY Zsófia, szerk. SZUMMER Csaba, ERŐS Ferenc, Bp., Cserépfalvi, 1994.

PÖGGELER, Otto, *Der Denkweg Martin Heideggers*, Tübingen, Neske, 1963.

RAHNER, Karl; VORGRIMLER, Herbert, *Teológiai Kisszótár*, Bp., Apostoli Szentszék, 1980[10].

RANK, Otto, *A születés traumája*, ford. Frigyes Júlia, Bp., Oriold és Társai, 2017.

RANK, Otto, *Das Trauma der Geburt: und seine Bedeutung für die Psychoanalyse*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1924 (Internationale Psychoanalytische Bibliothek, 14).

REIJEN, Willem van, *Martin Heidegger*, Paderborn, Wilhelm Fink, 2009.

RIEMANN, Fritz, *A szorongás alapformái*, ford. JÓLESZ László, Bp., Háttér, 2011.

RIEMANN, Fritz, *Grundformen der Angst*, München–Basel, Ernst Reinhardt, 2011.

RUSKA, Julius, *Turba Philosphorum*, Springer, Berlin–Heidelberg–New York, 1970.

SARTORIUS N. Nielsen, JA; STRÖMGREM E, *Psychiatr Scand 79 = Changes int he fequency of mental disorders over time Results of repeated surveys of mental dirsorders int he general poulation*. WHO–Geneva, Division of Mental Health, 1989.

SCHWENDTNER Tibor, *Heidegger tudományfelfogása (Az 1919–1929-es időszak írásainak tükrében*), Bp., Osiris, 2000 (Horror metaphysicae).

SCHWENDTNER Tibor, *Az ember világképző lény = A filozófia és a mély unalom, A metafizika kezdetének problémája, Heidegger 1929/30-as előadásaiban*, Magyar Filozófiai Szemle, 6. szám, 1999, 801–826.

SENECA, Lucius Annaeus, *Vigasztalások/Erkölcsi levelek*, szerk. ZSOLT Angéla, ford. RÉVAY József, KURUCZ Ágnes, Bp., Európa, 1980.

S. SZÉKELY Attila, *Életfelfogás, szorongás, halálfélelem*, Bp., Animula, 2008[2].

SAFRANSKI, Rüdiger, *Egy némethoni mester: Heidegger és kora*, ford. RÁCZ Péter, SCHEIN Gábor, TATÁR Sándor, Bp., Európa, 2000.

SAFRANSKI, Rüdiger, *Ein Meister aus Deutschland, Heidegger und seine Zeit*, München–Wien, Carl Hanser, 1994.

SIMON Endre, *Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. kötet, Az Ókortól a XII. század végéig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1966.

ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS II., *Szent Pál apostol levelei, Katolikus levelek, Jelenések könyve*, Bp., Apostoli Szentszék, 1957.

SZÖGJAL, Rinpocse, *Tibeti könyv életről és halálról*, ford. SÁRKÖZI Alice, Bp., Magyar Könyvklub, 1995, 283.

SZÖGJAL, Rinpocse, *The Tibetian Book of Living and Dying Copyright*, San Francisco, Harper Collins, 1992.

SZUMMER Csaba, *A pszichoanalízis apollóni arca = Freud avagy a modernitás mítosza, (Esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról)*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2014.

TENGELYI László, *Felelősség-etikai és fundamentálontológiai bűnértelmezés = Utak és tévutak, Előadások Heideggerről*, Bp., Atlantisz, 1991.

THOMÄ, Dieter, *Heidegger–Handbuch, Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 2013[2].

TRISZMEGISZTOSZ, Hermész, *Hermész Triszmegisztosz összegyűjtött tanításai*, ford., HORNOK Sándor, Kerepes, Farkas Lőrinc Imre, 2001.

TRIXLER Mátyás, *Pszichiátriai genetika = A pszichiátria magyar kézikönyve*, szerk. FÜREDI János, BUDA Béla, NÉMETH Attila, TARISKA Péter, Bp., Medicina, 1998.

VAJDA Mihály, *A posztmodern Heidegger*, szerk. HARASZTI Judit, Bp., T-Twins – Lukács Archívum – Századvég, 1993.

VIRÁG Jenő, *Dr. Luther Márton önmagáról*, Bp., Ordass Lajos Baráti Kör, 1988[3].

VOLPI, Franco, *Der Rückgang auf die Griechen in den 1920er Jahren, Eine hermeneutische Perspektive auf Aristoteles, Platon und die Vorsokratiker im Dienst der Seinsfrage = Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 2013[2].

WARBURTON, Nigel, *A filozófia rövid története*, ford. DIPPOLD Ádám, szerk. HISEKER Mária, Bp., Kossuth, 2014.

WARBURTON, Nigel, *A Little History of Philosophy*, New Haven, Yale University, 2012.

WINKLER, Klaus, *A szorongás legyőzése mint gyakorlati teológiai probléma = Utak az emberhez*, szerk. SZABÓ Lajos, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 1997 (Wege zum Menschen, 1995).

YALOM, Irvin, D., *The Gift of Therapy, An opon letter to a new generation of therapist and their patients*, New York, Harper Perennial, 2002.

Internetes irodalom

Szent Pál levele a korinthusiakhoz, (Kor. 12:7)
http://szentiras.hu/SZIT/2Kor12
Eredetiben: ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS II., *Szent Pál apostol levelei, Katolikus levelek, Jelenések könyve*, Bp., Apostoli Szentszék, 1957.
(Megtekintve: 2018.07.10.)

Szent Pál levele a korinthusiakhoz, (Kor. 4:7)
http://szentiras.hu/UF/2Kor7
Eredetiben: ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS II., *Szent Pál apostol levelei, Katolikus levelek, Jelenések könyve*, Bp., Apostoli Szentszék, 1957.
(Megtekintve: 2018.07.12.)

Szent Pál levele a korinthusiakhoz (Kor. 9:19) és a rómaiakhoz (Róm. 13:8)
http://szentiras.hu/SZIT/1Kor9
Eredetiben: ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS II., *Szent Pál apostol levelei, Katolikus levelek, Jelenések könyve*, Bp., Apostoli Szentszék, 1957.
(Megtekintve: 2018.07.12.)

Szent Pál levele az efezusiakhoz, (Ef. 3:17–19)
http://magyarteologia.hu/index.php/efezusi-level-gorog-magyar/
Eredetiben: Magyar Bibliatársulat, 1975-ben megjelent és 1990-ben revideált protestáns új fordítású Biblia.
(Megtekintve: 2018.06.04.)

Szent Pál levele az efezusiakhoz, (Ef. 3:19)
http://adventista.hu/bibliatanulmanyok/2005-4/20051110.php
Eredetiben: Ivan HAVENER, *Szegedi Kommentár Újszövetség*, *1. Tesszalonikai, Filippi, Filemon, 2. Tesszalonikai,Kolosszei és Efezusi levél*, ford. GÁL Nóra, KISS Marianne, 1991. A Collegeville-i Biblia Kommentár eredeti szövege magyar fordításban a The Liturgical Press engedélyével történt.
(Megtekintve: 2018.06.04.)

NYILASI Balázs, *A magyar irodalomértés dilemmái és feladatai a harmadik évezredben*, 8.
https://docplayer.hu/19544489-Nyilasy-balazs-a-magyar-irodalomertes-dilemmai-es-feladatai-a-harmadik-evezredben.html
(Megtekintve: 2018.07.09.)

Galius Julius HYGINUS, Fabvale: Hyginus Cura-Fabula
http://www.thelatinlibrary.com/hyginus/hyginus5.shtml#cura
Eredetiben: HYGINIUS, *Hygini Fabulae*, Charleston, Nabu, 2010.
(Megtekintve: 2018.07.11.)

Melléklet

1. számú melléklet: Spielberger-féle Állapot és Vonásszorongás Kérdőív és a Beck-féle depresszió Kérdőív

Forrás: STAUDER Adrienne, KONKOL THEGE Barna, *Az észlelt stressz kérdőív (PSS) magyar verziójának jellemzői*, Bp., Akadémia, 2006 (Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet).

Spielberger-féle Állapot- és Vonásszorongás Kérdőív
A szorongás általános szintjének mérésére a Spielberger-féle (1983) Állapot- és Vonásszorongás Kérdőív magyar változatának (Sipos és mtsai 1994) vonásszorongást mérő 20 tételét használtuk. A kérdőív olyan, négyfokú skálán megítélhető tételeket tartalmaz, mint hogy „Biztonságban érzem magam", vagy „Feszült lelki állapotba jutok, és izgatott leszek, ha az utóbbi időszak gondjaira, bajaira gondolok". A mérőeszköz homogenitása mintánkban nagyon magasnak mutatkozott (Cronbach-alfa: 0,93).

Rövidített Beck Depresszió Kérdőív
A 9 tételes, 4 fokú Likert-skálával rendelkező Rövidített Beck Depresszió Kérdőív a depresszió olyan tüneteire kérdez rá, mint a szociális visszahúzódás, döntésképtelenség, alvászavar, fáradékonyság, túlzott aggódás a testi tünetek miatt, munkaképtelenség, pesszimizmus, az elégedettség és az öröm hiánya, valamint önvádlás (Rózsa és mtsai 2001). A magasabb pontszámok több depressziós tünetre utalnak. A kérdőív belső konzisztenciája mintánkban is megfelelő volt (Cronbach-alfa: 0,81).

Ellenségesség-kérdőív
Ellenségesség alatt destruktívan versengő attitűdöt és általános bizalmatlanságot értünk, valamint annak a feltételezését, hogy a többi ember negatívan viszonyul egymáshoz, így magához a válaszadóhoz is. A hosztilitás mérésére a Cook és Medley-féle (1954) ellenségesség-kérdőív rövidített, magyar változatának (Kopp és mtsai 2006) 5 tételét használtuk. A mérőeszköz olyan tételeket tartalmaz, mint hogy „Ha egy jó ismerősöm sikereiről hallok, úgy érzem, mintha magam kudarcot vallottam volna", vagy „Az emberek általában aljasak, önzőek, és ki akarják használni a másikat". A mérőeszköz belső megbízhatósága mintánkban jónak bizonyult (Cronbach-alfa: 0,81).

Testi tünetek
A különböző szomatizációval kapcsolatba hozható testi tüneteket a PHQ-15 rövidítésű, 15 tételes tünetlistával (Patient Health Questionnaire Somatic Symptom Severity Scale) (Kroenke és mtsai 2002) mértük. A panaszok között szerepelnek mozgásszervi (pl. izületi fájdalom), keringési rendszert érintő (pl. mellkasi fájdalom), emésztőszervi (pl. székrekedés) és egyéb (pl. szexuális és alvászavarok) tünetek egyaránt. Az egyes nehézségek zavaró voltáról a válaszadónak háromfokú skálán kell nyilatkoznia.

Publikációk, előadások az értekezés témájával kapcsolatosan

BUSKU Szilvia, *A heideggeri halálfogalom és a halálhoz-viszonyuló-lét módjainak vizsgálata = Doktoranduszok Fóruma*, szerk. MAJOR Ágnes, FEKETE Norbert, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2016 (Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadvány), 85–93.
(ISBN:978-963-358-107-0)

BUSKU Szilvia, *A mű, mint a lét kitüntetett őrzője = Tavaszi szél 2016*, Nemzetközi multidiszciplináris Konferencia. A konferencia helye, ideje: Bp., 2016.04.15–2016.04.17., Doktoranduszok Országos Szövetsége, (Spring Wind, 2016).

BUSKU Szilvia, *A hagyományos nyelvfelfogás mezsgyéiről való letérés = Közép-európai határ(sáv)ok Nemzetközi komparatisztikai konferencia*. A konferencia helye, ideje: Nyitra, Szlovákia, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai tanulmányok Kara, 2016.09.05–2016.09.06.

BUSKU Szilvia, *A mű, mint a lét kitüntetett őrzője = Tavaszi szél 2016, Tanulmánykötet II.*, Hittudomány, irodalomtudomány, kémia- és környezettudomány, kommunikáció-tudomány, közgazdaságtudomány, szerk. KERESZTES Gábor, Bp., Doktoranduszok Országos Szövetsége, (Spring Wind, 2016), 55–61.
(ISBN:978-615-5586-04-0)

BUSKU Szilvia, *A történetiség ontológiai fogalma a Lét és időben = Doktoranduszok Fóruma*, szerk. MAJOR Ágnes, FEKETE Norbert, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2015 (Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadvány), 82–90.
(ISBN:978-963-358-088-2)

BUSKU Szilvia, *A történettudomány egzisztenciális eredete a jelenvalólét történetiségéből = A történettudomány jövője – jövőképek története konferencia*. A konferencia helye, ideje:

Nyíregyháza, 2014.11.20–2014.11.21., Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézet.

BUSKU Szilvia, *Az autenticitás problémája Heideggernél = Doktoranduszok Fóruma*, szerk. BARNA László, HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2015 (Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadvány), 74–79.

BUSKU Szilvia, *Autentikus út önmagunk felé = Falak és választóvonalak a történelemben: Társadalomtudományi Konferencia*. A konferencia helye, ideje: Nyíregyháza, 2012.11.29–30., Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézet.